

ISSN 0869—5083

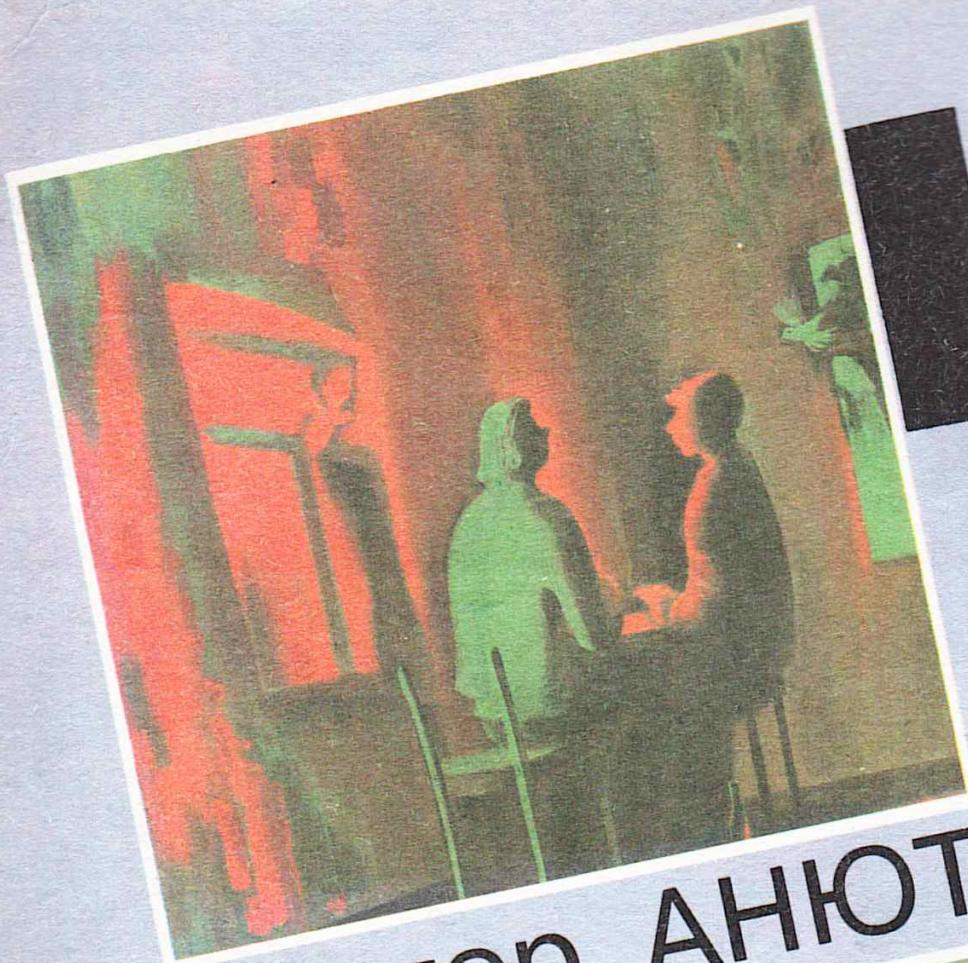
TATARSTAN

TATARSTAN

№ 1 '96

Һәркемгә дә бирелмәгәндер ул,
Яшьнәү-күкрәүләргә тиң гомер.
Бу дөньяга без килгәнбез икән
Юкка түгел, юкка түгелдер!

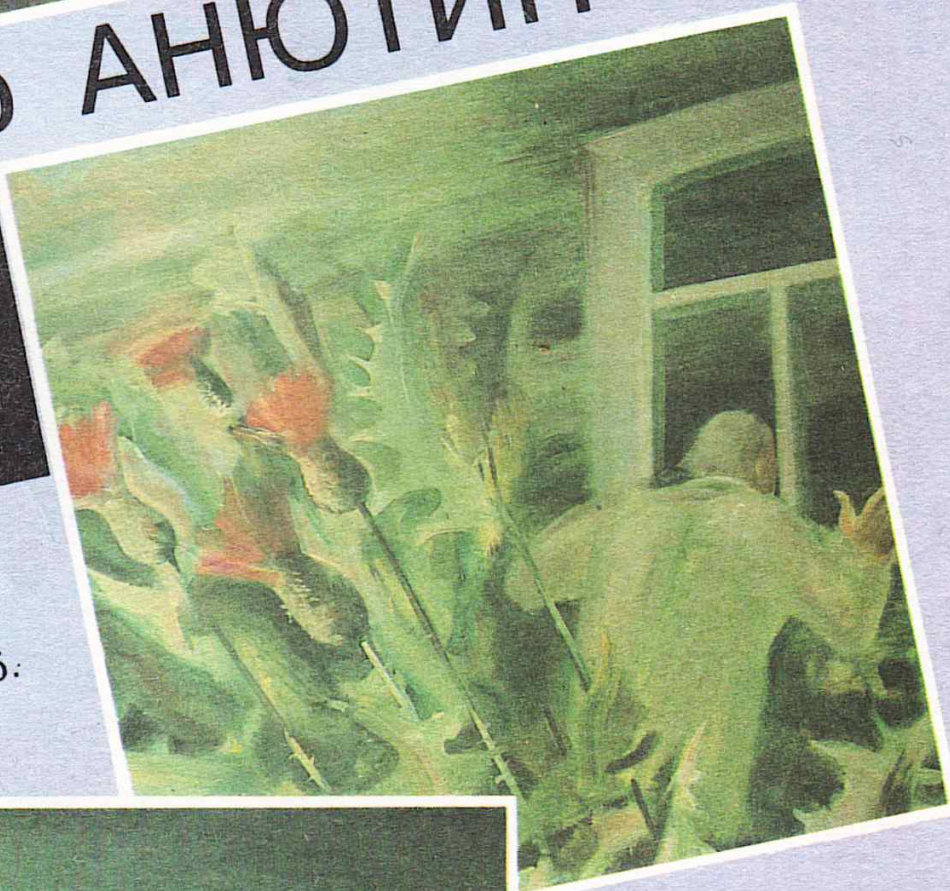
Наҗар НӘҖМИ

“Себер өе”
1992 ел, 95х95 к.м.б.

Виктор АНЮТИН

“Көз”
1994 ел,
95х95 к.м.б.

“Шөһәр”
1989 ел,
100х120 к.м.б.

Tatarstan تاتارستان

ТАТАРСТАН

ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ҺӘМ ТЕОРЕТИК ЖУРНАЛ

Оештыручылары:
Татарстан
Республикасы хөкүмәте
һәм редакциянең
хезмәт коллективы

1920 елның декабрь
аеннан башлап чыга

РЕДКОЛЛЕГИЯ

Рафаэль МОСТАФИН
(баш мөхәррир)
Рәфкать БИКЧУРОВ
(жаваплы сәркәтип)
Римма ГУРЬЯНОВА
Сәйдә ЗЫЯТДИНОВА
Флүс ЛАТЫЙФИ
(баш мөхәррир
урынбасары)
Татьяна ЛЕСКОВА
Мәгьсум ХУЖИН
Аяз ХӘСӘНОВ
(баш мөхәррир
урынбасары)

Татар һәм рус телләрен-
дә айга бер мәртәбә чыга

Казан
Татарстан газета һәм жур-
наллар нәшрияты

ЭЧТӘЛЕК

Г. САДӘ. Кеше - синең өчен иман 3
Журналыбызга - җитмеш биш 4

СӨХБӘТТӘШЛӘР

Д. НАГУМАНОВ: "Эшләгән ир-егет
хөрмәткә лаек" 8

БӘХӘСЛӘР МӘЙДАНЫ

Р. САФИН. Татар проблемасы 12

ИКЪТИСАД

Ф. ХӘМИДУЛЛИНА. Түләүле
белем нәрсә ул? 22

ӘДӘБИЯТ

Сәҗидә Сөләйманова шигырьләре 24

С. Сөләйманова

көндәлекләреннән өзекләр 27

Р. ӘХМӘТҖАНОВ. Татарлар -
дәүләт коручылар токымы 81

ТЕЛ ҺӘМ ГАМӘЛ

Т. ИБРАҖИМ улы. Гаепләр уртак 31

СӘНГАТЬ

М. АРСЛАНОВ. Бөек трагик 36

К. ТАҖИ. Бию остасы 55

В. ЦОЙ. Виктор Анятин: "Сынлы
сәнгать - рәссам җаны белән
чынбарлыкның бердәмлеге" 93

ШӘЖӘРӘЛӘР АВАЗЫ

Р. ӘМИРХАН. Чистайлы Әмирханнар 43

МИРАС

Т. ӘЙДИ. Гыйбрәтле хезмәт 60

А. БЕННИГСЕН. СССРда
мөселманнар 63

УЕНЫ - ЧЫНЫ БЕРГӘ

Ш. АБДУЛЛИН. Шаян
тәгъбирләр сүзлегә 86

БАЛАЧАК

Уеннар. Такмазалар. Йолалар 88

ҮСЕМЛЕКЛӘР ДӨНЬЯСЫ

Сагыш, моң, агачы. Бөдрәкәй 91

РЕДАКЦИЯНЕҢ АДРЕСЫ:

420066, Татарстан
Республикасы, Казан,
Декабристлар урамы, 2.

ТЕЛЕФОННАР:

баш мөхәррир 43-55-62

татарча басма буенча
баш мөхәррир
урынбасары
43-51-92

русча басма буенча баш
мөхәррир урынбасары
49-36-23

жаваплы сәркәтип
49-36-27

татарча басма
мөхәррирләре
49-36-29

русча басма
мөхәррирләре
43-54-33, 49-36-25

техредакция 49-36-68

бухгалтерия 49-36-25

Производствого бирелде
11.12.1995. Басарга кул куелды
19.01.1996. Кәгазь форматы
70x108 1/16

Офсет басмада. Күләме
6 басма табак. 8,4 шартлы
табак.

Заказ Е-24. Тиражы 2465
(татарчасы - 1103, русчасы -
1362).

РЕДАКЦИЯНЕҢ КИҢӘШ ШУРАСЫ:

М. ӘХМӘТҖАНОВ, Ә. ӘХМӘТШИНА,
М. ЗӘКИЕВ, Д. ИСХАКОВ, А. ЛИТВИН,
Ж. МИҢНУЛЛИН, Н. МӨХӘРРӘМОВ,
Б. СОЛТАНБЕКОВ, И. ТАҢИРОВ, М. ТАИ-
ШЕВ, М. ХӘСӘНОВ, Р. ХӘКИМОВ,
И. ХӘЙРУЛЛИН, А. ЮРТАЕВ.

Журнал Татарстан Рес-
публикасының Мәгълүмат һәм
матбугат министрлыгында тер-
кәлгән. Төркөлү таныклыгы
№95.

© "Татарстан" № 1, 1996

КЕШЕ - СИНЕҢ ӨЧЕН ИМАН

Госман САДӘ

“Татарстан” журналының
75 еллыгына

Яшәсәк тө нинди җәмгыятьтә,
Нинди чорда, нинди дәвердә
Кылган гамәл, корган эшләребез
Бер җыр булып кала хәтердә.

Тәнкийтьләргә мөмкин кичәгене
Барысы да купшы ялган дип.
Ә кичә соң күпме күкрәк суктык:
Коммунистлар бара алдан дип.

Һәммәбезгә бу хис хас иде бит,
Кызыл билет йөрттек кесадә...
Киләчәккә карап атладык без
Каршы яктан җилләр иссә дә...

Син - яшьлегем минем...
Мәхәббәтнең
Асыл серен синдә төшендем.
Сөйсәң генә сөю уты сүнми -
Синдә күрәм аның көчен мин.

Бер югалтсаң әгәр ышанычны
Табып булмас эзләп-эзләп тә.
Бу хакыйкәт - синең өчен иман:
Кеше булып һәрчак үзәктә!

27 ноябрь, 1995 ел.

ЖУРНАЛЫБЫЗГА - ЖИТМЕШ БИШ

Үткән елның беренче декабрендә "Татарстан" журналы үзенең житмеш биш еллыгын билгеләп үтте. "Казан" милли мәдәният үзәгендә узган бу тантана бик күпләрнең - авторларыбыз һәм журналга тугрылык саклаучы укучыларыбызның күңелендә әле озак сакланыр.

Дәрәс, юбилей элеккеге заманнардагыча доклад-фәләһ сөйләмичә генә, бик тыныч һәм шапылдавык чыгышларсыз гына узды. Ләкин... шулай да бәйрәм - бәйрәм инде. Мактау сүзләре дә, котлаулар һәм яхшы теләкләр дә күп булды.

Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Рәисе В. Лихачев Татарстан Республикасы Президенты М. Шәймиев котлавын игълан итте һәм журналыбыз хезмәткәрләре - Лүзия Әюповага Татарстан Республикасы Мактау грамотасын, Клара Миңнуллинага "Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре" исеме бирелү турындагы грамотаны тапшырды. Казан шәһәре хакимияте башлыгы урынбасары Н. Хөснетдинов, Казан районнары хакимият башлыклары, Татарстан Фәннәр Академиясе президенты М. Хәсәнов, Татарстан Республикасы милли китапханәсе житәкчесе Р. Вәлиев, Бөтендөнья татар конгрессы башкарма комитеты рәисе И. Таһиров, Казан мәдәният һәм сәнгать академиясе ректоры Р. Беләев һәм башка бик күпләр үз чыгышларында "Татарстан" журналының милли дәүләтчелегебез тарихын яктыртуда, Татарстанның бүгенге вәзгыятен һәм киләчәккә таба юл сабуда эзләнүләрен теоретик һәм практик яктан киң чагылдыручы басма икәнлеген билгеләп үттеләр.

Нинди генә бәйрәм бүләксез уза икән?! Безнең тантанада да бүләкләр күп булды. Аларны журналыбызның баш мөхәррире, күренекле әдип Р. Мостафин һәм аның урынбасары, язучы Ф. Латыйфи кабул итеп тордылар. Һәм алар бөтен кичәне дәүләтебездә яшәп килгән ике дәүләт телендә - татар һәм урыс телләрендә алып бардылар. Хәер... ике телдә чыгып килүче журнал тантанасын башкача алып барып та булмый торгандыр.

Тамашачылар алдында жәмһүриятебезнең күренекле сәнгать осталары - Татарстанның атказанган артистлары Л. Маслова, В. Варшавский, халкыбызның яраткан җырчылары З. Билалов,

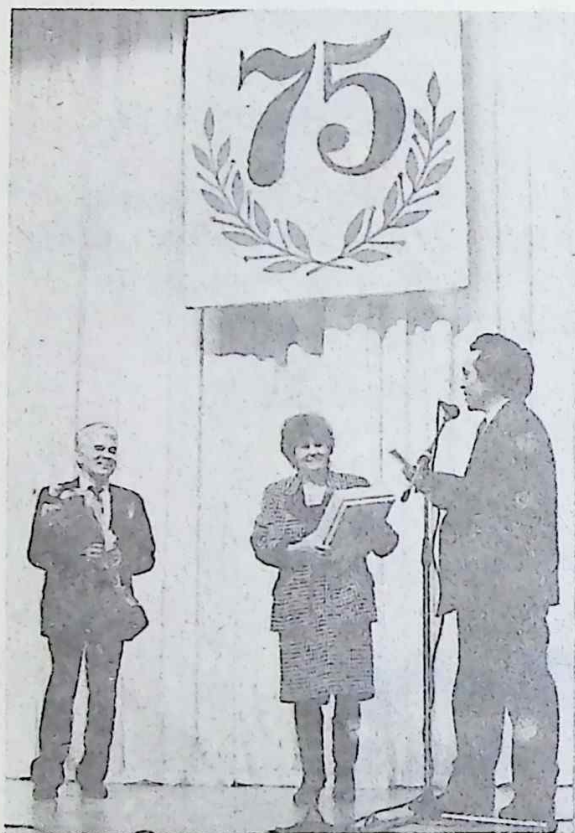
3. Фәрхетдинова, Р. Харисов һәм булачак сәнгать осталары - Казан мәдәният һәм сәнгать академиясе студентлары чыгыш ясады.

Татарда кызык кына бер әйтем бар: "Туй үпкәсез булмый", диләр. Безнең бәйрәм дә бәлки үпкәсез узмагандыр... Ләкин, ничек кенә булмасын, без кулыбыздан килгәнчә, аны яхшырак, күңеллерәк һәм, дәрәсән әйттик, күпсанлы укучыларыбыз һәм авторларыбыз өчен файдалырак итеп үткәрергә тырыштык. Үзара аралашу, аңлашу һәм фикер алышу, кем әйтмешли, бик кирәкле шәйдер.

Безнең фотохәбәрчез Ю. Андронов кичәнең һәр мизгелен фотога (фоторепортажны бнчы -7нче битләрдән карагыз) төшереп барды. Аларны сезгә дә тәкъдим итәбез. Әйдәгез, шатлыгыбыз уртак булсын!

Байрам мизгемәре

Журналның баш мөхәррире Ра-
фаэль Мостафин Дилбәр Хәйруллина
белән Харрас Әюповтан котлаулар ала

Василий Лихачев редакция
хезмәткәре Лузия Әюповага
дәүләт бүләге тапшыра

Зал тамашачылар белән шыгрым тулы

"Мелита" берләш-
мәсе житәкчесе
Алексей Пахомов

Танылган жырчы
Зәйнәп Фәрхет-
динованың чы-
гышын тамашачылар
көчле алкышлар
белән баятәделәр

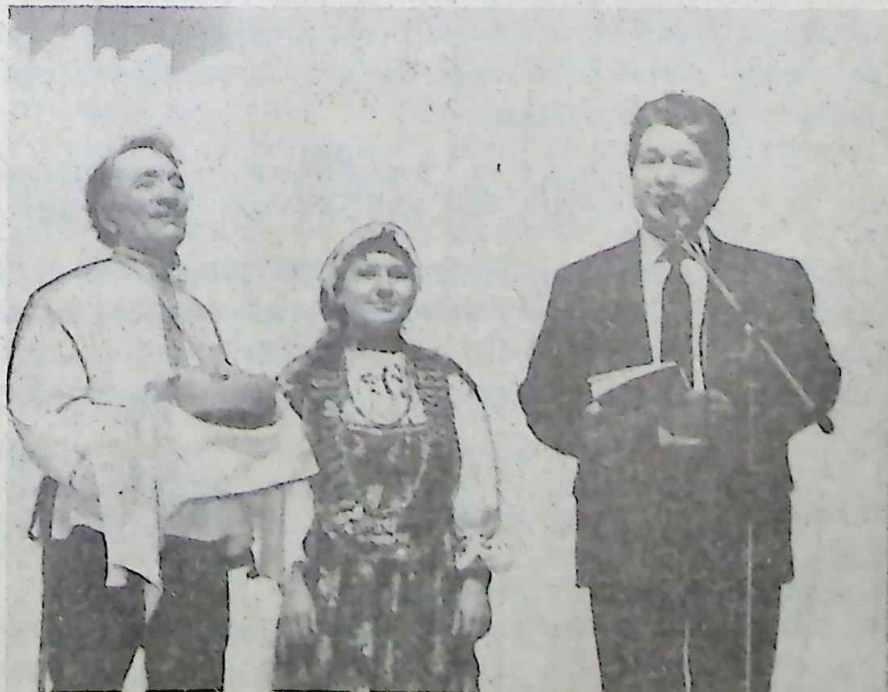

Тәлгат Галиуллин журнал
исеменә котлау сүзләрен әйтә

Сахнәдә - артистка Лариса Маслова

Журналны котлау
кичәсенә чуваш дуслар
да килде

Сөхбәтләшләр

Дмитрий НАГУМАНОВ,
Татарстан Республикасының финанс министры:

“ЭШЛӘГӘН ИР-ЕГЕТ ХӨРМӘТКӘ ЛАЕК”

- Дмитрий Нагуманович, сезнең профессия кешеләрен бер дә елмаерга яратмый дип сөйлиләр. Әмма сезнең хакта еш кына, финансист булса да юмор хисен югалтмаган, дигән сүзләр ишетергә туры килә. Моны ничек аңлатыр идегез, бу - министрның яңа үрнәгеме, әллә Сез начар министрмы?

- Яхшы сорау. Кайчагында мин шаяртып: “Әгәр мин елмаям икән - бу минем акыл халәтемнең соңгы стадиясе”, - дияргә яратам. Ә инде житдирәк итеп әйтсәк, мин кешелеклегемне сакларга һәм иң мөһиме - усалланмаса тырышам. Минем янга беркем дә тормыш яхшы булганнан килми. Рәсми урын биләгән кеше кешеләрдән туймаса тиеш, дип беләм. Ә шулай да ялкыта, чөнки һәркөнне диярлек бер үк төрле үтенеч белән мөрәжәгать итәләр. Иң ачу килгән чакларда да үзенңе тыя белергә кирәк, чөнки ул шәхсән сине күрергә дип түгел, ә бәлки үзенңе яисә коллективының проблемаларын хәл итәргә килгән. Психологик яктан бу жиңел бирелми. Миңа 45 яшь, шушы яшькә житеп, стресстан котылу юлларын таба алганым юк эле. Аракы, хатын-кыз, кино, спорт, балык тоту белән мавыгу кебек башка мәгълүм чаралар минем өчен түгелдер ахрысы. Театрда гына берәз бушанам кебек. Әле күптән түгел хатыным өстәл артыннан куптарып алып дигәндәй, “Сильва”га алып барды. Спектакльнең яртысы житкәч кенә берәз йомшарганымны сиздем.

- Алайса, мәдәният министрына әйтергә кирәк: премьераларны күбрәк чыгарсыннар!

- Мондый хәлләрдән чыгу юлын табарга кирәк, әлбәттә. Бервакыт Америкага баргач, шаккаттым: житди генә бер оешмада ир-ат жыелып стриптиз карап ята. Ошамады бу миңа. Шул хакта әйткәч: “Алар стресстан котылуның җаен тапканнар. Әгәр ярдәм итә икән, карасыннар сана”, - дип җавап бирделәр.

- Бу өстәл янында сез, Дмитрий Нагуманович, миллиардлар һәм триллионнар белән эш йөртәсез. Ә сез үзегезнең миллионнарыгызны кайчан эшләдегез?

- Үземнекенме?... Министрның эш хакы билгеле инде - 520 мең, аннан соң төрле өстәмәләр бар. Хәзер бюджетта утыручыларның хезмәт хакын берәз күтәрделәр, эш хакы миллионга якынлашты. Уртача яшәр өчен житә кебек. Әлбәттә,

министрларга күбрәк түләсәләр дә зыян итмәс иде. Һәм, табигый ки, бөтен кешегә дә яхшы түләүләрен теләм мин. Тормыш итү авырайганнан авырая бара бит.

Сүз уңаеннан, безнең акча тоту өлкәсендә мөмкинлекләребез һәм хокукларыбыз шактый зур. Андый мөмкинлекләр белән финанс министрлыгын, бөтен кабинетларны курчак өс кебек итеп җиһазларга мөмкин булыр иде. Ләкин күз алдына китергез, без затлы кабинетларда утырабыз, ди, ә акча юллап килүчеләр үзләренә тиешлесен дә ала алмыйча борылып китәләр. Нәрсә булыр иде бу? Юк, ни дисәң дә безнең министрлыкта халык аңлы. Намус дигән төшенчә үлмәгән әле. Мәнә минем кабинеттагы бөтен җиһаз Ш. Мостаев заманыннан ук калган.

Акча дефициты котырылган бер заманда төп авырлык финанс министрлыгы хезмәткәрләре җилкәсенә төшәдер кебек. Кайчагында мин каушап калмагыйларым, дип шикләнеп тә куям.

- Аларны банклар һәм коммерция оешмалары да үзләренә чакыра торгандыр әле...

- Әлбәттә. Банк системасына караганда бездә хезмәт хакы түбәнрәк, ә мәнә эш катлаулырак... Ләкин мин башка әйберне күздә тотам, министрлык хезмәткәрләре каушамасыннар иде, дим. Документларны өйрәнүдә үз ысулларым бар, нинди дә булса берәрсендә аз гына шик күрсәм дә, аның хәрәкәтен туктатам.

- Министр буларак, сездән күбрәк нәрсә сорыйлар?

- Хәзер бары тик бер генә сорау белән киләләр - акча кирәк. Элек, бюджет өстән боерык белән төшерелгән заманнарда налоглар да план буенча кереп тора иде, министр исә бары өстәмә финанслау мәсьәләләрен генә хәл итә, аның өчен чыганаclar эзли, финанс стратегиясен ачыклай иде. Хәзер хәлләр башкача: законда язылганны да без тулысынча финанслай алмыйбыз. Кайбер тармаclar 60 процент белән чикләнә, кайберләрендә 90 процентка җитә яза. Һәм җитәкчеләр дә иртәдән алып кичкә кадәр диарлек акча турында баш вата. Сорыйлар, үтенәләр, таләп итәләр... Ә син бирә алмыйсың, чөнki акча юк. Ни өчен шулай килеп чыга соң? Бусы инде аерым сөйләшү темасы. Бөтен илдә шундый хәл. Акча вакытында түләнми. Банк системасында кризис. Хәзер Россиядә акча түләмәүнең өченче дулкыны күтәрелеп килә.

- Тормышта нәрсәне дә булса үзгәртәргә теләмисезме?

- Теләр идек, әлбәттә. Базар мөнәсәбәтләре дип кертелгән бу нәрсәнең чынлап урнашып китүен безнең буын да, хәтта киләчәк буын да күрмәчәк әле. Мин аның моделен түгел, ә кешеләрнең үзара мөнәсәбәтен күздә тотып әйтәм. Берәүләр үз өченә бикләнә, исән калу чараларын күрә. Икенче берәүләр байый, ничек исән калу турында түгел, теләсә нинди юл белән байлык туплау турында уйлай. Монда инде кешечә мөнәсәбәт турында сүз дә булырга мөмкин түгел, гаиләсендә тынычлык саклай алсалар ярый инде. Без бит андыйга күнәкмәгән. Янәшәңдә аралаша алырлык биш-алты кешелек үз даирәң калса, бик хуп. Шулай булмаганда, кеше буларак исән калуың икеле. Көнбатышта болай түгел. Анда хәтта ата белән ул мөнәсәбәтләре дә эшлекле нигезгә корылган. Алар өчен бу гадәти күренеш. Без алай булдыра алмыйбыз...

- "Үз даирәң" дигәнне ничек аңларга кирәк?

- Бу бик катлаулы төшенчә. Еш кына югары урын биләгән кешенең аяк атлавы, хәрәкәтләре, сөйләшүе үзгәрә һәм ул борын чөеп, түбәндәгеләрне күрми башлай. Көнәфигә утырдымы, күз алдында үзгәрә дә куя. Көлке, билләһи! Андыйларга "Айны, тирә-юнеңә күз сал, үзең булып кал", - дип әйтәсе килә. Әгәр кеше үз эшенә җаны-тәне белән бирелгән икән, бу сыйфатлар калкып чыкмый. Ә инде калкып

чыгалар икән, бу кешенең үзен югары чин дип хыялланырга, шул рәвешен китереп маташырга вакыты бар дигән сүз. Минем үземнең, мәсәлән, кыяфәтем турында кайгыртырга да вакытым юк. Кайчагында хәтта кемнеләр күрми дә үтеп киткән чаклар була. Юк, бу аларны санламаганнан түгел, ә бәлки уеңа, эшенә артык бирелеп киткән чагың була. Ләкин шулай да югарыда утыручыларның аерымы даирәсә барлыкка килде. Мин үзем даирәмне андый билгеләрдән чыгып түгел, хәер андый чак та була, фикердәш, рухташлар арасынан табарга тырышам.

- Рәхмәт, бик мәгънәле җавап.

- Ләкин шулай да “үз даирәң” дигән нәрсә үзен сиздерә ул. Мәсәлән, миңа туып үскән авылга кайту, аралашу бик авыр. Эшеләнгән, дип уйлыйлардыр. Мин менә кайтып төшәм инде дәүләт эшләре турында сөйләшүләрдән гарык булып. Ләкин алар мине нәкъ менә шундый сөйләшүләргә китереп териләр, борылыр урын калмый. Моңың миңа никадәр авыр икәннән аңламыйлар. Ләкин гади халык арасында акыллы кешеләр күп, менә алар белән мин рәхәтләнеп аралашам.

- Ә сезнең кул астында эшләүчеләр арасында дусларыгыз бармы?

- Юк, алар арасында дусларым юк. Бу урында эшли башлагач, кешеләр белән мөнәсәбәтләргә башка яктан карарга туры килде. Яшьлектәге дуслар - бернәрсә, ә мондый урынга утыргач, эшләр күбәйгәч, мөнәсәбәтләр дә үзгәрде. Юк, махсус түгел, вакыт житмәгәннән. Ләкин бер-ике яхшы дустым бар. Үз дәрәжәмдә дияргә була. Берсе - оешма директоры, икенчесе - минем коллегам, исемен әйтеп тормыйм. Шулардан тыш артыгы кирәкми, дип саныйм. Бигрәк тә минем дәрәжәдәге кешегә.

- Ә ул оешмада хезмәт хакын вакытында алалармы соң?

- Юк, башкалар алганда алалар. Дусларым үзләре өчен беркайчан да сорамыйлар.

- Нәрсә, өстенрәк күргән кешеләрегез дә юкмы?

- Юк, дисәм, дәрәжәгә туры килеп бетмәс. Без машиналар түгел, без кешеләр. Әлбәттә, минем симпатия тоткан кешеләрем бар. Ләкин аларга мөнәсәбәттә һәм аларның мәсьәләләрен хәл итүдә мин чикләргә узмыйм. Әлбәттә, мине азрак борчыган кешеләр миңа ошыйрак төшә. Миндә бик сирәк була торган администрация башлыклары бар. Менә мин аларга күбрәк ярдәм итәргә тырышам да инде. Бик еш йөргәннәре дә бар, алары ачуны китерә. Яхшы тормыштан йөрмәгәннәрен аңлап торасың югыйсә. Мин үз хезмәткәрләремә дә әйтеп куйдым - сезне азрак борчыган регионнарның мәсьәләләрен күбрәк хәл итәргә тырышыгыз, дидем.

- Эшегез күп вакыт аламы?

- Әгәр дә 24 сәгать дисәм, бу кылану булыр иде. Әгәр дә инде яхшы фикерләр төнлә килә дисәм, моңың белән Америка ачмам. Хатларны, кагыйдә буларак, үзем белән өйгә алам. Хатлар язу - минем эшемнең нигезе. Хәтерем, аллага шөкер. Саннарны да, вакыйгаларны да яхшы хәтерлим. Киңәшмәләрдә берәрсе нинди дә булса мәсьәләне күтәрсә, шунда ук хәтердә кирәкле информация жанлана.

- Киләчәккә планнарыгыз?

- Финанс министры өчен ел азагы бар яклап та иң катлаулы вакыт. Беренчедән, 96 нчы елгы бюджетны карарга кирәк. Икенчедән, Россия белән яңадан килешү төзәргә кирәк. Без бит һәр елны килешү төзәбез. Һәм бу елдан ел авыррак була бара, чөнки башка регионнар безгә көнләшебрәк карый. Аннары елны тәмамларга

кирәк. Бюджетта утыручыларга хезмәт хақы түләргә, икмәк өчен исәп-хисапны өзәргә. Һәм бергәләп, алга таба икътисадка ничек керү турында уйланырга.

- Тормышта барыннан да бигрәк нәрсәдән куркасыз?

- Минне сатуларыннан. Калганына түзәргә була. Койрык болгамыйча, туп-туры йөземә карап дәрәсән әйткән кешенә яратам. Безнең тормышта берне уйлап, икенченә сөйлә торганнар күбәеп китте. Безнең даирә кешеләре арасында да күп андыйлар. Кайчак кеше белән ачылып китеп сөйләшсәң, соңыннан инде терсәгенә тешләрдәй буласың - соң була. Дипломатия серләренә төшенгәнчә биш пот тоз ашарга туры килде.

- Сезнең хоббиегез?

- Китаплар, һәм әйтергә кирәк, детективлар. Америкалылар һәм инглизләр шәп яза. Үзбездә нәрсәгә бик яратып бетермим - жинәятчеләр дөньясын, аларның эчкә дөньяларын беләп бетермәү сизелә. Ләкин минем өчен тормышта иң әһәмиятлесе - 13 яшьлек улым Тимур. Гаиләмдә миңа тыныч, рәхәт. Улым өчен жаным фидә, аның һәр өлкәдә миңа охшарга тырышуына сөенәм. Тагын жәяү йөрәргә, мунча чабынырга яратам.

- Нәрсәгә ачуыгыз килә?

- Гаделсезлеккә. Мин һәрвакыт кешенә эшчәнлегенә бәя гадел булырга тиеш дип санып идем. Элек барысын да бәяли белә торган партия органнары бар иде. Хәзер алар юк. Ләкин нәрсә эшләгәнәңне күрсәтә, аның турында сөйлә беләргә дә кирәк икән. Элек тә, хәзер дә.

- Алайса журналистлар белән ешрак аралашыгыз.

- Юк, мин алар белән сирәк очрашам. Мин ихлас кеше. Уйлаганым шундук йөземә чыга. Ярый, безнең дөнья турында дәрәсән сөйләп бирдем ди, аннан кемгә файда. Безгә хәзер бу хәлләрдән ничек чыгу юлын табарга кирәк.

- Сезнеңчә, ир кешегә иң кирәкле төп сыйфат?

- Ир кешегә кирәкле сыйфат - эшкә чын күңелдән бирелү дип саным. Сине, эшен канәгатьләндерсен.

- Ләкин килеп терәлгән һәм чыга алмаслык очраklar бик күп була.

- Республика күләмендә дә төрле хәлләрдән чыгу юлларын табарга һәм ялгышлардан качарга мөмкин. Иң авыры шул - безнең бай республикабыз да башка регионнар кебек үзә жәфа чигәргә, күңелсезлекләр кичерәргә мәжбүр. Базар шулай таләп итә. Ә бит без аларны жиңелрәк тә кичә алабыз. Димәк, нәрсәдер эшләп житкермибез. Димәк, икътисад механизмыбыз башкача көйләнгән, үзара мөнәсәбәтләребез дәрәс сайланмаган. Сәбәпләре күп төрле. Без дә тирәбездәге, һәм өлешчә Мәскәүдәге икътисади киңлекнең ролен һәм тәэсирен бәяләп бетермәгәнбез. Оешмалар арасындагы исәп-хисапларны кара син! Ә безнең акчалар Мәскәү банклары аша ике-өч ай буена үтә алмый яталар.

- Үз фирмагызны ачарга теләмисезме?

- Аны әйтү генә ансат. Кемдер монда да эшләргә тиеш бит. Һәм, гафу итегез, кемдер миннән дә яхшырак эшләр дип уйламыйм. Әгәр дә мин шушы авыр чакта эшнә ташлап китсәм, бу мин бик тә хөрмәт иткән республика житәкчелеген санламау булыр иде. Ә бу хәзергә заманда хыянәткә тиң.

Әңгәмәне Аяз ХӘСӘНОВ алып барды.

ТАТАР ПРОБЛЕМАСЫ

СОВЕТЛАР Союзы таркалып, халыкларга үз язмышларын кайгырту мөмкинлеге тугач, аларның күпләре, шул исәптән урыслар да, милли проблемалар турында ныклап уйлана, ачыктан-ачык фикер алыша башладылар. Һәр милләт, үзенең геополитик, икътисади, демографик, рухи-мәдәни халәтеннән чыгып, үзаңының нинди дәрәжәдә булуына карап, үз идеясен билгели. Мөмкинлекләре булган милләتلәр зур эшкә галимнәрне, тикшерү институтларын җәлеп итәләр, бәхәс-диспутлар оештыралар, гомумән, җентекле эзләнәләр. Безгә дә шул хакта уйлану гына түгел, ә уртак карашка килергә вакыттыр лабаса.

Кайберәүләр, бу - ачык ишекне ачу, дип әйтер. Чөнки соңгы елларда татар проблемасы турында даими сөйләп-язып торабыз бит. Әмма, миңа калса, фикер-теләкләр системалаштырылмаган, без әлеге проблеманы үткәннән һәм бүгенгедән чыгып кына хәл итмәкче булабыз. Дөнья үсеше тенденцияләре исә киләчәккә карап эш итәргә куша. Яңа тәртип урнашып килә, яңа чор башлана. Ул, постиндустриаль чор, дип атала. Илләрнең, милләتلәрнең киләчәгә әлеге яңа тәртипкә ярашу-ярашмауларына бәйле. Без яшәгән индустриаль чорда күпчелек матди ихтыяҗларны канәгатьләндерүне яшәү максаты итеп таний. Дәүләتلәр, милләتلәр һәм сыйныфлар моңа ирешү юлларын көчсезләренә (хәтта табигатьне дә) талауга нигезләнгән сәясәттә күрәләр, көч куллануны төп ысул итеп күтәрәләр. Индустриализм милләтара, дәүләтара һәм экологик кризисларга китерде, хәтта гомумкешелекнең юкка чыгу куркынычын тудырды. Постиндустриализм рухи ихтыяҗларны канәгатьләндерүгә, нәфескә хужа булуга нигезләнә, сәясәттә төп ысул итеп көч куллануны түгел, бәлки халыкларның үзара килешүләрен, ирекле хезмәттәшлеген, берләшүен алга чыгара.

Кешелек тарихының яңа чорында татарны ни көтә, без үзгәрешкә яраклаша алырбызмы? XXI гасыр бусагасының теге ягында татарга урын бармы? Булса, ул нинди урын: соңгы гасырлардагыча, сукбай урынымы? Ә бит яңа чорда беркемгә дә бернинди дә урын әзерләnmәгән. Аллаһы Тәгалә, табигать һәркемгә, һәр милләткә үз урынын үзе әзерләп, үзе табу мөмкинлеген биргән. Киләчәктәге урыныбыз кайда һәм нинди булуы үзебездән тора. Әгәр, үз йортыбыз - дәүләтебез белән хөррият далаларында, тәрәккыят тауларында яшик, дибез икән, моның чараларын да хәзердән үк күрү зарур.

Чаралар нидән гыйбарәт соң? Менә монысы инде татар проблемасы. Һәм шушы бурычны кичекмәстән ачыкларга кирәк. Кызганыч, әлеге мәсьәләдә татар зыялылары, уртак фикергә килеп, милләткә гомумконцепция тәкъдим итә алмадылар. Мәкаләм шушы юнәлештә этәргеч була алса, максатыма ирештем, дип санар идем. Әйе, башлангыч турында гына сүз бара, чөнки татар проблемасын бер мәкаләдә генә тәфсилләү мөмкин түгел.

ТАТАРНЫҢ МИЛЛИ МАКСАТЫ ҺӘМ ИДЕОЛОГИЯСЕ

1552 елда, дәүләт бәйсезлеген югалтып, коллыкка төшкәннән бирле татар милли азатлык хәрәкәтенең тукталып торганы юк. Ул бер сүлпәнәйсә дә, бер дөрләп кабынган. Максат-бурычларны, аларга ирешү юлларын билгеләү, әлбәттә, һәрвакытта да аңлы рәвештә булмаган. Милләтнең бүгенге интеллектуаль потенциалы бу кимчелектән арыну мөмкинлеген тудыра. Милли хәрәкәтнең соңгы үсеше баштан ук милләтне саклап калуны иң якындагы максаты итеп куйды һәм дәрәс эшләде, чөнки татарның милләт буларак юкка чыгу куркынычы көн кебек ачык иде. Андый куркыныч бүген дә яный. Әмма татар проблемасын сакланып калу идеясе белән генә чикләнү көн таләбен тулаем канәгатьләндерми. Чөнки чикләнү оборона тактикасына нигезләнә. Билгеле булганча, оборона жиңүгә китерми. Безгә, сакланып калу чараларын истән чыгармыйча, милли тәрәккыят юлларын билгелисә, хәррият чараларын күрә башлыйсы иде.

Милли максат, татарның кайда яшәвенә карамастан, аның ихтыяжына туры килгәндә, узаңының бүгенге дәрәжәсенә тәңгәл булганда, беренче урынга аның шәхси хокукларын куйганда гына бөтен милләт тарафыннан яклау табачак. Мин аны болай билгеләр идем - һәр кешенең шәхси вә гаилә иминлеген тәэмин итү, һәр татарга һәм аның гаиләсенә мул вә иркен тормыш шартлары тудыру, Татарстанның дәүләт иминлегенә ирешү, татарлар яшәгән төбәкләрдә тынычлыкны һәм яшәү рәвешен саклау, мөмкин кадәр дөнья тынычлыгына һәм цивилизациясенә өлеш кертү.

Максаттан чыгып, *милли идеологияне* билгеләргә мөмкин. Татар идеологиясен тәгаенләү - ул милләтнең эчке табигатенә хас рухи вә милли узаңы принципларын иҗтимагый-сәяси һәм икътисади калыпларда аныклау. Ягъни дәрәс иҗтимагый һәм икътисади сәясәт милләтне берләштерә торган, аның яшәү ихтыярын көчәйтә торган сыйфатларына (әйтик, гаделлек, җаваплылык, тырышлык, гыйлемлеккә омтылучанлык, көсепчелек, үзара ярдәмчелек, Исламга бирелгәнлек һ.б.) нигезләнә. Күпчелегә үз дәүләтендә яшәгән милләتلәр өчен милли идеология - дәүләт идеологиясе. Ә күпчелегә Татарстаннан читтә яшәгән татарлар өчен ничек? "Күренеп яткан" ихтыяждардан чыгып фикер йөрткәндә, гомуми идеологиябез юктыр кебек. Чынлыкта исә татарның гомуми идеологиясе бар: ул - Ислам белән сугарылган антиколониализм. Бу татарның менталитетына һәм постиндустриализм таләпләренә туры килә, бәйсезлек көрәшен дәүләт бәйсезлегә өчен көрәш белән берләштерә, куелган максатка ирештерә. *Антиколониализм агымдагы сәясәттә түбәндәге формада булырга мөмкин: татарстанлыларга дәүләтнең бәйсезлегә һәм миллилегә өчен, читтәгеләргә мәдәни мохтәрият өчен, барлык татарларга Татарстан һәм милли мәдәни мохтәрият структуралары арасында үзара багланыш вә бер-берсен яклау механизмнарын урнаштыру һәм камилләштерү өчен көрәш.*

Моннан соң инде татар проблемасын, ягъни аның милли максатка буйсынган һәм милли идеологиягә туры килә торган *иминлек, тәрәккыят һәм хәррият* шартларын тәгъбирли алабыз. Минемчә, алар түбәндәгеләр - *дәүләтчелек, иманлылык, бердәмлек һәм үрчемлелек*. Әлбәттә, проблеманы шушы дүрт фактор гына тулысынча тәэмин итмәстәр. Болары - хәлиткеч шартлар. Шушы дүрт нәрсәне булдыра алсак, шәт иншалла, милләт буларак сакланып та калырбыз, ирекле дә булырбыз, XXI гасырда ук дөньяның иң алдынгы милләтләренең берсе булырбыз.

Милләт иминлегә мантийгыннан чыгып, әлегә шартларның соңгысына тукталыйк.

Милләт аерым шәхесләрдән тора, һәм ул сан ягыннан никадәр күбрәк булса, шул кадәр куәтлерәк, замана авырлыкларына бирешмәүчәнрәк. Империячел көчләр, моны истә тотып, Казан ханлыгын басып алганнан бирле, даими рәвештә, иң беренче дошманы дип саналган татарны сан ягыннан киметергә тырышалар. Физик юк итү дисеңме, яши алмаслык авыр шартлар тудырып, төрле афәтләр белән кырдыру дисеңме, туган җирләреннән куу, чукындыру дисеңме - барысы да татарга карата сәясәтнең чагылышлары. Мондый сәясәт бүген дә давам итә. Ассимиляция - безнең өчен иң зур куркыныч, дисәк, ялгышмыбыздыр. Әйтик, катнаш никахлар буенча без яһүдләрдән генә калышабыз, татар яшьләренең 40-42 проценты башка милләт вәкилләре белән никахлаша. Тик яһүдләрнең катнаш никахтан туган балалары, кем дип язылуына карамастан, яһүд булып калсалар, үзләрен яһүд дип санап, үз милләтләренә хезмәт итсәләр, татар исә, катнаш никахта нинди милләт кешесе белән булуына карамастан, урыслар санын арттыра. Татарның сибеләп яшәве дә урыслагышны тизләтә. Сиксәннәнчә елларда "Коммунист" журналы СССРда иң зур миграция кичерүче халыклардан татар белән башкортны атаган иде.

Чеп-чи татар авылларында да чын мәгънәсендә татар балалары үсә, дип булмый. Мәгариф системасы урыслагыштыру максатында корылганлыктан, күп кенә татар авылларында балалар бакчалары һәм мәктәпләр урысныкы булганлыктан, татар мохите бозылып, безнең балалар ана телләреннән мәхрүм ителә. Нәтижәдә алар, үсеп җиткәч, бер телне дә ныгытып белмиләр, бер телнең дә гүзәллеген йөрәкләре аркылы үткәрә алмыйлар, бер телгә карата да ярату хисе тумый аларда. Шунысы аяныч, бу хәл бүген дә Конституциясендә татар теле дәүләт теле дип игълан ителгән, телләренә үстерү буенча Закон гамәлгә кертелгән Татарстанның үзгәртүләре дә давам итә.

Сүз уңаеннан шуны әйтергә кирәк, конституцион таләпләрнең, законнарның үтәлмәве, татарларның хокуклары үз дәүләтендә үк бозылуы хакимияттән тора. Татарстанда татар булмаган милләтләрнең мәнфәгатьләрен канәгатьләндерүгә күп көч куела. Моңысы дөрес. Нигә соң шул ук вакытта татар мәнфәгәте кире кагыла? Нигә дәүләт органнарында эш урыс телендә генә алып барыла, кануннар-караарлар урыс телендә генә әзерләнә? Моңың сәбәбе - Татарстанда милләтара мөнәсәбәтләргә кагылышлы дәүләт сәясәтенә искечә давам итүендә, аның Мәскәүнең империячел сәясәтенә буйсындырылуында. Ә Мәскәү сәясәте бүген дә "бүленмәс һәм бердәм Рәсәй", урыслагыштыру һәм христианлагыштыру принципларыннан чыгып төзелә, моңа риза булмаган һәм каршы торган халыкларга карата геноцид кулланыла. Чечня фажиғасы - моңа ачык мисал.

Безгә, иң беренче нәүбәттә, сан ягыннан арту кирәк. Мәшһүр милләттәшбез, Казакъстан ТИҮнең җитәкчесе, медицина фәннәре докторы Морат Кәримов, фәнни тикшерүләргә һәм галимнәр фикеренә нигезләнеп, геноцидга бирешмәү һәм төрле эпидемияләр, ачлык, сугыш кебек афәтләр нәтижәсендә һәлак булмас өчен, милләтнең саны 10 миллионнан ким булмаска тиеш, ди. Шул чакта аның яшәү мөмкинлегенә саклана. Белгәнбезчә, татарның саны 7 миллион чамасы, өстәвенә, ул укмашып яшәми, сибелгән. Димәк, киләчәккә без әле юк ителү куркынычыннан арынмаган. *Менә ни өчен безгә үрчү кирәк бүген. Билгеле, моны әйтүе җиңел, ә тормышка ашыру авыр, чәнки үрчемлелек хатын-кыз, ата-ана, гаилә, катнаш никахлар, тәрбия һ.б. шундый гади булмаган социаль мәсьәләләргә бәйле.* Ләкин Аллаһы ярдәме белән без моңа һичшиксез ирешергә тиеш. Эшне авылдан башларга кирәк - милләтнең чын сыйфатлары бүген авылда тәрбияләнә. Күп балалы гаиләләргә артыру өчен шартлар тудыру милләт иминлегенә файдасына булып иде. Артсын нәсел, үрчесен милләт!

ИМАНЛЫЛЫК

Ярый, халык санын арттырдык, ди. Азатлык яулау өчен ул гына житәрме? Татар, милли ұзаңы түбән булганлыктан, соңғы сайлаулар күрсәткәнчә, кая кусалар, шунда бара торган көтү өммәтендәге гавамнан торса, хәррияткә ирешерме? Моңа җавап кирәк тә түгелдер. Милләтнең иминлеген саклауда иманлылыкның нинди әһәмияткә ия икәнлеген аңлау өчен бер генә мисал китерик. Урыс самодержавиесе дүрт гасырда булдыра алмаганны большевиклар ярты гасырда кылып куйдылар: татар урыслагып бетә язды. 'Чи өчен? Динне бетерү һәм мәстәкыйль мәгариф системасын юк итү китерде моңа. Иманлыбызның какшавы тизләтте урыслагыны. Дөньядагы иң гадел динне - Исламны үз теләгебез белән кабул итеп, шул диндә мең елдан артык тәрбияләнган халык булсак та, бүген үзебезне иманлылар дип атый алмыйбыз. Безнең мескенлек, куштанлык, көрәштә йомшаклык, урыслагытыру сәясәтенә бирешүчәнлек, империя көченнән курку, үз көчебезгә ышанмау шуннан килә. Халкыбызда үз-үзенә ышану уяту, үз мәнфәгатен яклауда тотрыклылык һәм эзлеклелек тәрбияләү, азатлыкка ирешүгә ихтыярын ныгыту өчен иң элек рухи азатлыкка ирешү, ягъни иманлыбызны яңарту зарур.

Милләтнең иманлылыгына ирешүнең алшарты - Исламны, мәстәкыйль мәгариф һәм мәдәният системаларын гамәлгә кертү, аларны, бер максатка буйсындырып, үзара бәйләү. Димәк, рухи һәм дини тәрбияне көчәйтергә тиешбез. Әмма безгә халыкны наданлыкта һәм изоляциядә тоткан, империягә буйсыну тәрбияләгән кадимилеккә кайту кирәк түгел. Исламны күктән иңгән илаһи нур буларак кабул итеп, бу нур татарлык иләге аша үтсен иде. Бездән бүген, җәдитчеләр мирасына таянып, динилекне үзбилгеләнү идеяләре белән тулыландыру, мәселманлыкны татарлык белән сугару һәм тәрбияне азатлыкны, дәүләтчелекне ныгыту, милләтне берләштерү максатларына буйсындыру сорала.

Постиндустриаль чорда халыкларның, регионнарның, илләрнең үсешен, аларның көчен һәм дөнья сәясәтендә тоткан урыннарын хәзергечә индустриаль куәт түгел, ә хәбәрдарлык (информацион байлык) һәм акыл билгеләгәч (бүген аны кечкенә Сингапур дәүләте тәҗрибәсендә күрәбез). Болар исә уку-укыту, тәрбия системасына бәйле. Безнең халыкта белемгә омтылу милли сыйфат булган. Урыс мәгариф системасы кертелгәч, изге омтылыш шактый кимегән. Үз асылыбызга кайтыйк! Шул чакта татарның аягына гер булып тагылган әхлаксызлыктан, исереклектән, ялкаулыктан, ялагайлыктан, мазохизмнан, үзебездә булган вә урыстан кәргән башка начар гадәтләрдән тизрәк арынырбыз.

Мәстәкыйль мәгариф системасы урнашканчы, мәчет-мәдрәсәләребез аякка басканчы, тәрбия эшендә гаилә төп урынны тотта. Бу мәсьәләдә японнар һәм яһүдләр тәҗрибәсе игътибарга лаек. Аларда милли тәрбия бирүдә элита-хакимият вәкилләре, галимнәр, байлар (алар арасында чит телләргә белмәүчеләр юк дәрәҗәсендә) үрнәк булып тора. Бездә исә балаларын татар мәктәпләренә бирүне түбәнлек санаучылар да житәрлек. Күпләре татарча гәзит-журнал укымый, халыкның моң-зары белән кызыксынмый. Милләтнең элитасы яшәгән Казанда татарларның нибары 5 процент чамасы гына ана телле вакытлы матбугатны укый. Ф. Әмирхан милли рухны тәрбияләүдә төп ысул итеп әдәбиятны күргән. Бу юнәлештә хәлләр ничек соң? Былтыр Татарстан Милли китапханәсендә Казандагы ярты миллионнан артык татарның өч меңе 36,5 мең татар китабы укыган. Кем әйтмешли, тәфсилләүнең кирәге юк.

Гаилә тәрбиясендә тагын бер зур житешсезлек бар. Казандагы 155 нче татар-инглиз мәктәп-гимназиясенә ата-аналар комитетына ир-ат һәм хатын-кызлар 1:3 нисбәтендә сайланган. Чөнки ата-аналар җыелышына ир-атның азчылыгы йөри. Гаиләдә тәрбия эше хатын-кыз җилкәсендә булып, ул балаларның тамак туклыгын һәм өс бөтенлеген тәмин итүдән ерак китми.

Моңа өстөп дини тәрбиянең бөтенләй булмавын әйтик. Нәтижәдә әлеге балаларның, үсеп житеп, житәкчелек вазифаларын үтәгәндә кайгыртулары социаль ихтыяж белән чикләнә, халыкның рухи-милли мәнфәгатьләренә кагылышлы мәсьәләләргә куллары житми.

Тәрбия эше бүген асылда урыс булмаган халыкларны ассимиляцияләүгә хезмәт итүче ялган интернационализмга нигезләнгән. Монда чаманы белергә иде. Чамасыз интернационализм милли мазохизмга, бөлгенлеккә китерә. Дөнья цивилизациясендә милли үзенчәлекләрен саклаган халыкларга гына урын бар, миллилекләре булганда гына алар гомумкешелек мәдәниятенә үзенчәлекле бер кисәгенә иясе сыйфатында кабул ителә. Юкса аларны белүче дә, танучы да юк. *Миллилек тәрбияләүнең нигезе - үзгәлек. Без үзгә, без - татар, татарлык - үзе бер бәхет. Татар кешесе татарлыгы белән горурлансын, татар икәннән акылы белән расласын, хисе белән тойсын, татарлыгын сакларга дәртле һәм ихтыярлы булсын. Шул вакытта үзебезне иманлылар дип атый алырбыз.*

Урысларның "ЖЗЛ" сериясенә охшаш милләтнең мәшһүр шәхесләре турындагы басмаларны нәшер итүне оештыру тиз генә булмастыр әле. Ә менә укучыларны Мәржани, Исхакый, Максуди, Тукай, Баруди кебек шәхесләр итеп тәрбияләүгә омтылу - мөмкин эш. Яшьләребез, шушы бөек затлар кебек, фикерне дөньякүләм проблемаларга бәйләп, татар проблемасында кешелек проблемаларының чагылышын күрә һәм дөнья жәмәгатьчелегенә күрсәтә белүче, иманлы шәхесләр булып әзерләнсә, кешелек безнең гамәлләребезгә игътибар итәр, мөстәкыйльлегебезне таныр, һәм хөрриятибезгә юл ачылыр.

БЕРДӘМЛЕК

Бердәмлекнең әһәмиятен дәлилләү, бәлки, артык та булып, чөнки аны инкар итүче юк сыман. Тик менә бердәмлек үзе генә юк. Ни өчен? Моның объектив һәм субъектив сәбәпләре бар. Субъективлык безнең иман саулыгының чамалы булуындадыр, мөгаен. Көнчелек, хөсөтлек, мин-минлек, бер-береңә баш бирмәү, "кырыкканлык", шәхси амбицияләренә халкыбыз мәнфәгатьләренә буйсындыра белмәү, фикер төрлеләген танымау бердәмлеккә бик зур зыян китерә. Болар безнең мекенлектән, рухи коллыктан, милләт көченә ышанмаудан, шул көчкә туплый белмәүдән килә булса кирәк. Халыкта, этнең көче бетсә, үз койрыгын чәйни, диләр. Без дә шулайрак - көчез безнең талаудан артыкка житми. Татарның үсешен теләмәүчеләр моннан оста һәм нәтижәле файдалана.

Объектив сәбәпләргә килсәк, бердәмлек турындагы чакырулар "кирәк"тән ары китми, аны булдыру системасы юк. Бердәмлеккә оештыру - кем эше? Ин беренче чиратта, дәүләт һәм мәфтият эше. Бәлки, аларның рәсми житәкчеләре фикеребез белән килешмәсләр дә, әмма гамәлләр максатыбызга буйсынган, сәясәт идеологиябезгә нигезләнгән очракта гына бердәмлеккә ирешү мөмкинлеген истә тотсак, бу шулай. Идеологиябез - исламлы антиколониализм, дидек. Аны халык үзенең дөньяга карашы, яшәү максаты итеп кабул кылсын өчен, иң элек дин әһелләренә, мәгариф һәм мәдәният хезмәткәрләренә тырышлыгы зарур, ә моны оештыру - дини һәм дәүләти структуралар эше. Бүген, башлыча, бердәмлеккә милли хәрәкәт оешмалары эшчәнлегенә кайтарып калдыру гамәлдә. Бу - тар караш. Бердәмлек исә күпкырлы: ул - татарлар яши торган төбәкләрнең, аларның рәсми структураларының үзара багланышы, дәүләт органнарының, мәгариф һәм мәдәният системаларының, дини һәм иҗтимагый-сәяси оешмаларның бер максатта, бер юнәлештә эш итүе, шәхесләренә омтылыш-гамәлләре кабул ителгән идеологик калыпларда булуы. *Милләт бердәмлеге - сыйныфлар, буыннар, ир-ат һәм хатын-кыз, түрәләр һәм гавам, зыялылар һәм кара эштә эшләүчеләр, Татарстан һәм диаспора, шәһәр һәм авыл бердәмлеге ул.* Әгәр болар белән килешсәк, бердәмлек мәсьәләсен

дәүләтчелеккә таянып хәл итү кирәклеге танырбыз. Бу исә һич тә хыялга бирелү яки милләтнең эчке каршылыкларын кире кагу түгел. Каршылыklar булып һәм алар үсеш өчен дә кирәк. Аларны, демократик илләрдәге кебек, вакытында хәл итү тиешле.

Татарстанлылар һәм татарлар яши торган башка төбәкләрдәге халыklar бердәмлеге дә зарур. Монда парадокс юк. Чөнки *милли азатлык көрәше ул урыс халкына, аның дәүләтенә каршы юнәлтелмәгән. Без бары тик, империяне таркатып, богаудан ычкынрга телибез. Богауны ычкындыру урысның үзенә дә кирәк.* Аларның акыллылары моны аңлый башлады инде. Мәсәлән, академик Н. Моисеев, философия фәннәре докторы А. Панарин, славян һәм төрки-мөселман халыklar, бердәм булсалар гына, үз иминлекләрен саклай һәм максатларына ирешә алачаклар, дип яздылар. Ә бу хәл исә империя шартларында мөмкин түгел.

Милләттәшләребез төрле төбәкләрдә, бигрәк тә шәһәрләрдә, фатирларның дәүләтләштерелгән булуы сәбәпле, таркау яши; аларга мәктәп, мәчет ачу, үзара аралашу бик кыен. Татар мохитен булдыру өчен, элеккеге татар мәхәлләләрен, бистәләрен, җирле территориаль-административ структураларын торгызырга кирәк. Бу - киләчәктә. Бүген татар мохитенә якыны - авыл. Шуңа күрә игътибарның иң зурын авылга юнәлтү, эшнә мәчеттән һәм мәктәптән башлау лаземдер. Әлбәттә, Рәсәй хакимияте, бөтен көчән куеп, татарның берләшүенә каршы төрле киртәләр корачак. Ләкин халык үзенә табиғый хокукыннан баш тарта алмый, һәм ул киртәләргә җимерәчәк, чөнки бергәлек-бердәмлек - аның иминлеге шарты.

ДӘҮЛӘТЧЕЛЛЕК

Әле күптән түгел генә бу мәсьәлә буенча милли хәрәкәттә ике төрле фикер юк иде. Милләтпәрвәрләр Татарстанның бәйсезлеге өчен көрәшнә төп максат итеп күрәләр иде. Соңгы вакытта "Иттифак" фиркасе һәм Милли Мәҗлес җитәкчеләре, моны ялгышлык дип танып, милләт бәйсезлеген төп максат итеп игълан иттеләр. Күрәсеп, "милли бәйсезлек аша дәүләт бәйсезлегенә", "экстерриториаль үзбилгеләнүгә" ирешү мөмкин, дип санылар, Рәсәй дәүләтендәге барлык халыklarга ирек-азатлык рәхсәт итүләренә ышаналар. Гафу, бу хыял болар. Кешелек тереклегендә дәүләтләр системасы сакланганда, моңа ирешү мөмкин түгел, чөнки дәүләт үзәк иректә чикләү өчен корыла. Кешелекнең дәүләтләр системасыннан арынуын көтеп, шуңа өметләнеп, дәүләтебезнең мөстәкыйльлегенә ирешмәсәк, дәүләтләрсез система урнашканчы ук татар юкка чыгар.

Бу турыда урыслар үзләргә ничек уйлый соң? Урысның милли иминлегенә багышланган фәнни-практик конференция (Мәскәү, 1995 ел, апрель) материалларына мөрәҗәгать итеп, юридик фәннәр кандидаты А. Кокотов сүзләрен (Екатеринбург) укыйк: *"Перспективное и неизбежное направление решения русского вопроса - постоянная русификация современного Российского государства, которая должна знать несколько этапов и заканчиваться превращением РФ в русское национальное государство"*. Философия фәннәре докторы Ю. М. Бородай (Мәскәү): *"Русская идея - это власть русских в России, это безоговорочная, жесткая власть"*, - дип яза. Әйтергә кирәк, Рәсәйдә партияләр, сәяси көчләр арасында әлеге мәсьәләдә каршылык юк, алар барысы да бер фикердә - урыс хакимлеге, православие, "бүленмәс һәм бердәм Рәсәй".

Экстерриториаль үзбилгеләнү, ягъни туфраксыз мохтәрият - ул коллыктан өлешчә генә котылу. Сугыштан соңгы ачык елларында кайбер авыл әбиләре, инде туйганчы арыш ипи ашар көннәр килеренә өметләрен өзеп, алабута ипиенән аермасын, дип телеләр иде. Бу да шуңа тиң. Җирдән аерылсаң, Ахиллес сыман җиңеләсәңне көт тә тор. Халыklar һәм дәүләтләр тарихы күрсәткәнчә, үз дәүләтчелеген булмаганда, сәяси тигезлек, Рәсәй

империясендә, өстәвенә, социаль һәм дини гаделлек мөмкин түгел. *Берәү дә, башка милләтләр дәүләте кысасында калган хәлендә, әгәр ул иң зур күпчелекне тәшкил итмәсә, чын тәрәккыят кылып, ирекле һәм бөек милләт була алмый. Чөнки моның өчен хәлиткеч шарт - дәүләтчеллек, ягъни милләтнең үз мөстәкыйль дәүләте булу.*

Дәүләтчелек үсешенә һәм ныгуының практик яктан чиге юк. Әйтик, АКШ - дөньяда бүген иң көчле дәүләт. Әмма аның да эчке һәм тышкы проблемалары бар. Башта исә анда да проблемалар безнекенә охшаш булган, көч-күәт, бәйсезлек кинәт кенә килмәгән. Безнең дә дәүләтчелегебезне тергезү, кайберәүләр уйлаганча, "бүген - коллык, иртәгә - бәйсезлек" тизлегендә булмас. Истән чыгармыйк, *урьсның да дәүләтчелеге Алтын Урда кысаларында акрынлап ныгыган. Урьслар милли мәнфәгатьләрен яклауны, Алтын Урда составында калган хәлдә, икътисади мөстәкыйльлекне яулап алудан башлаганнар.*

Милләт тәрәккыяте концепциясен эшләгәндә, дәүләтчелек үсешенә этапларын билгеләү зарур. Якын киләчәктә үсеш нинди дәрәжәдә булырга мөмкин соң? Соңгы вакыйгалар күрсәткәнчә, дөнья сәясәтен билгеләүче илләр һәм көчләр (беренче чиратта, АКШ) Рәсәйнең таркалуын теләми. Аларга бердәм һәм чагыштырмача көчле (шул ук вакытта "тыңлаучан") Рәсәй куәтләнеп килә торган "сары" халыкларга һәм мөселманнарга каршы көч һәм үзләренә чимал чыганагы буларак кирәк. Алай гына да түгел, алар БДБ илләренә дә Рәсәй йогынтысында калуын теләләр, һәм бу шулай эшләнә дә.

Һәм монда ике арадагы тигез хокуклы шартнамә төзү ысулын да файдаланырга кирәк икән. Ачыграк әйтсәк, юридик яктан Рәсәйдән чыгасың (үзәккә буйсынудан котыласың) һәм аның белән дәүләтара сәяси вә икътисади союзга керәсең икән. Димәк, асылда ТИҮ оешкандагы "Татарстанга - союздаш республика статусы!" дигән лозунгны "Татарстанга - БДБ илләре статусы!" тәләбенә алыштырырга тиеш булабыз. Әлеге тәләп урынлымы? Әйе, бүген бу - Көнбатышның мәнфәгатенә дә, Рәсәйнекенә дә, безнекенә дә яраклы тәләп. Без, дигәнәм, татарстанлылар гына түгел, элеккеге Союз буйлап таралган татарларга, бердәм булып калу һәм милләт буларак формалашуны дәвам итү өчен, БДБ ныгып, Татарстанның аңа андагы илләр дәрәжәсендә керүе, аерылуга караганда, кулайрак. Моңысы тормышка ашарлык, ләкин ул күп тырышлык сорар. Ә моңа ирешмәсәк, без һаман да өченче сортлар рәтендә жәфа чигәрбез. Беренче сортлы халыкка әйләнү, мөгаен, ераграк киләчәккә калып, анысына дөнья сәясәтендә XXI гасырдагы үзгәрешләр этәргеч булып.

МИЛЛИ ХӘРӘКӘТНЕҢ СТРАТЕГИЯСЕ ҺӘМ БҮГЕНГЕ ТАКТИКАСЫ

Мәкаләләремә җавап йөзеннән укучылардан килгән хатларның берсендә (жылы һәм төпле фикерләре өчен аларның авторларына рәхмәтемне җиткерәм), милли хәрәкәтнең башында Татарстан Президенты булырга тиеш, диелә. Шушы теләк-фикерне кабул итәргә ярыймы? Төгәлрәк әйтсәк, милли хәрәкәттә дәүләтнең роле нинди булырга тиеш? Хәрәкәтнең стратегиясенә һәм тактикасына кагылышлы әлеге мәсьәлә милләтпәрвәрләр арасында каршылыкка һәм үзара килешмәүчәнлеккә китерде. Үз фикеремне укучыга җиткергәнче, кечкенә генә чигенү, анализ ясыяк.

Милләт һәм милли хәрәкәт язмышына зыялыларыбыз битараф, дип әйтә алмыйбыз. Галимнәребез, белгечләребез үз өлкәләрендә милли мәсьәләләр турында язалар, төрле очрашуларда сөйләләр, аларны чишү буенча конкрет эшләр башкаралар. Шул ук вакытта хәрәкәттә бүген проблемага комплекслы караш җитми. Берәүләр төп мәсьәлә итеп телне куя, икенчеләре - мәдәниятне, өченчеләре - мәгърифәтне, дүртенчеләре - динне, бишенчеләре - икътисадны... Әмма болар барысы да бер үк вакытта кирәк бит. Ничек итеп аларны бергә

ялгап, милли вә дәүләти максатларга буйсындырып, бер-берсенә ярдәм иттертеп һәм бер үк вакытта оештырырга? Аны кем оештырырга тиеш?

Шушы сорауга җавап бирү өчен, милләтнең, милли хәрәкәтнең стратегиясе нинди булырга тиешлегенә тукталыйк. *Милли хәрәкәтнең стратегиясе* - ул куелган максатыбызга ирешү концепциясе, моңа ирешү юллары һәм чаралары системасы. Стратегия шул чараларның нисбәтен, этапларын, вакытын вә урынын билгели, аларны уңышлы уздыру шартларын тудыруны күздә тотат. Милләтнең үзенә һәм башка уңай вә каршы көчләрнең нисбәте һәр этап һәм урын өчен истә тотып эшләнә, ул вазгыятькә тәңгәл һәм реаль булырга, мөмкинлекләрдән чыгып, һәр этапның һәм җирлекнең үзенчәлеген аңлаган хәлдә төзелергә тиеш. Теге яки бу этапта һәм урында уңышсызлыкка очраулар, ягъни тактик чигенүләр, хәтта җиңелүләр булырга мөмкинлеге дә онытылмасын, андый вакыт өчен чараларның алмашка кертеләселәре дә әзерләنسен. Икенче төрлө әйтсәк, вазгыятькә карап, көрәшнең тактикасы, формалары һәм ысуллары үзгәрү мөмкинлеге истә тотылсын.

Әлеге татарны киләчәккә илтүнең стратегиясе эшләнмәгән. Аны кем эшләрگә, тормышка ашыруны кем оештырырга тиеш? Бу вазифаны үз җилкәсенә алырдай, хокукий һәм финанс мөмкинлекләре, оештыру структурасы булган бер генә иҗтимагый оешмабыз да юк. Моңы татарның үзбилгеләнү формасы - Татарстан дәүләте эшләргә бурычлы. Мәнә ни өчен, татар проблемаларын билгеләгәндә, мин дәүләтчеллекне беренче урынга куям. Теләсәк-теләмәсәк тә, киләчәккә дәүләт язмышыннан, аның миллилегеннән аерып карый алмыйбыз. Шуңа күрә без дәүләт бәйсезлеге өчен көрәштек һәм көрәшчәкбез, шуңа күрә бу стратегик караш бүген дә үз көчәндә кала.

Ә дәүләт органнары моңа әзерме соң? Рәсәй белән ике арадагы Шартнамәгә кул куелганнан һәм язгы сайлаулардан соң, әлеге мәсьәләдә яңа вазгыять туды. Хакимият коридорларында хәзер милләтпәрвәрләр тавышы ишетелми, андыйларны урамда калдырдылар. Бүген власть тулысынча хакимият төркеме кулында. Мондый хәл нәрсәгә китерергә мөмкин? Хакимият вәкилләрен милли хәрәкәт сафларында дип санып алабызмы? Алар үзләре шулай дип танылармы? Танысалар, милләтпәрвәрләргә хәрәкәтебезнең авангарды ролен тапшырырга әзерләргә, ярдәмнәре булырмы? *Милли хәрәкәтнең* яңа вазгыятьтәге *тактикасын* билгеләгәндә, әлеге сорауларга җаваплар табып эш итү зарур. Монда тактик бурычларны төгәлләү шактый авыр, әмма кирәк һәм мөмкин. Без аларны хакимияткә конструктив оппозициядә булу принцибыннан чыгып билгели алабыз. Ягъни әлеге сорауларга уңай җавап булса - милли хәрәкәт хезмәттәшлек ягында, юк икән - дәүләтнең бәйсезлеге һәм миллилегә өчен хәрәкәтебезнең көрәшен бүгенге хакимияткә дә каршы көрәш дип танырга мәҗбүр булачакбыз.

Милли мәсьәләләргә комплекслы караш юк һәм аны дәүләт булдырырга тиеш, дидек. Димәк, әле дәүләтебез үз вазифасын үтәми, стратегик һәм тактик бурычларны санга сукмый. Милләтпәрвәрләрнең урамдагылары да, йомшак урындыктагылары да игътибарларын моңа юнәлтсән иде. Мәсьәләне хәл итү өчен, бәлки, хакимият һәм иҗтимагый оешмалар вәкилләреннән (чит төбәктәгеләрен дә кертеп), галимнәрдән, оештыру белгечләреннән махсус идарә төркеме булдыру кирәктер? Һәрхәлдә, нинди дә булса бер дәүләти структурасыз мәсьәлә хәл ителмәячәк, гамәлбез буш сүздән ары китмәячәк.

Хәрәкәтебезнең стратегиясе һәм тактикасы турында сүз алып барганда, бүгенге үзгәрешләргә һәм төрлө сәяси көчләргә мөнәсәбәтебезне аныкламыйча ярамый. Илдәге реформаларга нинди бәя бирәбез, безнең яклы һәм каршы көчләр нинди? Сүзне төп каршы көчтән башлыйм. Әлбәттә, Рәсәйдә яшәүче милләتلәр иминлеге өчен (шул исәптән урыслар өчен дә) иң зур куркыныч - империя һәм дөньядагы империячел көчләр. Боларны тышкы көчләр дип таныйк. Эчкеләренә килсәк, мин милләтнең канына сеңгән коллык психологиясен төп каршы көч итеп атар идем. Телне, милләтнең үзәгын күрсөтүче көзгә, диләр. Урысча "достоинство" сүзенең мәгънәсен татарча

нинди сүз белән белдереп була? Бәлки, моны тел галимнәре әйтер. Ләкин халык теле шул мәгънәдәгә сүзне югалткан, урысча-татарча сүзлектә дә аның чын мәгънәсе бирелми. Мин чечен телен белмим, әмма чеченнарда андый мәгънәгә ия сүзнең барлыгына ышанасым килә.

Инде союздашлык мәсьәләсенә тукталыйк. Кем белән һәм кайчан союзга керү, дигәндә, хәзергә уртак фикергә килмәдек. Хәер, аны алдан билгеләү дә кыен. Кайберәүләр бу мәсьәләдә төркичелек һәм исламчылык мәсләген тәкъдим итәләр. Мин моның белән килешеп бетмим, чөнки өлгә максат реаль халәткә нигезләнмәгән. Шулай да аларны инкяр итәргә кирәкми. Әмма төркичелеккә һәм исламчылыкка төп таяныч итеп карау нигезсез бина төзүгә тиң булып иде. Өлгә мәсләк И. Гаспринский заманында да тормышка аша алмаган, хәзер исә, совет идеологиясенә төркичелеккә һәм исламчылыкка каршы көрәшә нәтижәсендә, төрки һәм мәселман халыкларының арасы тагын да ераклашты. Дөньядагы төрки һәм мәселман илләре арасында да бердәмлек юк. Гомумән алганда, стратегик союздашлар юк, аларны, вәзгыятьтән һәм тактик максатлардан чыгып, һәрдаим билгеләргә кирәк. Шул ук вакытта милләт тарихы сабакларын истә тоту да зарур. Пугачев, большевиклар заманнарын һәм бүгенгә чорны чагыштырсак, бабаларыбыз да гегемон түгел, тик иярченнәр генә булганнар, без дә шуны кабатлыйбыз. Мондый юл азатлыкка китерми. *Без иярәп түгел, ияртеп яки империягә каршы башка көчләр белән союзда булып кына һәм, үзбезнең язмышны беркемгә дә тапшырмыйча, азатлыкны беркемнән дә көтмичә эшләсәк кенә нәтижәгә ирешербез.*

Бүгенгә реформаларга карашыбызны да билгелик. Аларның халык җилкәсенә авыр йөк булып яткан, төмам алжыткан яклары да бар. Әмма, тулаем алганда, социализмнан капитализмга күчүне уңай бәяләргә кирәк. Әлбәттә, бездәгечә кыргый капитализм турында әйтмим, аның, Швециядәгә һәм Австриядәгә кебек, социал-демократизм тәғлиматына нигезләнгәнә дә бар бит. Социализм империя өчен самодержавиәгә караганда да кулайрак система булды. Ул үзенең сәясәттәгә бер партиялеләгә, икътисадтагы үзәктән планлаштыруы һәм миләкнең дәүләтләштерелгәнлегә, идеологиядәгә бер карашлылыгы һәм ялган интернационализмы белән республикаларның, төбәкләрнең мәстәкыйльлеген төмам юкка чыгарды, төрәккыятне читлеккә япты, урыслагыштыруны тизләтте, коллыкны яшәү рәвешенә әйләндерде. Мәскәүнең икътисадтагы бүгенгә "дәүләт көйләве" сәясәте дә империяне саклауга хезмәт итә.

Капитализм урнашу безнең файдага, ул империя чикләрен үтә күренмәле итә, үзәк хакимиятне йомшарта, төбәкләргә зуррак мәстәкыйльлек бирә. Билгеле, бүгенгә үзгәрешләр милли хәрәкәтнең көчәюенә китерде, дип булмый, хәзер, киресенчә, сүлпәнәю кичерәбез, һәм бу - табигий күренеш. Хәрәкәтебезнең милли хискә бәйлә чоры узды, яңа үзгәрешләргә бәйләсә, ягъни үзәңгә һәм икътисади мөнәсәбәтләргә нигезләнгәнә, әле башланмады. Милли хәрәкәтнең яңадан күтәрелүе өчен аның башында татар буржуазиясе торы шарт. Беренче чорында аңа зыялылар җитәкчелек иткән иде. Бүген алар бу вазифаны үти алмыйлар, моның өчен аларның икътисади мөмкинлекләре юк һәм, шунлыктан, халык алар артыннан бармый.

Милли хәрәкәтнең көчәю шартлары туачак, һәм ул буржуазиянең аякка басуына бәйлә. Моңа буржуазия белән гади халыкның һәм зыялыларның ихтыяҗы туры килүе этәргеч булачак. Миләк хосусыйлашу гамәлләшкән саен, конкуренция кискенләшчәк һәм буржуазия урын өчен көрәштә таянычны үз милләтендә эзләчәк (урис менталитеты аны кысрыклайчак, әлбәттә), зыялылардагы акыл-фикер, гади халыктагы сәяси көч яклавына мохтаҗлык кичерәчәк. Шул вакытта хәрәкәтебезнең икътисади-социаль һәм милли ихтыяҗларга нигезләнгән һәм уңышка ирештерәчәк яңа чоры башланыр. Аның очы урыска гына каршы юнәләр, дип әйтеп булмый, чөнки төп конкурентлар алар гына түгел бит, ә менә империягә, колониаль төртипләргә каршы булачагы

шикsez. Менә кайчан татарга милли азатлык вә дәүләт бәйсезлеге киләчәк!

* * *

Шулай итеп, татар проблемасын, татар идеясен, татарның милли максатын, аңа ирешү юлларын вә этапларын, стратегиясен вә тактикасын аныклау - киләчәгебезне билгеләү зарурияты. Халкыбыз саклансын өчен, иң элек, аның сан ягыннан кимемәве, милли идея ияләренәң артуы, ягъни үрчәмлелек, тәрәккыят кылу вә хөррияткә ирешүдә аларның югары сыйфатлылыгы - иманлылык һәм бердәм көч булуы, ниһаять, боларның барысын тормышка ашыруны рәштыру өчен мәстәкыйль дәүләтә булу - дәүләтчеллек кирәк.

Татар проблемасы факторлары үзара тыгыз бәйлә. Аларны аерып карау йә булмаса берсенә игътибарны арттырып, икенчесенә киметү уңышка китермәячәк. Берсенәң зәгыйфьләнүе башкаларына да начар тәэсир итәчәк. Берсе житмәсә дә, милләт иминлеген саклау мөмкин түгел. Аларны параллель һәм тигез үстерсәк, моарадыбызга ирешербез.

Татарның таңы атып килә, аның кояшлы, якты көне алда. Өметне өзмик, ихтыярны йомшартмыйк, XXI гасырны, Аллаһының рәхмәте илә, милләтебезнең яңарышы чоры итеп тарихка кертергә әзерләник.

Югарыда әйтелгәннәр бәхәссез түгелдер. Әйдәгез, бәхәсләшик, битараф калмыйк. Бәхәстә сүзләребез төрле булса да, гамәлләребездә бердәм булуйк.

Рашат САФИН,
ТИУ рәистәше.

Язылыгыз, укыгыз!

*"ТАТАРСТАН" журналы - республикабызда чыга торган
бердәнбер ижтимагый-сәяси һәм теоретик журнал.*

*"ТАТАРСТАН" журналы
татар һәм урыс телләрендә чыга.*

*"Татарстан" журналы республикабыздагы сәяси һәм
икътисадый хәлләр белән,
Татарстан халкының тарихы һәм мәдәнияте белән
таныштырып бара.*

*"ТАТАРСТАН" журналына
1996 ел өчен барлык элементә бүлекчәләрендә язылырга мөмкин.
Ярты елга язылу бәясе 22092 сум.
Редакциягә килеп язылучылар өчен ярты елга - 18000 сум.*

*Татар телендә чыга торган журналның индексы - 73377.
Урысчасыныкы - 73947.*

"ТАТАРСТАН" журналына язылыгыз!

ТҮЛӘҮЛЕ БЕЛЕМ НӘРСӘ УЛ?

Рәсәйдә үткәрелә торган икътисади реформаның уңышлы килеп чыгуы күп яктан киләчәктә халык хужалыгы, мәгариф, фән һәм мәдәният өлкәсендә белгечләр әзерли торган югары белем системасын ничек итеп уңышлы үзгәртеп корудан тора.

Хәзерге вакытта югары белем бирү өлкәсендә аеруча мөһим мәсьәләләрнең берсе - югары уку йортларын финанслау. Дәүләт бюджеты кысынкы булуы сәбәпле, югары белем бирү системасын финанслау җитди кимеде. Нәтижәдә, югары уку йортлары башка төр финанс чыганаclarы эзләргә мәҗбүр, һәм аның кирәклегендә бүген көн кебек ачык.

Шул сәбәпле, дәүләт финанславыннан тыш, түбәндәге төп чыганаclarны билгеләп үтәргә мөмкин:

- естәмә рәвештә түләүле белем бирү;
- шәхси финанслау;
- эшкуарлык эшчәнлеген киңәйтү;
- башка төр керемнәр.

Казан финанс-экономика институтының соңгы еллардагы күрсәткечләрен анализлаганнан соң шуны әйтергә мөмкин - югары уку йортлары әкрәнләп яңа хужалык итү шартларына җайлаша бара һәм аларның керем чыганаclarы буенча җитди структура үзгәрешләре барлыкка килде. Мәсәлән, әгәр 1991 елда бюджеттан тыш финанслау өлеше барлык чыганаclarдан кәргән керемнәрнен 22,6% тәшкил итсә, 1994 елда ул 43,1% ка җитте. Бу - төрле оешмалар, предприятие һәм граждaннар белән килешеп кадрлар хәзерләүдән кәргән керемнәрнен җитди артуы белән аңлатыла. Әгәр дә ул 1991 елда барлык керемнен 5,6% ын тәшкил итсә, 1994 елда - 32% ка җитте. Әгәр бу күрсәткечне бюджеттан тыш финанслау структурасында карасак - 1991 елда ул 24,8%, ә 1994 елда - 74,2% тәшкил итте.

Шул ук вакытта бюджеттан тыш финанслау чыганагының үз эчендә дә җитди генә үзгәрешләре барлыкка килде: спонсор ярдәменен өлеше 1991 елдагы 41% урынына 1994 елда 11,7%ка кадәр кимеде; арендага тапшырган биналар өчен түләүдән алынган керем - 0,6%тан 4,9% ка артты. Шул ук вакытта хужалык-киләшү эшләре үткәрүдән дә керем җитди артты.

Әмма шунысын да онытмаска кирәк, югары уку йортының

мондый файда китерә торган өстәмә төр эшчәнлегә - укыту процессын камилләштерүне һич кенә дә икенче планга кысрыклап чыгарырга тиеш түгел.

Шулай да тулысынча түләүле укыту системасына күчү мөмкинме соң? Моңа җавап биргәнчә, кайбер сан һәм фактларга игътибар итик.

Хәзерге вакытта, килешү бусенча түләүле белем алучылар өлеше керемнәр структурасында 7-10% чамасы тәшкил итә. Шулай да әлегә түләүле белем алучы студентлар саны бик аз. Моның төп сәбәпләре түбәндәгеләрдән гыйбарәт.

Беренчедән, илдәге икътисади шартларның кискенләшүе нәтижәсндә, күпчелек халык түбән дәрәжәдәге керем алучылар категориясенә керә. Икенче төрле әйткәндә, халыкның түләүле белем алу мөмкинлегә нык чикләнгән. Бу бигрәк тә бюджет системасында (мәгариф, мәдәният, сәнгать, сәламәтлек саклау һ.б.) эшләүчеләрнең гаиләләренә кагыла.

Икенчедән, хәзерге шартларда безнең җәмгыятьтә югары уку йортын тәмамлаучылар өчен бернинди дә өстенлек юк.

Өченчедән, моңа гражданның иңдә дистәләгән еллар дәвамында формалашкан, ягъни белем алу түләүсез булырга тиеш дигән караш та зур йогынты ясый.

Шулай да түләүле укытуның кайбер өстен яклары да бар. Әгәр дә студент яки аның ата-анасы укыган өчен түли икән, аларның сыйфатлы белем бирүне таләп итәргә, үз фикерләрен белдерергә тулы хокуклары бар. Югары уку йортлары исә аларның таләпләре белән исәпләшсә, белем бирүнең сыйфатын күтәрсә, нәтижәле укытуга керешсә тиешләр... Төп таләпләр үтәлмәгән очракта бүтән укучылар аларны үтәргә мәжбүр итә ала.

Билгеле, түләүле укуга күчүнең базар икътисады шартларында тискәре йогынтысы да зур. Күп кенә талантлы гражданның, бигрәк авыл җиреннән чыккан сәләтле яшлыр югары белем алудан мәхрүм булчак. Бер генә колхозчы, совхоз эшчесенең дә бүгенге хезмәт хакы түләп укырга мөмкинлек бирми. Шуңа күрә тулысынча түләп уку системасына күчүне әлегә мөмкин түгел дип карарга кирәк.

Ф. ХӘМИДУЛЛИНА,
Казан финанс-экономика
институты аспиранты.

САЖИДӘ СӨЛӘЙМАНОВА

Саждә Сөләйманова исемен әйтү белән, иң әүвәл күңелемдә аның көлөч, мөләсм йөзә жанлана... Аннары ягымлы, кабатланмас тембрларда тавышы яңгырагандай була. Әйе, нәкъ менә апаларча, әнкәләрчә назлы-ягымлы, моңлы тавыш. Зур шагыйрбез, күренекле шәхес авазы, аһәңе...

Радиодан да ишетелә бу тавыш (шөкер, яздырып калганнар икән!), әмма, барыннан да бигрәк, ул - шигырьләрендә.

Тормышчан, табигый матур, әмма кырыс авазлары да булган, ләкин барыбер якты, саф, нечкә лирика, чын шигъри сурәтләр, кыю-үткен фикерләр, киң колачлылык... Ирләрчә салпы итеп әйтә белү осталыгы, шул ук вакытта нечкә, "назик" кыллар яңгырашы... Алиһәләргә хас наз, нәфислек һәм моң иясе...

Хатларында да, көндәлекләрендә дә шул ук шагыйрь тавышы.

Бу тавышны мин гел сагынып яшим...

Рәдиф ГАТАШ

* * *

Ак конвертта адрес -
 Казан.
 Күк конвертта адрес -
 Казан.
 Казан, Казан,
 сиңа язам.
 Язам, бозам,
 сызам-язам.
 Язам -
 килсә бәла-каза,
 сиңа язам -
 шатлык артса.
 Эндәшмичә калсан,
 Казан,
 шуннан авыр булмас
 жәзаң.
 Жырлар язам сиңа, Казан, -
 түгел сиңдә жырлар аздан.
 Казаныңда кайнат, Казан,
 Иделендә айкап яздан.
 Жырлап акса,
 дөрләп янса,
 димәк, яшим,
 нурлы Казан!

1964

ТӘНҚЫЙТЪЧЕ ДУСКА

Без мәйданга чыктык,
 һәр көрәштә
 бар бер гадәт-йола:
 баш ярырга мөмкин жиргә орыш,
 аяк чалу тыела.
 Юк, бу көрәш түгел,
 бокс, ахры,
 син йодрыклы, тукма.
 Башка тондыр, йөзгә,
 ияккә бәр!
 Минем йөрәк,
 йөрәк кашланмаган -
 тик йөрәккә сукма.

1967

* * *

Ел әйләнә,
 Кыш-жайлардә
 яшәлгән байтак гомер.
 Яшеннән утлар кабынган,
 утлардан калган күмер.
 Йомшак кар яутан кышларның
 ачы жыл-бураны бар.
 Ут кына күнелемнең дә
 бозланып тунганы бар.
 Юлмыни йөрмәгәнәм лә,
 шулмыни күрмәгәнәм!

Кай ара ялкын телләре
 йөрәккә үрмәләде?

Нигә соң эчәм жилләргә
 көйгәнчә иреннәрәм?
 Ник керәм утлар эченә
 күргәнчә күмерләрем?

Күшмени иккәннәрәм лә,
 азымни түккәннәрәм!
 Ник тагын кышның салкынын
 үзәккә үткәрәмен?..

Яшәгән чакта илләрдә,
 күтәргән чакта иннәр, -
 и дөнья, шатлык-кайгыңны
 чамалап ала беләм.

1968

НӘНӘЙ ИСТӘЛЕГЕНӘ

Уйласаң уй,
 жырласаң жыр,
 тыңласаң гел моңгына.
 Соңы уралар соңгына, -
 кырда ялгыз төлгына.
 Балачактан,
 алачыктан -
 тавыш-тынсыз
 таныш йөз...

Эңгәр төшә,
 өйрә пешә.
 Күрше-күлән, -
 күреш, уз.

Кемнәр киткән,
 кемнәр кайткан -
 кала-капка,
 ят койма.
 Дүрт атым кыйбла димәгез,
 бер генә була кыйбла.

Түр тәрәздә ак селте,
 чиккәне, каганы.
 Кызыл чукарда -
 кояшның
 чыкканы, баганы.
 Киткәнгәме -
 кеткәннәргә
 кыенга килә дөнья.
 Нигез тапшыңны тапшамсу
 электән килгән йола.

- Утырышыгыз, оланнар...
 Алга селте сузыла,
 Уйласаң уй,
 жырласаң жыр,
 тыңласаң моңгызыла.

1970

КАЙНЫЙ, ШАУЛЫЙ КАЗАН УРАМНАРЫ

Кайный, шаулый Казан урамнары,
карлар оча, жыллар тилемсә.
Матурлыгын кичиң казанлылар
күрмә дәмә алла югыһса? -

Кабалана алар, ашыгалар, -
троллейбуска чират, кинсә.
Өйсез жыллар белән житәктәшсә,
буран дингезендә мин агам...

Яр өстендә, тауда ак манара.
Кремль сәгатендә ун тула.
Богауларын өзгән Муса, гүя,
болай гына ярда утыра.

Баһадирлар берәз ят һәм ерак...
Язга чыккан өлгәр малайдай,
Киemen салып, кул очына толкан -
һәр студентта яши Володя.

Халыкларның күңелен яулап алган,
үзенекен биреп алмашка.
Бескәргән даны ташка күчә,
жаны иңә жиргә, тормышка.

Каплар өчен жирне ач бураннан,
кыя-Муса кинәт калкына.
Кайный Казан,

ялкыннары ятмый, -
ташларыннан ялкын саркыла.

1973

СЕР АЛДЫМ

Икенче кат килдем бу дөньяга...
Көн утырды, буран басылды.
Дусның кадере артты. Долманның да
асыл йөзе, шөкер, ачылды.

Ачыкланды төсләр! Хисләр кискен,
Әмма акыл инде өстенрәк.
Жиргә мәңгелеккә килгән кебек
яшәп калсын көнчел меккеннәр.

Якты көннән алар бер китсәләр,
белеп торам, кире кайталмас,
Очрашасы килә йөзләр-йөзгә,
сезнең белән, "яшь һәм ят алмаш!"

Һәм әйтәсе:
Яшәү - иң чын бәхет.
Үтә кырыс, үтә нәзберек,
күз дә тия бик тиз, сүз дә тия -
бәхет күнне сорый, аз биреп.

Нәфес сузсаң, бөтенләйгә кача,
эзлә,
эзәрлекләү - әсирлек.
Безнең яшәү - илгә бәхет кошын
очырып жибәргә эзерлек.

Очышларның ул иң хәвефлесе, -
төпкә тартса заман чонгылы,
гәүдәң белән бергә хатирәң дә
илдән китә түгелме соң ул?

Канатсызны күккә чеймик әле,
егылалар, үрчи сукбайлык...
Борылдым да кинәт йөзләр-йөзгә,
өзеләсен сизеп сукмакның -

Очканында күрдем бәхет кошын,
канатларның көчен сынадым;
Кемнәр эзләр, кемнәр эзәрлекләр -
киләчәктән шулай сер алдым.

1976

* * *

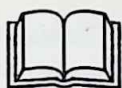
Үлән булып жирдә үсәмме мин,
балык булып суда йөзәмме?
Жыллар исә... Төш икән бу дисәм,
өн икәнсәң, тормыш,
исәнме!

Бу язда да тагын, бу язда да
шомырт чәчәкләре иснәдем.
Чәчәк алып килде кем бу дисәм,
син икәнсәң, тормыш,
исәнме!

Артта торсын юллар исәбе дә
Артта торсын еллар исәбе.
Сахраларга чыксаң, жырлап туймас
жыр икәнсәң, тормыш,
исәнме!

Гомер озын дисәм, рас булырмы,
сиздерми дә узды дисәмме?
Күп тә түгел, гомер, аз да түгел,
бер икәнсәң -
тормыш,
исәнме!

Апрель, 1975

ХАТИРӘЛӘР...

Мин 1926 елның 3 октябрәндә Башкортстанда, Яңавыл районы, Яңавыл стансасында туганмын. Станса янында Йобанай дигән авыл бар. Өнкәм Галимә шул авыл кызы, кышын тимер юл себерүдә эшләгән. Әйтүләре буенча, жыйнак гәүдәле, чибәр кыз. Ә әткәй Чакмагыш ягыннан килгән “зимагур”, тимер юлда грузчик булган. Кара бөдрә чәчле, зәңгәр күзле, ут чәчеп торган егерме биш яшьлек егет. Алар шунда очрашып, өйләнешкәннәр.

Мин туган йорт Яңавылда күптән юк инде. Мин аны бик аз хәтерлим. Йобанай авылы да мин белгәндә үк Яңавыл белән тоташты. Авылдагы бер төркем халык артельләшү елларында коммуна оештырып, стансадан 3-4 чакрым Бүә арьягындагы Урады авылы янына күчәләр. Әткәй Гаделша Сөләйманов - егермебишмеңче - “Восток” артелен оештыручыларның берсе. Коммуна-артель соңыннан Урады авылы белән берләшеп, “Юлбаш” дигән зур гына колхозга әверелә. Ә “Восток” жирләре колхозның жимеш бакчасы булып кала. Без, бала-чага, шунда барып, тешләр камашканчы алма ашап кайта идек. Минем бала чагым Урадыда, нәнәйләрдә үтте. Коенып үскән суым - тугайлы-тугайлы Бүә. Кеше күмелерлек урында да су төбөндәге ташлар ап-ачык күренеп ята иде. Хәзер ГЭС төзелү аркасында көмеш агымлы, энже ташлы Бүә юк инде, ул бөтенләй башка.

Мәктәп елларым берничә авылда үтте: Урады, Сарашты, Аксәет (Әдипләр авылы), Тәтешле, Кыйгы районы... Әткәй әле колхоз председателе, әле авыл советы председателе (ул чагында авыл советы председателенең роле колхозныкыннан зуррак иде), заврайзо, райисполком председателе.

Минем рухи формалашуымда әткәйнең роле ифрат зур. Мин аны өйдә сирәк күрә идем: иртән торганда ул инде киткән, кич ятканда әле эштән кайтмаган була. Авыл советы председателе чагында акбүз аты, райисполкомда кара турысы бар иде. Кайчакта мине утыртып алып чыга. Ул яклар (Тәтешле яклары) утыз чакрымнарда сузылган кара урманнар. Урман юлларында ат колакларын торгыза, сагая, әткәй пистолетын чыгара.

Әткәйгә һөжүмнәр булгалады, ул инде аның ни икәннән белә. Пистолетны корырга мине дә өйрәтә, ә минем кулның көче житми, шуңа ул аны корып ук куя, ул-бу була калса, дип. Урманнан чыккач, дилбегәсен бушатып, әткәй жырлап жибәрә. Мондый очраklar бер-ике булгандыр, ә гомерлектә истә калган.

Әткәй минем өчен эшенә чиксез бирелгән, турылыклы, гадел кеше. Замандашлары аны сагынып сөйләләр, “андый житәкчеләр хәзер юк”

дип тә куялар. Сугыш елларының авырлыгы иң беренче аңа кагылгандыр: кешеләр белән, икмәк белән, техника белән (райондагы машиналарны озаталар. - Ә. М.) фронтны тәэмин итү, шәһәр-шәһәр күченеп килгән эвакуированныйларны урнаштыру, туендыру, киендерү. Бу чагында әткәй Кыйгы райисполкомы председателе иде. 1943 елда - суд. Прокуратураның кечкенә бүлмәсендә 3-4 кеше генә ясады аны. Мин ишек артында тыңлап, барысын ишетеп тордым. Аны халык дошманы, диделәр, немецлар тегендә халыкны кырдыра, ул монда кешеләрне махсус үтертә, диделәр. Боларга мин бер генә мизгелгә дә ышанмадым. Әткәйнең эш өчен ут йотып, кешегә җанын ярып бирергә әзер икәнлеген күрә идем бит. Хөкемдарларның үзләрен хыянәтчеләр дип уйладым.

Бер елдан әткәйне акадылар. Судимостен алу турындагы кәгазьне биргәнче үк әткәй үзе теләп фронтка китә, штрафной батальон составында утка барып керә. "За отвагу" һәм бүтән медальләр алып, Кенигсбергны азат итүдә катнашып, сугышны бетереп кайта. "Иң көчле теләгем - балаларның киләчәгенә күлгә төшермәү иде", - диде өйгә кайткач.

Ләкин аның үзеннән элекке Сөләймановның шәүләсе генә калган, ап-ак чәчле, какшаган, бетеренгән. Персональ пенсиягә чыгып вафат булды. Әткәйнең ул елларын искә төшерәсем килми, көчле килеш күз алдымда саклыйсы килә.

Үземнең мөстәкыйль биографиям кайчан башланды икән? Әткәй тәэсире, аның халык арасындагы абруе һәрвакыт янәшә булгандыр, каршылыкларны җиңелрәк үтәргә ярдәм иткәндер. Авырлыклар күрдем дип әйтә алмыйм. Булганнары вакытлы шикелле, үтә торган шикелле тоелды.

1944 елда унынчыны тәмамладым. Шулган авылы (Тәтешле районы) мәктәбендә ике ел рус теленнән укыттым. 1946-50 елларда Уфа пединститутында тарих факультетында укыдым. Сүз арасында әйтим, марксизм-ленинизм нигезләрен Уфа университетының хәзерге ректоры Чанбарисов укытты. Сайлаган фәне, ышанычы, логик акыл көче белән бөтен барлыгыңны яулап ала торган кеше. Студентларча яшерен генә аңа гашыйк идем, ирләр фәне саналган "марксизм-ленинизм"ны гел отличного укый идем. Безнең курста күпчелек фронттан кайткан яшь офицерлар, алар белән ярышу - ай-һай!

Институтны тәмамлагач, Әбъялил районы Аскар авылында башкорт мәктәбендә бер ел тарих укыттым. 1952 елда Әдипкә кияүгә чыгып, Татарстанга килдем. Минзәләдәге Вахитов исемендәге татар урта мәктәбендә дүрт ел тарих һәм конституция укыттым, укытучыларның комсомол оешмасы секретаре вазыйфасын үтәдем. 1953 елда партиягә кандидат булып кердем, 1954 елдан - партия члены.

1955 елдан - Әлмәттә. Кичке нефть техникумында тарих укытучысы, партиянең шәһәр комитетында лектор, Әлмәт радиосының редакторы.

1963 елда беренче шигырь китабым чыкты. Шул елдан язучылар Союзы члены. Еш кына "Ничек яза башладыгыз?" - дигән сорауны бирәләр. Мәнә бу юлы язучылар съездына баргач та бер әфәнде шул сорауны бирде: "Язучыларның хатыннары яза башлый - Рәйсә Ишморатова, Гөлшәһидә, мәнә сез. Ничек була ул алай?" Мин ничегрәк җавап бирергә, дәрәс тә булсын, шаяру да булсын, дип уйлап өлгермәдем, әлегә мәҗлестә булган Миргазиян Юнысов минем урынга җавап бирде: "Гаилә тормышы шундый нәрсә ул, монда шигырь язучу

гына түгел, әллә нәрсә эшли башларсың". Акыллы кеше әллә каян билгеле!

Ә чынлап әйткәндә, әдәби атмосфераның тәэсире булмый калмады. Мәктәптә укыганда ук мин стена гәзитенен редакторы була торган идем. 6-7 сыйныфларда укыганда әдәби журналның редакторы булдым хәтта. Дәфтәр-дәфтәр шигырьләремне укыпучылар алып укып йөрттеләр дә әллә кая куйдылар.

"Профессионал" булып китүемә август аенда бер ел тула. Аңа чаклы олылар өчен дүрт, балалар өчен дүрт шигырь китабым чыккан иде. Русча китап чыгарам дип, Казанга, Мәскәүгә йөри башлагач, эшне калдырырга туры килде. Шушы эшләми торган арада элек язган әйберләрдән тагын өч җыентык хәзерләдем. Икесе яңа, берсе "Кызыл каурыйлар" дип аталган сайланма.

Яңаны язуга караганда язганны дөньяга чыгару эшләре күбрәк нервны һәм вакытны ашый икән дигән фикергә килдем. Гәрчә нәшриятта Шәүкәт* утырса да!

Үз-үземә таләпчәнлек арта, кешеләрнең дә миңа таләпчәнлегә арта бугай - елдан-ел кыенлаша бара. Элекке шикелле, күргән бер нәрсәгә сокланып, гажәпләнеп шигырь чыгарып булмый. Шигырь бер үк вакытта фикергә дә, хискә дә бай булсын. Икесенең берсе генә булса, мине инде ул канәгатьләндереп җитми төсле. Ниндидер сәер гадәтем бар: дөнья шаулаткан авторларны мин шундук укырга ябышмыйм. Шау-шулар тынгач кына иркенләп укыйм, бу вакытта инде миңа беркем дә үз фикерен такмый төсле, хәкемне үзем чыгарам. Хемингуэй белән шулай булды, Межелайтис белән. Һәр икесе алдында баш иям. Димәк, минем критерийлар җәмәгатьчелекнеке белән тәңгәл килә. Межелайтис минем өчен әле дә яңа. Соңгы елларда үзем өчен тагын бер яңа шагыйрь, димәк, яңа дөнья ачтым: Марина Цветаева. Китабы кулга төшкәнгә чаклы аның турында бер нәрсә дә укыганым юк иде. Бары ике юлын гына ишеттем:

Милый не вечен, но вечен Мир.

Не понапрасну служим.

Шуннан китабын эзләп табып укыдым. Фикер һәм хисне укмаштырган яшен ташы. Андрей Вознесенскийлар яңа счман тоелган иде, алар Цветаеваны гына кабатлыйлар икән.

Бездә (татарда) хатын-кыз шагыйрьләренә аерым исемлеккә теркәү кагыйдәләшкән. Чын шагыйрьләр рәтендә торырдайлары булмаганнанмы? Әллә алар хатын-кызга гына тулысынча аңлашыламы? Ләкин бит хатын-кыз укучыларның яртысын тәшкил итә. Ә менә Маринаны мин форма һәм фикер бердәмлегенең көче ягыннан хәзергә күп ир шагыйрьләрдән өстен куям. Яраткан шагыйреңә ирексездән иярү була торгандыр. Сибгат Хәкимгә дә, Хәсән Туфанга да иярәп алдым бугай. Аз гына. Гомумән, мин иярү ягында түгел.

23 июль, 1974 ел.

Әлмәт.

* Шагыйрь Шәүкәт Галиев. (Редакция искәрмәсе).

КАЗАНДА СӘЙФИ КУДАШ КИЧӘСЕ

17 март, 1964 ел.

Казанда күренекле башкорт шагыйре Сәйфи Кудашның 70 еллыгына багышланган әдәби кичә булды. Сәйфи Кудаш белән Кирәй Мәргән килгән.

Кичәне шагыйрь Сибгат Хәким ачып жибәрде. Бик яратып, шагыйрьгә зур ихтирам белән сөйләгән керештән соң, Габдрахман Әпсәләмовка сүз бирде:

- Сәйфи абый бик матур килеш, әле бер дә картаймаган, - диде ул, - бер ягында ак чәчле Кирәй Мәргән, икенче ягында ак чәчле Мирсәй Әмир, артында чал чәчле Афзал Шамов утыралар. Ә 1913 елда, революциягә кадәр үк яза башлаган Сәйфи аганың чәчләре шомырттай кара...

Әпсәләмов Сәйфи абыйның мемуарлары, аларның дөньяви әһәмияте турында мавыктыргыч итеп сөйләде.

Сәйфи абый елмаеп, көлеп кенә утыра. Әйтерсең, сүз бөтенләй башка кеше турында бара.

Хәсән Туфан Уфада Галия мәдрәсәсендә уку вакытлары, анда Сәйфи Кудашны ничек беренче тапкыр күрүе турында искә төшерде.

- Бүген дә ул шундый мөләем, көлөч, татарча ничек әйтергә сүз тапмыйм, обаятельный кеше. Күршемдә берәү көлеп куйды: "Хәсән Туфан да татарча сүз тапмагач, без ничек табарбыз икән?"

Хәсән Туфан әйтте: "Минем кулда Сәйфиниң 20 ләп басылмаган шигырьләре бар. Кайсы аның яңа ел яки башка бәйрәм белән котлау, кайсы автограф итеп язылган".

Хәсән абый Сәйфи Кудашка багышланган шигырен укыды:

*...Нишләргән мин синсез,
И юлдашым,
Миннән иртә китмә дөньядан...*

Хәсән абый белән Сәйфи абый кочаклашып үбештеләр.

Аз гына сөйлим дип башлаган иде Афзал Шамов, сәгатенә карый-карый, күзлекләрен алыштыра-алыштыра, төфсилләп сөйләде һәм укыды.

Кичә ахырында Сәйфи Кудаш болай диде:

- Тукай әйтмешли, тормыш бәйрәм дә түгел, туй да түгел. Безнең чор кешеләре, без адәм балаларына моңа кадәр күрергә туры килмәгән давылларны кичердек. Шатлыкка караганда, күбрәк кайгыга күнегеп үстек.

Адәм баласына авырлыкка караганда шатлыкка түзү авыррак. Шатлык бик югары тойгы, илаһи бер көч сыман. Монда мин күп мактау сүзләре ишеттем. Мактауны үзең күтәрсен, ә эшен күтәрмәс.

*Карглык дигәннәрсә шул икән,
Тауга күтәрелгән юл икән.*

Чын язучы кешенең күзенә кереп барырга тиеш түгел икән, аның йөрәгенә керергә тиеш икән.

Сәйфи абый моны Шәриф Камалдан чыгып әйтте: "1929 елда Крымда Галимҗан Ибраһимов янында булганда, берәүләр аның күзенә кереп барганда, Шәриф ага бер читтә торып калды".

Сәйфи Кудашның бер кияве һәм булачак кияве белән Уфа педагогия институтында бергә укыдык. Кыюлык җитсә, шуларга сәлам тапшырырга иде.

С.СӨЛӘЙМАНОВА кәңдәлекләрен Ә.МАЛИКОВ әзерләде.

ГАЕПЛАР УРТАК

ЯҢАРЫШ еллары телебезнең мохите киңәюгә дә берникадәр өмет уяткан иде. 1992-1993 елларда мин белгән генә берничә кеше төрле оешмаларда татар теле укуы курсы алып бардылар, югары уку йортларының кайбер факультетларында татар телен өйрәнү вазифа төсмере алды, институтларда аерым фәннәрнең урыс һәм татар телләрендә укуытылуын күзәтергә мөмкин иде.

Кызганычка каршы, без темпны югалттык, чор биргән мөмкинлекләрдән файдаланып кала алмадык. Югарыдагы гадәткә керә башлаган күренешләр бүгенге көндә пыскып янган учакны хәтерләтәләр. Оешмаларда татар теле укуы инде юк дәрәжәсендә. Югары уку йортларында татар теле укуы, махсус кафедралар ачу ялган ориентирларга әверелеп баралар. Алар сүздә бар, санда бар, әмма татар сөйләмә үсешендә юк. Татар теленә социаль заказ, аның иҗтимагый ихтыяҗы сиксәннәнчә елларда нинди дәрәжәдә булса, бүген дә шул биеклектән югары түгел.

Дөрес, "Мәгариф" журналының былтыргы 8 нче санында басылган мәгариф министры В. Гайфуллин һәм шәһәр мәгариф бүлегә мәдире урынбасары М. Лотфуллин мәкаләләрендә башкачарак фикерләр әйтәләр. Саннар белән татар телен өйрәнүче мәктәпләрнең, укучыларның күбәюе күрсәтелә. Болар - матур күренеш, әлбәттә. Әмма иҗтимагый тормышта, егерме-илле яшьтәгеләр көнкүрешендә татарчалык чагылыш тапмыйча торып, телне бала-чагаларга ятлатып кына җәмгыятьтә аңа мохтажлык

тудырып булмый. Бәлки, ялгышамдыр. Әгәр ялгышсам, бүгенге көн, авторлар күзаллавынча, татар теленә мохитен киңәйтүгә, ихтыяҗын үстерүгә хезмәт итә икән, мин киләчәктә матбугат аша гаебемне тануга һәм бу шәхесләрдән гафу үтенүгә әзер.

Әмма мәкаләдә мин мәдирләр белән бәхәсләшсәң дә җыенмыйм. Мәгълүм ки, түрәләр белән сүз көрәштерү - ул биек йорт түбәсендә торган кеше белән таш атышу хәкемендәгә эш. Астагы кеше (бу очракта мин) аткан ташның йорт түбәсенә менеп җитмәсә дә ихтимал, ә югарыдан аткан таш җирдәгә кешенә башына бик туры төшсәң дә мөмкин. Ниятем - ике теллекне гамәлгә кертүдә темп югалтуыбызның сәбәпләрен ачыклау. Нигә без зурлар (студентлар, идарә хезмәткәрләре) арасында татар теле укуыны җәелдерә алмадык?

Гаеп, кем әйтмешли, атта да, төртәдә дә бар, ягъни уртак.

"Ат"ны бу очракта мин үзебез - җәмәгатьчелек буларак күз алдына китерәм. "Төртә" - әнә шул җәмәгатьчелекне көтүләргә туплаучы, аны теге яки бу якка боргалаучы хакимият башлыklары, галимнәр, муллалар, остазлар һәм остабикәләр.

Үзебезне тәнкыйтьләп торуның мәгънәсе юк кебек. Без инде тәкъдиргә язылганны күрәп яшәүгә күнеккәнбез. Ходай безне шундый итеп яраткан ки, халык ирке өчен җанын фида кылырга әзер торган сәңләбезне депутат итеп сайларга да хәлебездән килмәде. Бераз урысчалатып әйткәндә, кенәктән дә югарырак сикерү, күрәсәң, чынлап та безнең кулдан килә торган эш түгел.

Шулай да алда мин үзбездн гә-
еп хакында да бераз әйтеп үтмәкче
булам.

Чит телләре укыту эшенең бәрә-
кәтлелеге (эффективность) күп төрле
факторларга бәйләнгән. Бигрәк тә
түбәндәге факторларның уңдырышлы
(оптималь) булу-булмавы укыту эше-
нең нәтижәсенә нык тәэсир итәргә
мөмкин.

1. *Әйрәнелүче телнең җәмгыять-
нең тормыш-көнкурешен тәзмин итүдә
тоткан урыны, җәмгыятьнең ул телгә
мохтажлыгы.*

2. *Укыту шартлары: республикада
әйрәнелүче телнең мохите булу яки
булмау, укыту давамлылыгы, фор-
масы, укыту әсбапларының булу-
булмавы.*

3. *Куелган максат, аның тел укыту
шартларына туры килүе.*

4. *Укыту алымының камиллеге.*

5. *Укытучының әзерлеге.*

6. *Укыту нәтижәсен тикшерү һәм
бәяләү системасы.*

Бу факторларның һәркайсы, яки
күпчелеге, уңдырышлы очракта гына
телгә әйрәнү бәрәкәтле булырга
мөмкин. Аларның берсе яки бер-
ничәсе уңдырышлы булу гына укыту
процессын һәм нәтижәсен уңышлы
итә алмый.

Татар телен чит тел буларак укы-
туда укытучылар, билгеле, уңдырыш-
лы факторларга юлыкмады. Җәм-
гыятьтә - татар телен белмәүчеләр
арасында - телебезгә мохтажлык си-
зелмәде. Бу гажәп тә түгел иде. Чөнки
бер халык икенче бер халыкны аның
телен әйрәнү нияте белән яулап ал-
мый. Шуңа күрә дә әби-бабайлар
урыс түрәләргә үз гозерләрен урысча
аңлатырга тиеш булдылар. Ә урыс те-
лендә дәрәс сөйләшмәгән татар түрә-
се "неграмотный" кушаматы алды.

Әмма ләкин татарларга үз те-
лебезнең дәрәжәсен саклап тору мөм-
кинлеге юк түгел иде. Билгеле бул-
ганча, әгәр җиңелгән халык үзенең
дәрәжәсен белеп, туган телендә сөй-
ләшүне давам итсә, яулап алучылар
ул халыкның теле белән кызыксына
торган була. Кызганычка каршы, та-
тарлар үзара ызгышып яшәделәр. Бу
ызгышларда һәр як үзен урыстан як-
латырга тырышты. Кабиләгә, ыругка,
дин кардәшенә таяну һәм хәтта "-ов,

-ев, -ич"лар керү белән ул атага, ата
улга таянулар да "знакомый Иванга"
күчтеләр. Революциядән соң диннең
көчсезләнүе бу процессны тагын да
тизләтте. Нәтижәдә утызынчы еллар
азагында татар теле үсү перспекти-
васын югалтты. Кайсыдыр бер күләм-
дә үзбезд үк татар телен үлемгә хө-
кем иттек.

Республикада ике теллелек бул-
дыру эше шулай ук авыр шартларда
башланды һәм давам итә. Вакыт кы-
сынкы, әсбаплар, укытучылар юк. Бо-
лардан тыш, галимнәребез беләм
ягыннан, ә мәгариф хезмәткәрләре
психологик планда әзерлексез иде-
ләр. Югарыдагылар авызына карап
торуга гадәтләнгән мәгариф хезмәт-
кәрләренең берникадәр инициатива
күрсәтеп эшләргә хәленнән килмәде.
Әмма төп авырлык аларда түгел, ә шә-
һәр халкы тормыш-көнкурешендә та-
тар теленең мохите юклыкта, ягъни та-
тарның татарча сөйләшмәвендә бул-
ды.

Мәгълүм ки, Казан шәһәре хал-
кының кырык-кырык биш проценты
татарлар, әмма татарча сөйләм әңгә-
мәләрдә биш-алты проценттан арт-
мый. Тел мохите булмаганда, аны ат-
насына ике-өч мәртәбә укытып кына
укучыларны татарчага әйрәтеп бул-
мый. Кырык биш процент татарның
егерме проценты гына татарча сөй-
ләшкәндә дә, укучылар аңа колак са-
лырлар, дәрәсләрдә телгә алынган
сүзләрен, җөмләләрен ишетерләр
иде. Бу аларда сөйләмәбезгә, теле-
безгә бичарасыз кызыксыну уятыр
иде. Юк шул, сөйләшмиз. Белеп
житкermасәк тә урысчага күчәргә
тырышабыз. "Кол үзенең коллыгын
якын итә (идеаллаштыра)", - дип әй-
тәләр. Безнең тәртибебез дә шуны
аклый симан.

"Тәрте"нең гаебе нәрсәдә соң?
Телнең ихтияжы, мохите булмаган
шартларда оешмаларда, югары уку
йортларында башланган укулар ни
сәбәпле хәлсезләнеп калдылар? Бу -
реакция елларына хас, ягъни таби-
гый күренешме әллә тел институтла-
ры, тел кафедралары, тел галимнәре,
мәгариф хезмәткәрләре (жаваплы
иптәшләр) эшчәнлеге нәтижәсеме?

Һичшиксез, җәмгыятьтә татар те-
ленең хәлсез тумышча калуга беренче

факторның тәэсире зур булды. Кызганычка каршы, кулдан килгән эшләрнең дә күбесе эшләнмәде.

Галимнәребезнең җәмәгатьчелек тормыш-көн күрешенә татар телен индәргә әзер түгеллеге, беренче чиратта, укыту максатының, ачык билгеләнмәвендә чагылыш тапты. Без нинди максат куеп татарча укытырга тиеш идек тә урыс телле җәмәгатьчелек нинди ният белән аны өйрәнергә мөмкин иде?

Беренче карашта куелган сораулар бик гади кебек. Укытуның максаты, билгеле инде, Татарстан җирлегендә билингвизмны гамәлгә ашыру. Әмма билингвизм шәхесләрнең ике телдә дә бертигез осталык белән сөйләшәргә сәләтле булуын белдерә. Безнең моңа тиз генә ирешә алмавыбыз ачык иде. Шуңа ук вакытта татар теленең мохитен кечкенә генә бер баскычка күтәрү психологик планда гаять мөһим һәм зарури эш тәшкил итте. Бу шартларда ике теллек проблемасын этапларга бүлөп чишү таләп ителде. *Беренче этапта татар телендә сөйләшәргә теләк һәм азгына сөйләшә башлауны булдырырга, ә икенче этапта укучыларны аерым һөнәрчеләр теленә өйрәтергә тиеш идек.*

Урыс телле җәмәгатьчелек нинди ният белән татар теле өйрәнергә мөмкин иде соң? Татарчадан урысчага текстлар тәрҗемә итү нияте беләнме? Татар теленең системасын үзләштерү теләге беләнме? Татар телендә чыккан гәзит-журналлар белән танышып баруны күздә тотыпмы? Әллә татар күршесен, хезмәттәшен тирәнрәк аңлау, алар арасында үз булу нияте беләнме?

Беренче өч сорауга "юк" дип җавап бирергә мәҗбүр булабыз. Язма телебездә бүген фәнни мәгълүмат тупланмый. Димәк, аны тәрҗемә итүнең, укучы күзлегеннән чыгып караганда, кирәге юк. Шундый ук сәбәпләр аркасында, урысларга гәзит-журналларыбыз белән танышып бару да кызыклы түгел. Телебез системасын өйрәнү исә бары аерым кешеләрнең генә зинһары җәлеп итәргә мөмкин. Кыскасы, урыс телле җәмәгатьчелек татарчага, нигездә, үз тирәсендәге татарлар белән сөйләшү

өчен өйрәнергә мөмкин иде.

Укыту, өйрәнү максатлары ачыкланып җитмәгән шартларда методиканы сайлау, кадрлар хәзерләү ничек туры килсә, шулай эшләнде һәм хәзер дә давам итә.

Укыту технологиясенә килгәндә, татарчага өйрәтү ике этапта да тизләтелгән алым белән башкарылырга тиеш булды. Татар теленең ихтыяҗы, мохите булмаган шартларда аны үзләштерүгә һавәслек һәр дәрестә нәрсәдер әйтергә өйрәнү нәтиҗәсендә генә туарга мөмкин иде. Мәгълүм ки, сөйләм күнекмәләре сөйләшүләрдә, теләк белдерү процессында яратыла. Сер түгел, адам баласы үзенә кызыклы темага сөйләшәргә ярата. Шушы нигездә шәхеснең һөнәренә, укучының көн күрешенә туры килгән хәл-күренешләр, әңгәмә чыганаclarы буларак (учебно-речевая ситуация), барланырга, аларга карата сөйләм текстлары төзәлгә тиеш иде.

Телне чит тел буларак өйрәткәндә, укучының психологиясен исәпкә алу шулай ук зарури. Тел структурасын үзләштерүне һәм бер үк вакытта үзен сөйләм күнекмәләре белән баепуны укучы үзе әйтсә килгән сүзләр, җөмлеләр ярдәмендә генә уңайлы башкара ала. Шушы уңайдан бер кәсәтмә дә ясап үтик.

Соңгы вакытларда татарчага өйрәтү методикасында "страноведение" дигән алым (төшенчә) күзәтелә башлады. Ул урыс лингводидактикасынан алынган һәм, бәлки, анда урынлыдыр. Әмма безнең эшебезгә ул ясалмалылык һәм "күз буяу" гына кертәргә мөмкин. Татар телендә "страноведение"га караган сөйләмнең җирлеге юк. Без җир йөзенең алтыдан беренә йә булмаса унбиш республикасына баш булып яшәмәдек. Хәтта Татарстан Республикасы җиренә дә хуҗа була алмадык. Бу - бер. Икенчедән, без татар теленә Африкадан йә булмаса Вьетнамнан килгән кешеләрне укытырга җыенмыйбыз. Безнең тирәдәге урыслар колхозларга бай икәнәбезне дә, кем һәм нинди булуыбызны да чамалыйлар. Буш сүзләр сөйләү аерым кешеләргә файда ясарга мөмкин, әмма

жәмгыятькә, татар теленә ул файда китерә алмый.

Студентларга, идарә хезмәткәрләренә татар теле укыту программалары булмады. Һәрхәлдә алар күзгә чалынмадылар. Шуның белән беррәттән, кадрлар хәзерләү мәсьәләсе дә көн тәртибенә куелмады. Оешмаларда, югары уку йортларында (университеттан тыш) татарчага кем тели шул өйрәттә һәм ничек тели шулай өйрәттә. Күпләр, гадәттәгечә, авазларның әйтелешен өйрәтүдән башладылар, сүзләренә, аерым жәмләләренә ятлаттылар, ә укучылар, хезмәттәшләренә татарча нәрсәдер әйтә алуларына өметләрен өзеп, дәрәска йөрүне ташладылар.

Укыту максаты сөйләшергә өйрәтү булган очракта укытучының вазифасы житди формада үзгәрә. Сөйләм күнекмәләре тудыру процессында укытучы, дәрәсләктә китерелгән белемне укучы башына күчереп утырту белән шөгыльләнмичә, укучыда нәрсәдер әйтү теләге кабызырга, сөйләм оештырырга тиеш була. Бу очракта укучы белән укытучы арасындагы мөнәсәбәт гадиләшә, алар әңгәмәдәшләргә әвереләләр. Шушындый шартларда гына укучылар укытучыдан тартынмыйча, уңайсызланмыйча сөйләшәләр, класста кара-каршы типтагы йә булмаса күп кеше катнашында әңгәмәләр башлана.

Дәрәсләрдә тәкъдим ителүче биремнәр һәм күнегүләр дә жәмләнең иясен-хәбәрән табуга да, исемне килеш белән төрләндерүгә дә, сыйфатның жәмләдәге ролен билгеләүгә дә түгел, ә теге яки бу төшенчәне әйтү теләген тудыруга, әйтү формаларын ныгытуга юнәлтелгән булырга тиеш иде. Кызганычка каршы, моңа ирешү юлларын, әңгәмә оештыру сәнгәтен күрсәткән әсбаплар чыкмадылар.

Жаваплы иптәшләрнең татар теле укыту эшә белән кызыксынмавы шулай ук укучы үзләштергән белемне ачыклау (бәяләү), укытучы куйган хезмәтне үлчәү системасының бүгенге чаклы төзелмәгән булуында да чагылыш тапты. Кем укыта - кем укый, кем ничек укыта - кем ничек укый: боларны белү билге куяр өчен түгел, ә эшкә

житдилек тудыру өчен кирәк иде. Ышанам ки, контроль системасы төзелгән булса, күп кенә группалар таралмаган булыр иде. Галим-нәребез, гомумән, татар теленә социаль заказ тууына ышанмадылар да, аны укытуга күңел дә бирмәделәр кебек. Алты-жиде ел эчендә алар тел буенча егермеләп кандидатлык диссертациясә яклаттылар. Шуларның тик берсә татар телен чит тел буларак укытуга, анысы да тематикасы буенча егерменче еллар тәҗрибәсен өйрәнүгә караган булып чыкты.

Жаваплы иптәшләрнең ике тел-лелек проблемасын чишүгә әзер булмавының объектив сәбәпләре дә булды, әлбәттә. Озак еллар - егерменче еллардан бирле татар телен чит тел буларак укыту мәсьәләсе көн тәртибенә куелмады. Әмма, кызганычка каршы, алар кулларыннан килгән эшләрнең дә күбесен эшләмәделәр.

Авыллардан килгән, татар телен һәм әдәбиятын өйрәнәп чыккан кешеләрнең бик сирәге урыс телле жәмәгәтчелеккә татар теле укытырга алынды. Тиз арада урыс арасында үскән, татарча яхшы белгән кешеләрне жыйнап, укыту ысуллары белән коралландырып эшкә тарту кирәк булды. Тәҗрибә уртаклашу семинарлары оештыру, уңышлы дип табылган методларны өйрәнү курслары төзү, дәрәсләкләргә, укыту алымнарына конкурслар игълан итү һ.б. жаваплы иптәшләрнең хәленнән килә иде.

Шул ук вакытта тагын бер кисәтмә дә ясарга теләм. Мәкаләдә галимнәргә карата әйтелгән тәнкыйть сүзләре һич тә аларны, шәхесләр буларак, хөрмәт итмәү түгел. Мине телебезнең киләчәге борчый. Бүгенге заманда - күз дә йоммыйча алдаулар, "күчтәнәч"ләренә бары тик кешенең турылыклылыгыннан (благоденность) чыгып өләшүләр гадәткә кереп барган чорда: "Телебез үсә, ныгый, байый", - дип әйтүчеләр тиз табылыр. "Баюлар" чорын телебез бер тапкыр көч-хәл белән кичерде. Алтмыш-житмеш еллык андый "баюлар" аралыгын икенче тапкыр үтү телебезнең хәленнән килмәячәк.

Инде мәктәпләрдә татар теле укытуга карата да берничә сүз әйтеп үтәсе килә. Хөкүмәт чыгарган карарларга таянып, күп көч куеп, Мәгариф министрлыгы һәм шәһәр мәгариф бүлегә бүген татар телен мәктәпләргә кертәләр. Аңлавымча, бу аларга җиңел бирелми. Ничектер шушы көч куюларны бәрәкәтле итәсе иде.

Әмма ләкин шомланырга урын бар. Мәктәпләрдә татар теле укыту фәннилек, максат ачыклыгы белән шулай ук җитәрлек дәрәжәдә тәэмин ителмәгән. Мисал өчен "Мәгариф" журналынан кайбер мәгълүматлар китерергә мөмкин. Журналның югарыда телгә алынган санында 5 нче сыйныфта дәрестәргә планлаштыру үрнәге китерелә. Кереш сүздә планлаштыруның чыгып килүче дәрестек нигезендә төзелүе, ә дәрестекнең Мәгариф министрлыгы раслаган программага нигезләнгән булуы баян ителә. Үрнәкнең эчтәлегә 5 нче сыйныф укучылары беләменә караган таләпләренң үтәлүен берникадәр шик астына куя. Тәкъдим ителгән эш төрләре, нигездә, репродуктив типтагы (күчәрәп язучу, кабатлап әйтү, язылганны уку тибындагы) күнегүләрдән гыйбарәт: "Ә хәрефе кергән сүзләргә дәрестең итеп укырга өйрәтү", "О хәрефе кергән сүзләргә дәрестең итеп укырга өйрәтү", "Шигырьне сөнгәтләр итеп уку", "Тексттан кушма һәм парлы сүзләргә табу" һ.б. "Уку, табу, укырга өйрәтү, язучу өйрәтү". Ә нигә "сөйләргә өйрәтү" түгел? Чит телне укытуның төп максаты, гомумән, шөхесне сөйләшүгә өйрәтү. Ә безнең шартларда ул икеләтә шулай. Ә сөйләшүгә кеше "ә", "о" авазларын дәрестең әйтеп түгел, ә әйтүгә теләгән фикеренә сүз эзләп, җәмләләр иҗат итеп өйрәнә.

Мәктәпләрдә татар теле укытуның киләчәгә мине төзәлүче программаның бердәнбер булуы белән дә борчый. Бердәнбер программа, аңа яраклаштырып эшләнгән укучыларның беләмен үлчәү системасы үзгәрүгә - иҗадиликтан арындыруга да китерәчәк. Бүген татар теле укытуга математиклар, филолог булмаган башка

һөнәр ияләре килделәр. Аларның күбесе кызыгып, һәвәсләнәп, математикларга хас фикерләү культурасы кулланып эшкә кереште. Минемчә, аларның эшен бер программага сыйдырып, иҗадиликны җуярга кирәк түгел. Галимнәр укучыларның сөйләшә белү сәләтләрен үлчәп ала торган система төзүгә тиешләр, ә сөйләшүгә өйрәтү ысуллары күптөрле булуы да мөмкин. Урыс телен чит тел буларак өйрәнүдә методика сайлау, мәсәлән, укытучылар карамагына куелган.

Аңлавымча, бүгенге көндә мәктәпләрдә татар теле укытуның абруен, дәрәжәсен төшергән, перспективасын җуйган факторларның берсе - укучылар беләмен даими рәвештә тикшереп бару системасының булмавы. Сер түгел, мәктәп директорларының күпчелегә татар теле укытуга күз йомып карыйлар. Бу шартларда кайбер укытучылар оек бәйләп, кайберәүләр класс белән ишегалды җыештырып татар теле дәрестәрен үткәрәләр. Сүз дә юк, контроль системасының булмавы татарчага өйрәнүгә сүлпәнләнделәр һәм, бер үк вакытта, татар теле укыту концепциясенң ачыкланып бетмәгән булуын да күрсәтә.

1992-93 елларда без шәһәр укыту эшләргә бүлгәнә компьютер ярдәмендә беләм тикшерү системасын тәкъдим иттек. Бездә системаны: "Анда аерым сыйныфларда укучының ничә сүз белергә тиешлеген исәпкә алынмаган", - дип кире кактылар. Ул чакта да безнең уебыз укучыларның сүзләргә ятларга түгел, ә сөйләшүгә өйрәтү иде.

Алдагысын Алла белә, ди халык. Мин дә моңа ышанам. Тик үзгәрүгә дә кайбер киләчәкне чамалап торучы итмәс иде.

Татар телен зурлар арасында җәелдерү, аңа социаль заказ булдыру бүген бары тик ихтыяри алымнар ярдәмендә генә торгызылуы мөмкин. Акыл белән, күңел биреп эшләгәндә генә мәктәпләрдә татар теле укытуны гомәрле һәм бәрәкәтле итә алабыз.

ТәүзиҺ ИБРАҺИМ улы.

БӨЕК ТРАГИК

*Ул көннәрне карлар күмгән инде.
Шулай да ул
Әле хәзер дә
Мутин түгел, ә Отелло булып,
Гамлет булып яши хәтердә.*

Хәсән ТУФАН.

ТАТАР халкының бөек трагик артисты, режиссер, тәржемәче, нәфис сүз остасы, театр эшен оештыручы житәкче Мохтар Исхак улы Мутин хәзерге Актаныш районының Агыйдел буенда урнашкан иң матур авылларның берсе Такталачыкта 1886 нчы елның 2 январенда (яңа стиль белән) дөньяга килә. Ул көннән соң күпме җилләр искән, күпме сулар аккан инде. Елга юлы да әкрәнләп үзгәргән. Такталачык хәзер читтәрәк, ярдан ераклашыбрак калган.

Табигате бай, матур бу авылда Мутиннар зур абруйлы, иркен тормышлы, затлы нәсел булып саналганнар. Тикшерелмәгән кайбер чыганаclarга караганда, аларның бер туганы, хәтта, Петербургта патша сараенда хезмәт иткән һәм дворян дәрәжәсенә ирешкән. Пәһлевандай зур гәүдәле, кырыс холыклы, гайрәтле Мутиннар авылны гына түгел, бөтен волостьны үз кулларында тоткан. Тирә-якта, алар белән киңәшмичә торып, бер эш тә эшләнмәгән. Тамырлары тирәнгә сузылган әлеге гаилә Мохтарны да үз тәэсирендә тәрбияләгән.

Чын трагик артист - психофизик яктан сирәк очрый торган аерым бер үзенчәлекле сыйфатка ия кеше. Анда, тамаша залын бомба шартлавыдай дер селкетерлек көч, йөрәкләрне ярырдай гайрәтле хис өөрмәсе, үзе белән ияртеп китәрдей ярсу дәрт бар. Мондый сәләт иясе залда утырган бер генә кешене дә битараф калдырмый: гипнозлы, үзе көлгәндә көлдөрә, үзе еласа елата. Заман термины белән әйтсәк, сәхнәдән залга бар нәрсәне җиңә, буйсындыра торган биоэнергетика агыла. Һәм әлеге минутларда аны тудыручы трагик артист зал тулы халыкның чын хужасы, хакименә әверелә.

Менә шундый кабатланмас сәләткә ия булгангамы, трагик артистлар дөньяга сирәк туа. Театр белгечләре фикеренчә, алар һәр халыкта йөз елга бер, күп дигәндә ике генә туа икән. Бәлки бу фикер дөрестер дә. Дөнья сәнгате тарихына күз салсак, ул рас шикелле. Әйтик, ничәмә йөз еллар тарихы булган театрлардан англиз сәхнә сәнгате Д. Гаррик, Э. Кин, Л. Оливье, немец театры Э. Поссарт, Л. Барнай, Италия театры Э. Росси, Т. Сальвини, Э. Дузе, француз театры Ж. Ф. Тальма, Э. Рашель, Сара Бернар, АКШ театры А. Олдридж кебек трагик актерларны гына биргән. Ә тарихы йөз елга да тулмаган татар театры дөньяга ике трагик бүләк иткән. Аларның берсе, атылган йолдыз кебек балкып мәдәният күген балкытып узган Мифтах Әпсәләмов булса, икенчесе - татар профессиональ театр сәнгате туган көннәрдән алып утыз ел буге бертуктаусыз

эшләр, Отелло, Гамлет, Карл Моор, Городничий, Тартюф, Батырхан кебек дөнья классикасы таҗы булырдай образлар иҗат иткән Мохтар Мутин.

Театр сәнгате белән Мохтар Бәләбәй рус гимназиясендә укыган чорда кызыксына башлый. Ул елларда гимназистлар әдәби кичәләр уздыралар, бик үк катлаулы булмаган пьесаларны сәхнәләштерәләр. Беренче сәхнә тәҗрибәсе әнә шул әдәби кичәләрдә А. С. Пушкин, Н. А. Некрасов шигырьләрен укып, төрле рольләр уйнап башлана.

Сәхнәнең үзенә генә хас тылсым көче бар. Халык алдына чыгып, уңыш казанган һәр кеше гомер буена әнә шул тылсымны оныта алмый. Мохтар Мутин белән дә шулай була. Уфада бухгалтерлар курсына укыганда да, соңыннан алган һөнәре буенча диния нәзарәтында эшләгәндә дә ул сәхнәне ташламый. Алдыңгы карашлы яшьләр оештырган кичәләрдә шигырьләр укый, "Галия" мәдрәсәсе шәкертләре катнашында спектакльләр куя. Алай гына да түгел, мәфтияттән Уфада узган беренче татар спектаклен уйнау өчен рөхсәт алу да Мутин тырышлыгы белән эшләнә. Дәрәс, Г. Исхакыйның "Өч хатын белән тормыш" әсәре буенча 21 апрельдә Уфа шәһәрində узган беренче татар спектакленнән соң калган документларда, вакытлы матбугат материалларында Мохтар Мутин исеме телгә алынмый. Моңысын инде аның хезмәт урыны белән бәйлә дип уйларга кирәктер. Диния нәзарәтында эшләгәнлектән, ул үзенә исем-фамилиясен театр афишаларына кертмәүне мәҗкул күргән булса кирәк.

Диния нәзарәтында Мохтар озак эшли алмый. Рус кызы Елизавета Шляхтинага әйләнгәч, аннан китәргә мәҗбүр була. Инде нишләргә? Мутин берәз вакыт аерым хужаларда приказчик, конторщик булып эшләп карый. Ләкин буйсынмаучан көчле характер, табигать тарафыннан башка нәрсә өчен яратылуына үзенә ныклы ышанычы аны һаман алга әйди. 1908 елдан 22 яшьлек Мохтар сәхнә сәнгате белән профессиональ рәвештә шөгыльләнә башлый. Башта ул хатыны Елизавета белән аерым программа әзерләп, Рәсәйнең татарлар яшәгән шәһәрләрендә гастрольләрдә йөри, соңрак урысның мәшһүр трагик актерлары Адельгеймнар үрнәгендә гастролер-трагик булып китә. Бу вакытта инде ул ниндидер бер шәһәргә килеп төшкәч, иң элек үз тирәсенә урындагы көчләрне туплый һәм куяр өчен үзе алдан төп рольне әзерләгән әсәр сайлый. Үзе башкара торган рольне яхшы белгәнлектән, аңа башка артистлар белән эшләргә генә кала. Шулай итеп чагыштырмача кыска вакытта әр-яңа актерлар белән спектакль әзерләнә.

Гастролер-трагик сыйфатында Мохтар Мутин 1912 елга кадәр яши. Уфада С. Гыйззәтуллина-Волжская житәкчелегендә "Нур" труппасы эшли башлагач, ул үзенә иҗатын шушы коллектив белән бәйли. Шулай да, Ырынбурда 1915 елда "Ширкәт" труппасы оешканчы, үзенә гастрольдә йөрүләрен дәвам итә. Өчтенче татар профессиональ труппасының төп артисты һәм режиссеры булып танылгач кына, Мутин ялгыз йөрүләрен бөтенләйгә ташлый һәм бу вакыттан аның иҗатының яңа чоры башлана.

Казанга М. Мутин 1918 елның декабрь азакларында килә һәм ул чорда шәһәрдә эшләгән дистәләгән театр коллективы арасында иң күренеклесе булган Татар драма артистлары труппасына урнаша. К. Тинчурин житәкләгән өлгә коллективның шактый өлешен элеккеге "Сәйяр" артистлары тәшкил итә. Алар арасында Г. Болгарская, Ә. Синяева, Х. Колмәмәт, Камал II кебек инде халык ихтирамын яулаганнары да байтак. Мутин биредә тиз үзләшәп китә. Кыска гына вакыт аралыгында Карл Моор ("Юлбасарлар", Ф. Шиллер), Давыт ("Ике фикер", Г. Коләхмәтов), Батырхан ("Яңа кешеләр", Г. Ибраһимов), Фердинанд ("Мәкер вә мәхәббәт", Ф. Шиллер) кебек зур рольләр башкарып башкала халкы арасында танылып та өлгәрә.

М. Мутин татар сәхнәсенә инкыйлаб пафосы, канатлы романтика һәм давиллы хисләр алып керә. Трагик талантның зурлыгы, масштаблылыгы аны Казан сәхнәсендәгә төгә адымнарыннан үк алгы планга чыгара. Киң эрудицияле, тирәннән эзләнүче бай шәхес буларак, героик драма һәм трагедиянең ялкынлы идеяләре халык өчен дөньяны үзгәртеп кору өлкәсендә бик кирәкле мәктәп була ала дип уйлый, иҗатында күбрәк дөнья классикасы

әсәрләренә мөрәжәгать итә. Дәрәсән әйтәргә кирәк, милли драматургия бу чорда әле көң геройларын сәхнәгә чыгара алмый. Шулай ук киң жәмәгатьчелеккә борчыган фикерләр, проблемалар да театр сәнгатеннән читтә кала килә. Мәнә шундый вакытта М. Мутин кулланган зур классика әсәрләрен заманча яңгыраш белән, заманга аваздаш итеп уйнау принцибы максатка иң ярашлы чаралардан саналырга хаклы.

Бөек трагикның Казан сәхнәсендәгә иң тәүге актерлык һәм режиссерлык эше Ф. Шиллерның "Юлбасарлар" романтик драмасы буенча куелган спектакль һәм андагы Карл Моор роле. Үз вакытында Генрих Гейне "Давыл һәм кысырыклау" чорының күренекле драматургларының берсе булган Ф. Шиллер ижатына карата: "Ул бөек революция идеяләре хакына язды, фикер бастилияләрен җимерде, бөтен халыкларны бердәм туганнар общинасы шикелле берләштерә алырлык мәгърур храм төзүдә катнашты", - дип яза¹. Әсәрне сәхнәләштергәндә М. Мутин инкыйлаб идеяләренә чын күңелдән ышанган кеше буларак, аларны мөмкин кадәр зуррак, үтемлерәк, эмоциональ яктан тәэсирлерәк итеп куярга омтыла. Әгәр моңа кадәр героик спектакльләре татар сәхнәсендә беренчеләрдән булып куйган режиссер Г. Кәриев аңлы рәвештә югары хисләрдән, пафос, патетикадан читкә китсә һәм драматургик материалны мөмкин кадәр "җиргә төшерсә", М. Мутин исә режиссура сурәтләү чаралары ярдәмендә һәм төп герой Карл Моор ролен үзе башкаруы белән, киресенчә, әсәрдәгә гыйсъянчылык, ирек сөю, тираниягә каршы көрәш мотивларын көчәйтә, үстерә генә. "Эш" газетасының 1918 ел, 25 декабрь санындагы белдерүдә спектакль турында: "Германия эшчеләре тормышыннан трагедия", - дип юкка гына язылмый. Әлегә белдерү, берьяктан, режиссер М. Мутинның жанр структурасын үзгәртү аркылы әсәрне эреләндерү омтылышын чагылдырса, икенчедән, аның чор, заман белән бәйләнеш эзләвен дә күрсәтә.

М. Мутин спектакльне "солист һәм хор" принцибына кора. Тамашаның үзәгендә - Карл Моор-Мутин. Ә калган барлык персонажлар, аның тирәсендә берләшеп, юлбасарлар атаманының беркемгә буйсынмас горур характерын, давиллы, ярсу рухын ачарга булышалар. Әсәрне сәхнәләштерүгә болай якин килгәндә калган образларның беркадәр төссезләнүе, масштаб ягыннан кечерәюе мөмкин. Бу шулай булып чыга да. Карл-Мутин белән чагыштырганда аның байлыкка, властью омтылучы явыз абыйсы да, калган барлык персонажлар да шактый кечерәеп кала. Күренгәнчә, режиссер сайлаган юл зур гына югалтуларга китерә. Ләкин барлык югалтулар да төп рольнең тиешле югарылыкта башкарылуы белән аклана. Психологик тирәнлек, шул ук вакытта романтик югарылыкта башкарылган Карл образы тамашачыны хисләренә көчлеләгә, темперамент кайнарлыгы, давиллы холкының чамасыз ярсучанлыгы белән тетрәтә. Тамашаның үзәнчәлекле стилистикасында тормыш дәрәсегә һәм романтик югарылык, спектакль тудыручының акыл сәләте һәм эмоциональ байлыгы чагылыш таба. Шуның аркасында дөнья классикасының бөек әсәрләрендәгә гуманистик идеяләр, ирекке омтылу мотивлары тарихи катаклизм кичергән халыкка күтәрәнгә рухта, көчәйтелгән хәлдә килеп ирешә.

1919-1922 нче елларда М. Мутин Наркомпросның театр бүлеген җитәкли, бер үк вакытта элекке "Сәйяр" артистларын берләштергән Беренче хөкүмәт күргәзмә театрының баш режиссеры һәм сәнгать эшләре җитәкчесе булып эшли. Бу чорда Мохтар Мутин Казанда гына түгел, бәлки бөтен республика театр коллективлары эшенә юнәлеш бирә. Бөек трагикның тоткан юнәлеше, мәсләгә турында "Татарстан хәбәрләре" газетасында 1921 нче ел, 6 май санында басылган "Сәнаигә нәфисә. Еллык отчет урынына" исемле макаләсә ачык сөйли.

Театр дөньясында бүгенгә көнгә кадәр тәрҗемә әсәрләргә тискәре мөнәсәбәт яшәп килә. Бу аңлашыла да. Чөнки милли театр күбрәк үз халкы тормышын чагылдырырга, үз милләтә проблемаларын күтәрергә тиеш. Тик монда икенче як та бар. Әгәр үз проблемалары эчәндә генә бикләнеп калса, бер милли театр да үсмәс, алга бармас иде. Үзенең эшчәнлегә нигезенә М.

Мутин әнә шул соңгы фикерне сала. Классика татар сәхнәсе осталарын дәнъя сәнгате үрләрәнә күтәрергә тиеш! Алай гына да түгел, ул яшь сәнгать әһелләрәнә иң яхшы иҗат-мәктәбе буларак та хезмәт итәргә бурычлы! Күренгәнчә, Мохтар Мутинның теләге изге. Ихлас күңелдән милли кадрларыбыз, сәнгатебез өчен борчыла. Шулай ук иҗат кешесе буларак биредә артист үз мәнфәгатен дә читкә куймагандыр. Бу чорда Мохтар Мутин Карл Моор, Отелло, Городничий рольләрен башкарырлык бердәнбер зур трагик. Ә кайсы гына артистның үзе яраткан рольләрдә ешрак сәхнәгә чыгасы килмәс?

Мохтар Мутинга дан-шөһрәт алып килгән, халык арасында киң танылу китергән күп рольләр егерменчә еллар башында уйналган. Алар - Батырхан (Г. Ибраһимов, "Яңа кешеләр"), Давыт ("Ике фикер", Г. Коләхмәтов), Кәрим ("Дошманнар", Ф. Сәйфи-Казанлы), Әлмансур ("Әлмансур", Генрих Гейне буенча С. Сүнчәләй), Фиргавен ("Йосыф-Зөләйха", К. Әмири), Иблис ("Иблис", Я. Гурдин) образлары. Шулай булса да М. Мутин иҗатының иң биек үрләрә булып В. Шекспир трагедияләре буенча куелган спектакльләрдәге Отелло, Гамлет образлары тора. Чын мәгънәсендә илаһи сәләт, колачлап бетермәс кинлек, мәгърур буй-сын, бай тавыш һәм хисләр диңгезе булырга тиеш бу рольләргә башкаручыда! Бөек трагикта саналган сыйфатларның барысы да тиешле камиллектә булган. Аның уенын караган, ул куйган спектакльләргә күргән бик күпләрнең тәэсирләре шул турыда сөйли.

"Отелло" милли сәхнәбездә тәүге тапкыр Беренче хөкүмәт татар күргәзмә труппасында 1920-1921 ел сезонында куела. Гомумкешелек идеалларына туры килә торган иң гадел, иң кешелекле җәмгыять төзүдә катнашуына чын күңелдән ышанган М. Мутин В. Шекспир трагедиясен аксәяк венецианка һәм кара маврның мәхәббәт тарихы итеп кенә карый алмый. Тигезлек, татулык, туганлык идеяләрен тормыш программасы итеп таныган актер һәм режиссер өчен пьеса - иң беренче чиратта, кешеләрнең тән төсенә, җәмгыятьтә тоткан урынына, байлыгына карамастан тигез итеп яратылганлыгын раслаучы материал. Аларның барысын да табигать яраткан һәм шуңа күрә җир йөзүдә яшәүчеләрнең һәркайсы заман һәм киләчәк, мәңгелек һәм гавам алдында бертигез җаваплы, бер үк төрле кыйммәткә ия. Бөек трагедияне куючы һәм милли театрыбызда иң беренче төп рольне башкаручы М. Мутин бу очракта иң элек әнә шундый мантийктан чыга.

М. Мутинның Отеллосы зур эшләргә сәләтле, бай хисләр, талантлы, саф, көчле, акыллы, киң фантазияле шәхес. Минутында кабынып китәрдәй кайнар темпераментка ия булса да, ул кызу канлы кеше итеп кабул ителми. Беренче күренешләрдә актер тыныч характерлы, сабыр образ гәүдәләндерә. Шуңа күрә дә гаскәр башлыгы буларак аның эшләре уңышлы бара. Күпләр аңа киңәшкә, ярдәм сорап киләләр һәм Мутин-Отелло алдына куелган мәсьәләләргә аек акыл белән, төпле итеп хәл итә килә. Мәнә шундый тыныч холыклы кешене көнләшүдән акылсызлык эшләр дәрәжәсенә җиткерү өчен спектакльдә Яго - Ш. Шамильскийга бик зур көч куярга туры килә.

Трагедиянең татар сәхнәсендә уйналуын театр тәнкыйте зур казаныш буларак бәяли. "Отелло"ның бу ел татар сәхнәсендә уйналуына килсәк, баш рольдә артист Мутин Шекспирның тәфсирен дәрәс аңлап аның мотлабларына муафыйк булган, яхшы уйланып эшләнгән хакыйкый бер тип бирде, - дип яза Габдрахман Кәрам. - Аның һәрбер адымы, иң көчкәнә хәрәкәтләргә дә алдан үлчәнгән. Рольнең читенлегенә, сүзләргә күплегенә карамастан аңа һичбер тиешсез хәрәкәт, урынсыз паузалар юк. Бөтен тышкы хәрәкәтләргә, интонацияләргә, тавышы аның эчке тойгыларына җавап бирә. Мутинның Отеллосы Шекспир теләгән Отелло иде".

1922 елның 8 ноябрәндә зур вакыйга була - тарихта беренче тапкыр татар театрының үз бинасы ачыла. Бу бинаны ремонтлау, эшләрлек дәрәжәгә җиткерүгә М. Мутин зур өлеш кертә. Хәтта барлык төзү-ремонт эшләрен җитәкләүчеләрнең берсе була. Шуңа карамастан, Мутин Кызыл Октябрь исемен алган бу театрда бер генә сезон эшли. Гомумән алганда, татар артистлары утызынчы еллар башына кадәр бер театрга гына беркетелмиләр,

бәлки сезон саен яңа коллективта - Уфа, Әстерхан, Ырынбур, Чистай, Мамадыш, Буа һ.б. театр сәхнәләрендә эшлиләр. Мутинның Кызыл Октябрь исемендәге театрдан китүенә трагикның коллективны җитәкләгән баш режиссер Кәрим Тинчурин белән бик үк уртак тел тапмавы сәбәп булгандыр. К. Тинчуринга иҗат кешесе буларак, күбрәк тормыш-көн күреш драмалары, комедия-мелодрамалар якин һәм театрның репертуарын билгеләгәндә ул шул юнәлешне күздә тотта. Ә Мохтар Мутин, инде аңлашылганча, күбрәк дөнья классикасы әсәрләрендә, зур трагик образларда чыгыш ясый. Шунлыктан К. Тинчурин җитәкләгән театрда аңа эш юк дәрәжәсендә аз була.

Ике ел чамасы Уфа, Буа сәхнәләрендә уйнаганнан соң М. Мутин Казанга 1925-1926 нчы ел сезонында әйләнеп кайта. Биредә татар театрының 20 еллык юбилее билгеләп үтүгә әзерлек эшләре башланырга тора. Озакламый бәйрәмне уздыру комиссиясе төзелә. Комиссиянең председателе итеп Татарстан Үзәк Башкарма комитеты рәисе Ш. Шәймәрданов, аның урынбасары - М. Парсин, секретаре итеп М. Мутин билгеләнә. Комиссия составына членнар итеп шулай ук Г. Ибраһимов һәм К. Тинчурин да кертелә. Комиссия оештыру эшләрен башлап җибәрә. М. Мутин М. Парсин белән берлектә тарихта беренче тапкыр театрның тарихын яктырткан, күренекле шәхесләрен күрсәткән, географиясән билгеләгән, репертуарын анализлаган китап әзерләргә алына. Зур көч, тырышлык сорый торган хезмәт чагыштырмача бик кыска срокта башкарыла. Мәҗмуга 28-29-30 январьда узган юбилей көннәрендә дөнья күрә. Әлеге китапны хаклы рәвештә татар театр сәнгате өйрәнү фәненең, иң төгә нигезе дип атарга була. Юбилей зур тантанага әверелә. Аны Татарстанда гына түгел, бөтен ил күләмендә бәйрәм ителәр. Юбилей уңаеннан С. Гыйззәтуллина-Волжская, З. Солтанов, Б. Тарханов, К. Шамиль, К. Тинчурин белән беррәттән Мохтар Мутинга да "атказанган артист" исеме бирелә.

"Кара сакалың кая барсаң да үзеңнән калмый", - ди татар халкы. Мохтар Мутинны да каршылыклы, кискен характеры яңа конфликтларга этәрә. Бәхәс татар дәүләт академия театрының ул сезондагы баш режиссеры К. Тинчурин белән ике арада килеп чыга. 1927 нче елның җеендә ТДАТның Мәскәүдә узачак гастрольләре уңаеннан 9 январьда художество советы утырышы уздырыла һәм башкалада күрсәтеләчәк репертуар билгеләнә. Ул түбәндәге әсәрләрдән гыйбарәт: К. Тинчуринның "Җилкәнсезләр", "Зәңгәр шәл", "Сүнгән йолдызлар", Ә. Тажетдин-Рахманкуловның "Упкын", Х. Габидовның "Әнжәкәй һәм Юлдыкай", Ф. Бурнашның "Таһир-Зөһрә" пьесалары. Аталган әсәрләр чынлап та җитди игътибарга лаек. Әмма шул ук вакытта репертуарның шактый берьяклы төзелүе дә күзгә ташлана. Анда татар, рус, чит ил классикасы бөтенләй кертелмәгән, шулай ук илдәге башка халыклар драматургиясә дә тулысынча читтә кала. Мохтар Мутин зур трагик актер буларак ил башкаласы сәхнәсендә яраткан рольләренен, һич булмаса бер-икесендә күренергә тели. Әмма художество советы әһелләре К. Тинчурин тәкъдимен кабул итә. Шуннан соң М. Мутин Баш политик идарәгә (Главполитпросвет) хат белән мөрәҗғәгать итә. Конфликт зурая, театр рамкаларына сыймый башлый. Нәтиҗәдә К. Тинчурин да, М. Мутин да театрдан китәргә мәҗбүр булалар. К. Тинчурин күпмедер вакыт Казанда йөргәннән соң Әстерхан театрына баш режиссер булып китә. Мохтар Мутин исә кино сәнгате серләренә өйрәнәр өчен кинорежиссерлар әзерләү курсына Мәскәүгә юл тотта.

Татар дәүләт академия театрына М. Мутин яңадан 1932 нче елда гына әйләнеп кайта. Аңа кадәр Мәскәүдә яңа оешкан татар театр труппасында, Татарстан радиокомитетында диктор, режиссер булып эшли, беренче татар кинокартинасы булган "Булат батыр"да катнаша.

Утызынчы еллар башыннан Мохтар Мутин иҗатында шактый сизелерлек үзгәрешләр күзәтелә. Аек акыллы кеше буларак, ул күп кенә нәрсәләргә яңадан әйләнеп кайткан һәм аларга мөнәсәбәтен үзгәрткән булырга тиеш.

М. Мутин иҗатында үзгәреш, борылыш чоры итеп аның К. Тинчурин әсәрләргә Минһаж образын эшләү вакытын күрсәтергә кирәктер. "Кандыр буе" музыкаль драмасы, гомумән, татар сәхнәсендә заман темасына, колхоз

төзелеше чорында авыл хезмәтчәннәрсә психологиясә үзгәрүгә багышланган иң беренчә әсәрләрдән. Биредә М. Мутин тудырган кулак Минһаж - традицион романтик каһарман түгел, тормыш-көн күреш ваклыклары белән аерылгысыз бәйләнгән ныклы җир кешесе. Монда инде зур трагедияләрдәгә күтәренке пафос, давиллы хисләр, романтик уен алымнары шактый урынсыз күренер иде. Шуңа күрә дә артист элеккегә иҗатында бөтенләй диарлек кулланылмаган сурәтләү чаралары эзли. Минһаж образы өчен кирәк булган тышкы тынычлык, хәтта битарафлык, ә эчтөгә кайнап торган нәфрәт, күралмауны берләштерә торган тыенкы уен манерасын үзләштергәнчә шактый вакыт кирәк була. Зур көч куелган эш нәтижәсез калмый. М. Мутин өчен бөтенләй яңа манерада уйналган, гажәеп ышандыру сәләтенә ия, тормышчан, ләкин трагик актерга гына хас киң масштаблы дошман образы дөньяга килә. Аның нык характерлы Минһажы спектакльнең конфликтын эреләндерә, уңай герой егермебишмәңчә Акбирдин - Х. Әбжәлиловка да киңлек ести.

Минһаж ролен башкарганнан соң М. Мутин иҗаты төп ике юнәлештә үсә башлый. Беренчесе - аның өчен традицион булган романтик уен манерасы юнәлеше. Татар дәүләт академия театрына М. Мутин кайткач, аның яраткан репертуары да кайта. 1933 нче елдан ул инде Карл Моор, Отелло, Кәрим ("Дошманнар", Ф. Сәйфи-Казанлы) кебек рольләрдә чыгыш ясый. Икенчесе - әле күптән түгел генә үзләштерелгән тирән психологик кичерешләрне тыенкы уен манерасы аркылы тамашачыга җиткерү юнәлеше. М. Мутинның утызынчы елларда башкарган күп кенә рольләре соңгы юнәлешне дәвам итә.

Коллективта Мохтар Мутинны ихтирам ителәр, әмма берәз шүрлиләр дә. Бусына инде аның туры сүзлегегә, күңеләндөгесен алдын-артын уйламыйча кистереп, күзгә бәрәп әйтүе сәбәпчә булгандыр. Ул үзе артык аралашучан кеше булмый, шау-шулы компанияләргә яратмый. Күбрәк үзәлдеңдә нидер уйлап, эчтән кичереп, ниндидер проблемалар хәл итеп йөри. Якыннан белмәгән, читтән килгән кеше өчен аның үз-үзен тотышы берәз гына сәер дә булып тоелырга мөмкин.

Ирек сөюче шәхес буларак, М. Мутин тоталитар режимның чикләүләрен бик авыр кичерә. Инкыйлаб таңында туган зур өметләр реаль тормышка бәреләп инде чөлпәрәмә килгән. Илдәгә атмосфера торган саен күкрәккә баса, сулышны буа. Ничек яшәргә? Әлегә сорау татарның бөек трагигына кән-тән тынгылык бирми. Тик бу сорауга инде аңа җавап табарга язмаган.

Беренчә кисәтү күкрәве 1936 нчы елның сентябрендә Татар дәүләт академия театры актерлар коллективы турында "Кызыл Татарстан" газетасында чыккан мәкаләләрне тикшерү җыелышында яңгырый. Беркетмәләргә караганда җыелышның, гомумән, беркадәр көтелмәгәнрәк юнәлештә китүе гажәпләндерә. Биредә актерлар бер-берсеннән булмаган гаеп эзлиләр, мөмкин кадәр авыррак сүзләр әйтергә тырышалар төслә. Мохтар Мутинга һәрвакыттагыча таякның юан башы эләгә. Чыгыш ясаучы активистлар аңа тибеп китүне үзләренәң бурычы дип саный шикелле. Мәнә аңа җибәрелгән укларның кайберләре. Камал III: "...Мохтар аганың коллектив белән эшләгәнә юк. Аның белән булган скандаллар эшкә комачаулылар..." "Тартюф"тагы Әбжәлилов белән булган вакыйгасы яшьләргә начар тәрбия бирә... Кешенең авыруын күрә алмыйлар. Мутинда кешеләрнең төрлесенә төрле чәнечкеләр җибәрүчәнлек бар. Мутин кояш булырга тиеш. Ләкин ул кояш булса, безне дә җылытсын".

Х. Әбжәлилов: "1932 елдан бирле Мутин миңа нападаты итә. Бездә андый эшләр күп".

Исмәгыйлов: "Мәнә Мохтар агага дубләр биргәч, ул дирекциягә менеп кычкырыша. Кемдер аларны ашарга йөри дип. Уразиков, Мутин, Шәриповалар авырылар. Алар эшкә комачаулык ясыйлар"... һ.б.

Китерелгән өзекләрдә берничә тапкыр: "Эшкә комачаулылар" дигән сүзләр әйтелә. Репрессия еллары өчен иң зур гаепләренәң берсе бу. Чор мантийгыннан чыгып караганда, эшкә комачаулаучы һәр кеше - халык дошманы. Мондый нәтиҗә ясалган икән иң кискен чараларга да ерак калмый дигән сүз...

Мохтар Мутинның кулга алыныр алдыннан башкарган иң соңгы роле - русның күренекле язучысы В. Иванов әсәре буенча режиссер Ш. Сарымсаков куйган "Бронепоезд" исемле спектакльдә Вершинин образы. Себер партизаннарының халык арасынан чыккан нык холыклы, көчле рухлы җитәкчесе роле М. Мутин шәхесенә үзенә үлчәп тегелгән киём шикелле таман гына тоела. Тик яраткан рольне күп уйнарга насыйп булмый. Спектакльнең премьерасы 1937 нче елның 5 январенда була. Шуннан соң күп тә үтми Мохтар Мутинны кулга алалар.

Тоткынлыкта татарның бөөк трагигы нәрсәләр күргәндер, ниләр кичергәндер - бер хоҗай үзе генә белә. Архивларда, матбугатта бу турыда мәгълүматлар юк. Тик халык йөрәген яулаган зур артист бөтенләй эзсез югалмасын диптер инде, язмыш аны гомеренең соңгы көннәрендә татарның икенче бер күренекле шәхесе, язучы Ибраһим Салахов белән очраштыра. "Тайгак кичү" роман-хроникасында М. Мутинның соңгы көннәре турында үзәк өзгеч юллар бар.

Илле сигезенче статья нигезендә "халык дошманы" дип ун елга ирегәннән мәхрүм ителгән Мутин Колыманың жан өшеткеч зәһәрләр суыкларында этап белән бер приискадан икенчесенә сөреләп йөри-йөри төмам эштән чыгып хәлдән тайгач, Магаданнан 23 километрдагы инвалидлар колонна-лагеренә килеп элгә. Коры сөяккә калган, аякларын көч-хәл белән сөйрәп йөрүче авыру артист һаман җәфа чигә. Конвой астында, этләр өстерә-өстерә, аларны урманга, утын алып кайтырга куалар. Соң чиккә кадәр хәлсезләнгән Мутин утынны зонага алып кереп җиткерә алмый, егыла. Шуны гына көтеп торган симертелгән бурзайлар, конвойчыларның шат хихылдавы астында, аның өске киёмнәрен, бүреген ерткалый башлый. Ә ул, аңын җуяр-җуймас хәлдә, инстинктив рәвештә башын яшерә...

Шушы вакыйгалардан соң ун көн чамасы үткәч, 1942 елның май ахырларында И. Салахов аның үлү хәбәрен ишетә. Татарның бөөк трагик артисты әнә шундый үзәк өзгеч шартларда тилмереп, газәпләнып жан бирә.

Еллар үттә. Мохтар Мутинның данлы исеме инде байтактан халкыбызга кире кайтарылды. Аның иҗади мирасы зурлап, җентекләп өйрәнүне көтә. Иншалла, гомер булса, бөөк трагик иҗатын төрле яклап тикшергән зур монографияләре дә күрербез. Тик йөз елга бер туа торган кабатланмас иҗат шәхесләребезнең кадерен тиешенчә беләбезме соң без? Инде дөньядан киткәннәренң генә түгел, бүген яшәгәннәренң, исәннәренң? Аларга яшәү, эшләү, иҗат итү өчен шартлар тудырылганмы? Әллә алар бүгенге авыр заманның хәлиткесез катлаулы проблемалары алдында калып, иртөгә ни ашармын, дип гомер кичерәләрме? Ә бүген алдагы буыннарда иҗат мирасы калдырырлык зур шәхесләр тудыра, үстерә алабызмы без? Моның өчен хөкүмәт башында торучы ил агалары тарафыннан бөтенесе дә эшләнәме?

Мөхәммәтгали АРСЛАНОВ,
сәнгать фәннәре докторы.

ИСКӨРМӨЛӘР:

- 1 Татар драма артистларының "Ширкәт" труппасы//Кармак. - 1917. - N 1-2 (январь). - 2-3 бб.
- 2 Генрих Гейне. Әсәрләр. 6 т-да. - М.: Гослитиздат, 1958, Т. 6, 176 б.
- 3 Кәрам Г. "Отелло"//Татарстан хәбәрләре. - 1922. - 21 март.
- 4 Татарстан өр-яңа тарихи документларын саклау һәм өйрәнү үзәге. Ф. 441. Оп. 1. С.б. 15, 8, 15, 22 бб.

Равил ӘМИРХАН

ЧИСТАЙЛЫ ӘМИРХАННАР

Тәфсилле шәҗәрә

Нәҗип хәзрәтнең күпкырлы эшчәнлегә XX йөз башындагы милли хәрәкәтнең бер көзгесе булып торса, балаларының совет власте елларында туган җирләреннән ихтыярсыз-мәҗбүри аерылып, таркалып, җәфа чигеп булса да, иманнарын саклап, халкының тугры балалары булып калулары татар халкының шушы чордагы язмышының бер чагылышы рәвешендә күзаллана.

Рәшад ӘМИРХАН,
фәлсәфә фәннәре кандидаты.

Равил Әмирханның бу эсәрендә халыкка хезмәт итү юлында фидакарьләрчә эшләгән татар зыялыларының тоталитар империя тудырган концлагерь режимында бер гасыр дәвамында диярлек алып барылган көрәш тарихы тасвирлана. Ул тарих - халыкка хезмәткә, иманга тугрылык мәктәбенә, каһарман татар зыялысына, аның намусына дан җырлый.

Марсель ӘХМӘТҖАН,
филология фәннәре кандидаты.

БЕРЕНЧЕ БҮЛЕК

КАМАЛОВЛАР- ӘМИРХАННАР ЧЫЛБЫРЫ

БАШ БИРМӘС ИШАН

"Тарих җенә", эзләнүләр шаукымы
нык кагылгандыр миңа, күрәсең.
Архивларда казыну, иске язмаларда
актарыну - безнең кебекләр өчен бер
җан рәхәтә ул. Көндәлек ыгы-зыгының

бетмәс-төкәнмәс мәшәкәтләрен
бертуктаусыз "энем-м-м" дигән сымак
бездә дөгән черки-озынборынны
кугандай куасың да, муеныңа нечкә
озын томшыкның батып керүен дә

абайламыйча, уңып-ертылып беткән кәгазьләр өстенә яңадан иеләсең. Саргайган, таушалган, язу-сурәтләрә тоныклана башлаган әлеге вәсикалардан, ягъни документлардан, әйтерсең, ниндидер бер тылсымлы көч бөркелә. Югыйсә күңелең моның кадәр үк иләсләнмәс, йөрәгең бу тикле үк жылкенмәс, бармаклар шуның хәтле үк калтыранмас иде. Иң хәтерә шунда: син инде бу язмаларның эчтәлеген, кыйммәтен, бәһасен билгеләп, әһәмиятен кәлебеңә сеңдерергә өлгермисең, күңелеңнең кайсыдыр бер почмагында түземсезлек корты кыбырсып башлый. Табышың турында шәрран ярып кычырасы, рухи хәзинәң белән кичекмәстән бүлешсә, уртаклашасы килә. Бу тойгы кайвакыт шул хәтле көчле була ки, "эчеңне" ак кәгазьгә салып бушатмыйча торып, жаныңда тынгылык табармын димә.

Соңгы вакытларда кулыбызны аеруча "көйдәрә торган" язмалар арасында XIX йөз ахырында - XX йөз башында Чистайның милли-мәдәни, иҗтимагый, рухи тормышында күренекле роль уйнаган Әмирханнар гаиләсенә кагылышлы вәсикалар байтак тупланган булып чыкты. Гаиләнең үзәк фигурасы - Нәҗип хәзрәтне, ягъни Мөхәммәднәҗип бине Хөсәен әл-Әмирханины гына истә тотканда да, татар дөньясының, милли зыялыларның XX гасыр башындагы халәтенә аерым бер жентекле караш ташлау мөмкинлеге туа сыман...

Иң элек хезмәтебезгә тәүге этәргеч биргән күмәк фотосурәткә мөрәҗғәгать итәбез. Әүвәл рәсемгә төшү елын билгеләргә тырышыйк. Төп билгеләүче факторларның берсе - әнисе алдына утырган сабый кызчык. Аның 1906 елда тууын искә алсак, күмәк сурәтнең нәкъ шул елда алынуына шик калмый диярлек.

Шунысын башта ук өйтеп үтәргә кирәк, бу хезмәтне иҗат итү процессында безгә, әлеге сурәттән тыш та, бик күп чыганаclarга, шәхесләргә мөрәҗғәгать итәргә туры килде. Без архив материалларыннан, басма чыганаclarдан, иске гәзитләрдән киң файдаландык. Кайбер материаллары, мәгълүматлары

белән Хаува апа Әмирхания-Ахундова (хатлар аркылы), Мөнирә апа Мансурова-Әмирхания (шәхси әңгәмә), Рәшад Әмирхан (фотосурәтләр, шәхси әңгәмә), Даниял Әмирхан (документлар, шәхси әңгәмә), Найл Әмирхан (документлар), өлешчә Илдус, Расим, Искәндәр, Синан Әмирханнар уртаклашты. Шулай да ошбу кыйссага кәргән мәгълүматларның нигезен башлыча Зәйнәп апа Әмирханиянең һәм әтибездә Госманның сөйләгәннәре, алардан (күбесенчә Зәйнәп ападан) мирас булып калган материаллар төшкил итә. Гасыр башы вазгыятен, татар милли тормышын яхшы белгән, зыялылар даирәсендә дә кайнап алган Зәйнәп ападан мин, гомумән, үзем өчен күп мәгълүмат алдым, аның белән унбиш еллап якыннан аралашу дәверендә байтак нәрсәләргә күзем ачылды.

Рәсемгә төшү елы, гомумән, чистайлы Әмирханнар өчен шомлы чор. Демолланы өяз исправнигына чакыртулар дисеңме, өендә тентүләр үткөрү дисеңме, әледән-әле кисәтүләр ясап тору дисеңме - барлык куркыту, янау чаралары да эшкә жигелә.

Бу эзәрлекләүләрнең тарихи тамырлары шактый тирәнгә китә. Безгә билгеле булган мәгълүматлар түбәндәгеләрне сөйли. Чистайлы Әмирханнарның рухи тарихы, бигрәк тә XIX йөз азаларында, Габделваһаповлар (Камаловлар) ыруы белән нык береккән. Шуңа күрә сүзгә, әлеге күмәк сурәттән аерылып, шул нәселнең "умыртка баганасы" - әтибездәнең әнисе ягыннан бабасы - Закир ишан (Мөхәммәдзакир Габделваһапов-Камаловтан (1818-1893) башлап жибөрү урынлы булыр. Чыгышы буенча хәзерге Балтач районының Сасна авылы кешесе Мөхәммәдзакир заманының атаклы Мөчкәрә мәдрәсәсен (хәзерге Кукмара районына керә) тәмамлай, муллалыкка указ ала, 1846 елның 17 сентябрендә Казан губерна идарәсе тарафыннан Чистай мәчетенә имам-хатыйп итеп билгеләнә. Ш. Мәрҗани үзенә "Мөстәфадел-әхбар..." исемле мәшһүр хезмәтендә аның турында мондый мәгълүмат бирә: "Мелла

Закир бине Габделваһаб бине Габделкәрим әс-Сасनावый. Тумышы белән Малмыж өязенең Сасна исемле зур авылыннан, сәүдәгәр баласы. Мәчкәрәдә мелла Габдулла бине Яхъя һәм Саснада мелла Тажетдин бине Габдерәшид әл-Иштирәкиләрдән гыйлем алып, бу шәһәргә (ягъни Чистайга. - Р. Ә.) имам булды. Мелла Мәхмүд бине Мөхәммәд бине Садык бине Мостафа әл-Дагыстанигә таянып, аның ышанычын яулады".

Көч-куәт ташып торган пәһлеван гөүдәле, яшь чагында, агай-әнеләре кебек үк, оста көрәшчә дип тирә-якта дан тоткан Закир дөньяви эшләрдән дә читтә тормый, сәүдә белән шөгыльләнә, икенче гильдия купец булып китә, байтак кына мал-мөлкәт туплый, ягъни руханилыкны дөньявилык белән тыгыз бәйләүче ачык зиһенле кеше була. Бибигасимә бинте Хәсәнгә, ягъни Хәсән кызына, өйләнгәннән соң, хәзрәтнең гаиләсә тиз арада ишәеп китә (дүрт бала), балалары исә, үсеп житкәч (берсе - Фатыйма - яшьләй вафат), язмышларын үз даирәләренә хас кешеләр белән бәйли. Әйтик, Бибигандәлип Мөхәммәдшәһит, Бибихәдичә Шиһабетдин хәзрәтләргә никахлана. Улы Мөхәммәднәҗип тә абруйлы нәселдән кыз ала.

Ләкин имәндәй нык, гайрәтле хәзрәт аксак һәм инде бетерешә башлаган хатынына көндәш табу хәстәренә керешә һәм, шактый олы яшьтә булуына карамастан, 1869 елда бөтен тирә-юньнең беренче сылуы саналган унбиш яшь тирәсендәгә Бибифатыймага, ягъни безнең әти-безнең әбисенә никахлана. Үсмер кыз әле курчактан да аерылып житмәгән һәм өлкән абыстайның кызлары белән төрле уеннар уйнарга һәвәс булган. Ире мәчеттән кайтып килгәнне күрү белән яшь бикәч мич артына яисә сәке астына кереп кача икән дә, хәзрәт, сөлге белән суккалап, аны, "чык моннан, чык", дип эзләгән була икән. Унбиш-уналты яшенән Бибифатыйма иренә бер-бер артлы балалар бүлөк итә башлый, һәм күпмедер вакыттан соң аларның гомуми санын ундүрткә житкөрә (дүртесе сабий вакытта вафат). Ләкин, ни хикмәттер, исән калганның абсолют

күпчелеге кызлар өлешенә туры килә. Әминә, Камиләтенниса, Гарифә, Жүәйрия, Әсмаи-Галия, Шәмсениса, Хатимә, Өммегөлсем галәмә өнсаны, ягъни хатын-кыз дөньясын төшкел итсә, ир-ат "данын" бер Ибраһим гына яклай, чөнки Габдрахман да, беренче һәм икенче Исмагыйль дә тәпи йөри башлау белән үк диярлек дөнья куя. Шул сәбәпле, Чистайда XIX гасыр ахырында халык арасында "ары лап-лап, бире лап-лап, сигез кызлы бер ишан" дигән такмаза бик "ходовой" була.

Кызлар, дигәннән, бер кызык вакыйга. 1907 елның жәңдә Бибифатыйма өч төпчек кызын: Шәмсенисаны, Хатимәне, Өммегөлсемне ияртеп Самара губернасындагы күкерт һәм ләм белән девалый торган Серноводск шифаханәсенә бара. Болар заманына күрә бик фырт киенеп, бар булган йөзек-алкаларын, беләзек-мәрҗәннәрен тагып рәсемгә төшәргә ниятлиләр. Фотограф аларга "шым" булырга, кымшанмаска, елмаебрак торырга куша. Ләкин тиешле позаларны алгач, гөнаһ шомлыгына каршы (урис авылы!), көтмәгәндә дуңгыз мыркылдап жибәрмәсенме! Бибифатыйманың шунда ук төсә китә. Нәтиҗәдә, көлөккә кызлары фонына остазбикә йөзен чыткан, кашларын усал жыерган килеш "төркөлөп" кала.

Шунысын да өстәргә кирәктер, Әминә Нәҗип Шәмсетдинов (Түнтәри), Камиләтенниса Нәҗип Әмирхани, Гарифә Гариф Уразгилдиев дигән муллаларга кияүгә чыга, Әсма атаклы дин галиме Муса Бигинен, Өммегөлсем фабрикант Абдулла Акчуринның, Шәмсениса "ярлы" Рәстәм Акчуринның, Жүәйрия мөгаллим Миргалим Мансуровның хөләл жефетләре булып китә, Хатимә исә ватандашлар сугышы чорында кыз килеш тифтан вафат була. Абзасы Нәҗип гаиләсендә еш кунак булган Фатыйх Әмирханның Шәмсенисага яшьтән үк гыйшык тотуы Камаловлар-Әмирханнар даирәсен бизәгән бер матур күренеш буларак мәгълүм.

Сәүдә белән шөгыльләнгән, дөньяви эшләрдән һич тә тайчынмаган Мөхәммәдзакир үзенең йортын житкөрү, утарын киңәйтү,

хужалыгын карау белән генә канәгатьләнмәгән, бәлки укымышлы, ачык зиһенле зат булганлыктан, үз хисабына бина салдырып, медресә ачып жибергән. 1874 елгы рәсми мәғлүматлар буенча, бу медресәдә 45 ир бала укыган, 1883 елда аларның саны 60 ка җиткән.

Архив вәсикаларында Закир ишан имамлык иткән мечетнең һәм мәхәлләнең кайчан салынуы яки оешу вакыты анык күрсәтелмәгән, "с давнего времени" дип кенә искәртелгән. Һәрхәлдә шунысы билгеле: 1854 елда янган мечет урынына 1859 елда яңасы төзелгән һәм биредә Мөхәммәдзакир Камалов гомеренең соңынача диярлек имамлык кылган. XIX йөзнең туксанынчы елларында Закир ишанның үз хисабына салдырган һәм асраган дүрт биналы (өчсә таштан) мәктәп-медресәсендә, гайрә рәсми мәғлүматлар буенча, 400 ләп шәкерт беләм алган. Алар Чистай өязеннән генә түгел, бәлки Казан, Уфа, Самар һ.б. губерналардан да килеп укыганнар. Бу шәкертләр арасында булачак атаклы мәғрифәтчеләр, зыялылар һәм җәмәгать эшлеклеләре Фатыйх Кәрим (1870-1937), Галиәсгар Гафуров-Чыгытай (1867-1942), Харис Фәйзи-Чистапули (1871-1933), классик әдибебез Гаяз Исхакыйның (1878-1954) булуы аеруча игътибарга лаек. Әле җитмәсә, ишан хәзрәтләрә икенче мәхәллә мечетен дә 1882 елда үз акчасына салдырган.

Мөхәммәдзакир Камаловка багышланган түбәндәге юлларны күздән кичерик (мәгънәсенә хилафлык китермәс өчен, бу һәм моннан соңгы урысча тезмәләргә оригиналдагыча китерәбез). "Он был хорошо известен в мусульманском мире и не только в Казанской губернии, но и далеко за ее пределами... Такую широкую известность мулла Мухамед-Закир приобрел своею обширною ученостью в мусульманских науках и безупречным с точки зрения магометанского шариата образом жизни. Он был в глазах татарского общества и ученый, и святой - ишан, как носитель магометанской учености, как мудеррис (учитель)", - диелә аның турында 1893 елда язылган бер

документта (Татарстан Республикасы Үзәк Дәүләт архивы: алга таба - ТР ҮДА, 1-ф., 3-тасв., 8321-эш, 67 б.). Шул ук язмада мондый сүзләр дә теркәлгән: "...привлекал массу учеников в свое медресе, а как ишан... собирал вокруг себя последователей и поклонников - муридов. Ученики его медресе, по окончании в нем курса, сделавшись муллами, распространяли славу своего учителя во все концы России и число последователей ишана среди мусульманства все более и более увеличивалось" (Шунда ук).

Тоташтан 46 ел буена шәригать кушканча тайпылышсыз имамлык кылган Закир ишан диндәшләре һәм милләттәшләре тарафыннан "изге" дип кабул ителә, алар һәр гамәлләрендә аңа охшарга тырыша, аның хозурына тартыла. Ишанның ишеге һәркем өчен ачык була, аның өенә үгет-нәсихәт сорап та, хәерсәдака эстәп та киләләр, олуг хәзрәт хозурында иман яңарталар, рухи һәм матди ярдәм алалар. Үз гомерендә Мәккәгә дә сәфәр кылган хәҗи сирәкмирәк кенә Казанга да килеп чыккалый, анда исә аңа гаять зур кадер-хөрмәт күрсәтелә. Игътибар итик: "Его посещения нашего города (сүз Казан турында бара. - Р. Ә.) носили торжественный характер: местные муллы и именитые татары выезжали к нему навстречу и усердно добивались чести принять его у себя в доме. Во время пребывания его в городе среди татар беспрерывно задавались большие обеды то у одного, то у другого мусульманина (ТР ҮДА, 1-ф., 3-тасв., 8321-эш, 67 б.)."

Шунысы да игътибарга лаек: Казанга килүләренә берсендә ул мәшһүр дин эшлеклесе, дәмолла һәм мөдәррис, булачак мәфти (1918-1921) Галимжан Галиев-Барудидә да тукталган булырга кирәк, чөнки, кайбер мәғлүматларга караганда, Галимжан хәзрәт Закир Камаловтан мирас итеп аның "ишан" дәрәжәсен алган (ТР ҮДА, 1-ф., 4-тасв., 5482-эш, 144 б.).

Ләкин гомеренең соңгы елларында Закир ишан зур рухи тетрәнүгә тап була. Яшьрәк чагында дәртле хезмәт өчен хөкүмәт аны "зур көмеш медаль" белән бүләкләгән булса да,

соңга таба хәзрәтнең тоткан юлына, гамәлләренә киртә артыннан киртә куела.

Шомлы болытлар аеруча 1891 елның башларына таба куера башлый. "Татар башын татар ашар", дигән әйтемгә тәңгәл киләрәк, 1891 елның 21 мартында Мирсәед Юнусов дигән берәү Чистай өязе халык мәктәпләре инспекторы исеменә Мөхәммәдзакир ишан өстеннән рапорт, дәрәсрәге, шикаять-донос яза. Закир ишан мәдрәсәсе каршындагы урыс классы учители булып саналган бу бәндә хәзрәтне һәм аның эшчәнлеген каралту өчен буяуларны кызганмый. Менә ул доностан кайбер юллар (стиле шул килеш саклана): "Этот величайший фанатик имеет сношение с русским, говорить на его языке считает осквернением и греховным делом... объясняется с русскими по касающимся его делам через переводчика, на улице проходит мимо русского не иначе как, держав рот... С каким остервенением от злости он принял самое событие открытие русско-татарской школы (урыс классын шулай дип атый. - Р. Ә.), не проходило ни одного дня, чтобы он не вооружал татар против школы... Ярость взяла еще больше, когда последовало правительственное распоряжение, требующее образовательного ценза от мулл (ягъни урыс телен белү буенча. - Р. Ә.) при поступлении на должность. Вследствие чего он пришел к общему заключению, что правительство имеет единственную целию, чтобы обрусить татар" (ТР УДА, 1-ф., 3-тасв., 8321 эш, 2-3 бб).

"Его высокородие"гә язган әләгендә Юнусов Закир ишанны "человек с допотопными взглядами" дип атый һәм аңа карата мондый чара күрүне үтенә: "По моему мнению, следует предупредить зло... означенный мулла имеет четыре медресе, на открытие которых не имеет ни приговора от общества, ни правительственного разрешения, следовательно, подлежит закрытию" (Шунда ук, 3 б.).

1870 елның 26 март фәрманы белән мәдрәсәләр каршында мәҗбүри төстә урыс класслары ачуга, бигрәк тә аларны урысلاштыру объ-

екты булган татар халкы хисабына ас-рауга Закир ишан чыннан да нык каршы торган, бу адымда хөкүмәтнең еракка төбәлгән чирканыч сәясәтен күргән. Чөнки укымышлы хәзрәткә генә түгел, гап-гади авыл агаена да "ак патша"ның урыс булмаган халыкларга карата үткәрелгән милли-колониаль сәясәте бик ачык мәғлүм булган. Хәер, моны яшереп торуны хөкүмәт кирәк дип тә санамаган. Русиянең халык мәгарифе министры, граф Д. А. Толстой, аз гына да кызармыйча, шул чорларда болай дип белдергән: "Конечною целию образования всех инородцев, живущих в пределах нашего отечества, бесспорно, должно быть обрусение и слияние с русским народом" (Аграрный вопрос и крестьянское движение 50-70-х годов XIX века (Материалы по истории Татарии второй половины XIX в. ч. 1. М.-Л., 1936, л. 285.) "Бесспорно" һәм вәссәлам! Хәер, моның ише расламалар ул заманның документларында тулып ята.

Әлбәттә, Юнусов әләген патша мәзмүрләре, ягъни чиновниклары, шунда ук күтәрәп ала. Закир ишанның "зарарлы" эшчәнлегенә хакында язышу, аның өстеннән күзәтү башлана. Эш чылбыр буенча Чистай өязе халык мәктәпләре инспекторы - Чистайның 1 часть полиция надзирателе - Чистай өязе исправнигы - Казан губернасы халык мәктәпләре директоры - Казан уку-укыту округы - Казан губернаторы - Полиция департаменты - Русиянең эчке эшләр министрына кадәр барып житә, вакыйгалар төрлечә куертыла, хәзрәтнең һәр адымын күзәтеп, төрле даирәләргә хәбәр итеп торы гомумрусия масштабындагы гамәлгә әйләнә, кичекмәстән катгый чаралар күрү зарурлыгы хакында чаң сугыла. Бу фасылда аеруча зур елгырлыкны Казан губернаторы Полторацкий күрсәтә. Башта ул мәсьәләнең асылын жирле чиновниклар аркылы ачыклап карый. Һәм Юнусов әләгенә нигезләнеп, Чистай өяз исправнигынан конкрет мәғлүмат таләп итә. Чөнки губернатор язганча, Закир ишанның "гөнаһ"лары бер урыс телен өйрәтүгә карышуда гына түгел икән: "Пользуясь большим влиянием в среде местных

Рәсемдә: традицион
мөселман киёмәндә
гаиләнең башлыгы
дәмолла Мөхәммәд-
нәжип Әмирхани, аның
яңашәсендә - зәүжәсе
(хәләл җефетә), остазбикә
Камиләтенниса, артта,
әтисенәң иңенә кулын
салганы - Зәйнәп, әнисе
артындагы "егет" -
Мөхмүд, үзәктә утырган
үсмер - Гомәр, әтисенәң
уң кул ягындагы малай -
Габделкадыйр, әнисенәң
тезенә кулын салган
"шәкерт" - Госман, әнисе
итәгендәге кызчык -
Хаува. 1906 ел.

Рәсемдә: Биби-
фатыйма Камалова үзенәң
өч төпчәк кызы (яңашә-
сендә Әммегөлсем, уң
якта, сеңелесенәң иңба-
шына кулын салганы -
Шәмсениса, сулда - Ха-
тимә) белән. Күкерт һәм
ләм белән дәвалый
торган Серноводск ши-
фаханәсе. 1907 ел, 15
август.

магометан, противодействует изучению в медресе русского языка и принимал большое участие (астына без сыздык. - Р. Ә.)" в подаче от магометанских обществ ходайств относительно отмены закона об образовательном цензе для магометанского духовенства" (ТР УДА, 245-ф., 29-тасв., 38-эш, 1 б.). Сизгер өяз исправнигы үзеннән ни-нәрсә таләп ителгәнән яхшы аңлый һәм, Чистайның полиция надзирателе белән элемтәгә кергәннән соң, губернаторның күңеленә хуш килә торган мәғлүмат җибәрә: янәсе, әйе, бик хәтәр карт ул Габделваһапов-Камалов. Шуннан соң губернатор, биниһая зур эш майтарган булып, эчке эшләр министрына бик түбәнчелекле, ялагайлык белән тулы "үтә яшерен" донесение җибәрә, ишанның үз мәдрәсәсендә урыс теле укуытмавын, һаман да урыс классларына шәкертләрен җибәрмәвен, халык күңелен "аздыру"да, мәселманнарны "болгату"да дәвам итүен искәртә, бу "жинаять"кә чик кую өчен мәктәп-мәдрәсәне кичекмәстән ябарга өнди, ишанны берәр тәһьяк губернага сөрү "зарурлы"гын куәтли.

Ниһаять, менә шунда кыйссабыз-ның төп каһарманнарыннан берсе - Нәҗип хәзрәт Әмирхани дә мәйданга чыга. Алда телгә алынган күмәк фото-да ул традицион мәселман киёмәндә зур гаиләсенә таҗы сыман ачык-житди кыяфәт белән утыра. Безнең фараз кылуыбыз буенча, бу юлы Казанга мәҗбүри килүендә Закир ишан мулла Хөсәен бине Әмирхан (1816-1893) гаиләсендә дә туктала һәм ике карт хәзрәт ул-кызларын

башлы-күзле итү турында ныклы бер карарга килә. Эш шунда ки, Сасна авылы кешесе Мөхәммәдзакир бу авылда озак еллар имамлык иткән һәм мәдрәсә тоткан мәшһүр Сәфәр хәзрәтне (1821 елда вафат) күреп яисә ишетеп яхшы белгән. Ә Сәфәр бине Исмәгыйль бине Морат әт-Талкышый Хөсәен хәзрәткә бабай сыманрак кардәш туры килгән. Һәрхәлдә Закир ишан белән мулла Хөсәен бербәрсен шәхсән электән үк яхшы белгәннәр булырга кирәк.

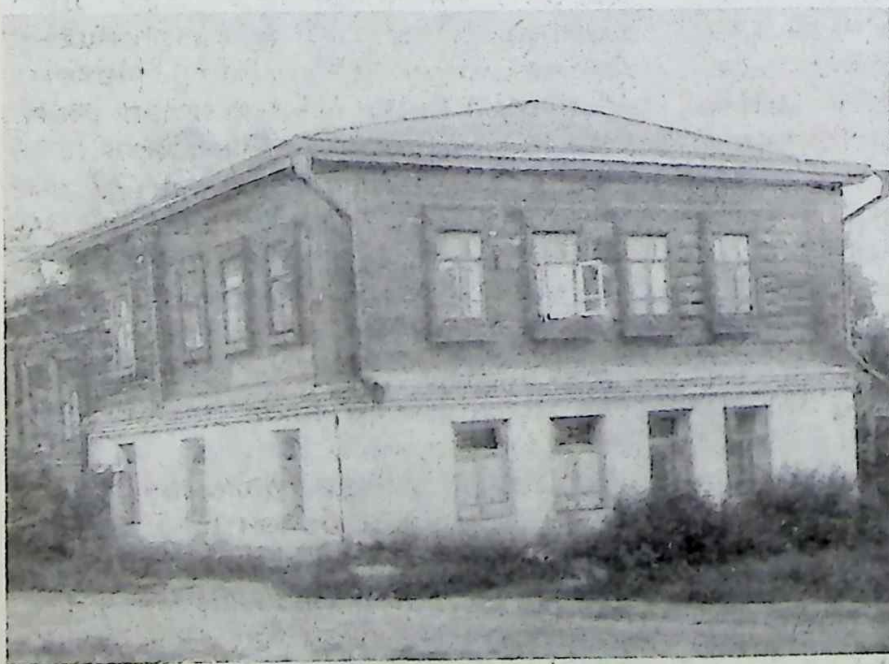
Губернатор өркөтүөннөн соң Чистайга кайткач та үтө горур һәм баш бирмәс ишан, һәртөрлө кысымнарға карамастан, тоткан юлыннан тайчын-мый, үз мәдрәсәсендә урысча укуы-мый, шәкертләрен Юнусов “житәк-ләгән” урыс классына жиберми, урыс-ча тылмачсыз сөйләшми, кыскасы, урыслашуга каршы, үзе булдыра алганча, аяк терәп каршы тора. Хәзер-ге көн күзлегеннән караганда, бу гамәлләрне, бәлки, беркатлылык, ки-

ребеткәнлек, үзсүзлелек, хәтта ки тәгассыб, ягъни фанатизм дип бәяләргә мөмкиндер. Фәкать ике гасыр чиге шартларында мондый көрәш ысулына мөрәжәгать итү - гадәти күренешләрнең берсе. Аннары ишанның киләчәкне сиземләве, ана теленең фаҗигасен тоемлавы гаҗәп бер тойгы уята. Татар халкын милләт буларак саклап калу өчен җанын фида кылырга әзер бу зат, гәрчә, примитив булса да, шушы чараларга ябышуы белән хаклы булган түгелме соң? Нигә, дигәндә, безнең менә шушы ана телендә 1995 елда язылган хезмәт-безне Закир ишанның бүгенге оныклары аңласын өчен урысчага тәрҗемә итәргә кирәк бит! Ә бу үзе генә дә изге хәзрәтнең рухын рәнҗетү, хәтеренә күләгә төшерү булып чыга инде.

Төрле дәрәжә мәзмүрләр алдында тез чүгү турында уйлап та карамаган ишан өстеннән администрация адресына яңадан-яңа әләкләр ява. Әйтик, шулук Юнусов 1892 елның 26 сентябрендә, Чистай өязенең халык мәктәпләре инспекторына чираттагы шикаятен юллап, болай дип белдерә: "Не найдете ли возможным обязать Абдулвагапова, чтобы ученики его, согласно вышеприведенным правилам (сүз 1870 елның 26 март кагыйдәләре турында бара. - Р. Ә.), посещали в определенные часы русский класс" (ТР ҮДА, 1-ф., 3-тасв., 8321-эш, 83 б.). Ләкин Мөхәммәдзакир Габделваһаповны бу эшкә

монысында да күндерә алмаганнар. Шул ук елның 31 октябрендә Юнусов өлкән ишанның "зарарлы" эшчәнлегенә хакында доносын инде махсус йөкләмәләр мәзмүре ("чиновник особых поручений") исеменә яза (Шунда ук, 84-85 бб.).

1893 елның 13 гыйнварында Чистай өязе халык мәктәпләре инспекторы Гаиев белән махсус йөкләмәләр өлкән мәзмүре Михайлов өяз исправнигы Быстренин катнашында ишаннан сорау ала. Закир Габделваһапов демонстратив төстә ике тылмач аркылы сөйләшә, боларның барлык таләпләрен дә кире кага. Әмма түрәләр корбаннарын ычкындырырга уйлап та карамыйлар. Исправник карт хәзрәтне үзе янына 21 мартта чакыртып, аны шәхси кабинетында "пешереп", ихтыярын сындырмакчы була. Фәкать сәламәтлегенә көннән-көн тугарыла барган ишан исправник хозурына килә алмый, үзенең түшәктә ятуы турында хәбәр иттерә. Өязнең иң көттә түрәсе, горурлыгын баса төшебрәк, Гаиев белән Михайловны ияртеп, ишан янына үзе килә. Таләп мондый: йә Габделваһапов үз хисабына асраган мәктәп-мәдрәсәсендә урыс теле кертү яки шәкертләрен урыс классларына җибәрү турында йөкләмә язуы (подписка) бирә, йә аның карамагындагы уку йортлары бөтенләйгә ябыла. Түрәләр белән тәрҗемәче (Зариф Бадамшин) аркылы сөйләшкән ишан, инде үлем ятагы-

Рәсемдә: Чистайның хәзерге Вахитов урамында (37 нче йорт) урнашкан Мөхәммәдзакир Камалов йорты. Әмирханнар белән дә тыгыз бәйләнгән. 1984 елгы рәсем.

на иңе баруына, әжәленә нибары ике генә ай калуына карамастан, йөкләмә кәгазе бирүдән кырт кисеп баш тарта.

Хәлбуки, хәбәр тиз көндә губернаторга барып ирешә. Шуны гына көткөндәй, губерна башлыгы үз чиратында эчкә эшләр министрына болай дип чаң суга: "Несмотря, однако, на принятые меры... Абдул-Вагапов продолжает и еще с большею против прежнего настойчивостью, фанатизировать татар и противодействовать обучению русского языка в Чистопольском медресе, грозя проклятием тем татарам, которые пускают детей в русский класс... Между тем из представленного ныне исправником протокола... усматривается, что Абдул-Вагапов от дачи требуемой от него подписки отказался, заявив при этом, что вводить у себя в мектебе и медресе обучение русскому языку не находит возможным, хотя бы это вызвало закрытие сих школ" (ТР УДА, 1-ф., 3-тасв., 8321-эш, 50-51 бб.). Шуннан соң губернатор Полторацкий Петербургның югары дәрәжәле түрәсенә үзенең элекке тәкъдимен яңадан кабатлай: "За изложенными выше данными, вполне изобличающими указанного муллу г. Чистополя Мухамет-Закира Абдул-Вагапова в противодействии распоряжениям власти и неисполнения законных требований, несмотря на объявленное ему предупреждение, согласно отношению Департамента Полиции от 15 апреля 1892 г. за N 1727, я признавал бы необходимым, в ограждение местного магометанского населения от дальнейшего вредного влияния Абдул-Вагапова, выслать его административным порядком из пределов Казанской губернии, с правом возвращения обратно не ранее 3-лет; находящиеся же под его ведением татарские школы закрыть, впредь до обязательного введения в них учения русского языка, согласно закону 1870 года" (ТР УДА, 1-ф., 3-тасв., 8321 - эш, 52 б.).

Эш бик зурга китә. Баш бирмәс ишанны сөрү "кирәклегенә" инде империя башкаласында да инаналар. Казан губернаторы канцеляриясендә кирпеч калынлыгы "дело" пәйда була. 1891-1893 елларны үз эченә алган бу

Рәсемдә: Мөхәммәдзакир ишанның тукалы (кече хатыны), Чистайлы Әмирханнарның әбисе Бибифатыйма Камалова XX йөз башы

эш болай дип атала: "Дело по представлении о высылке административным порядком из-за пределов Казанской губернии муллы г. Чистополя Мухамет-Закира Абдулвагапова" (Шунда ук, 8321 эш).

Бу хәлләрдән аз гына элегрәк, 1893 елның 15 гыйнварында Казанда Закир ишанга кода буласы кеше - Хөсәен Әмирхан дөнья куя. Эзәрлекләнгән ишанның үзенең дә кәефе көннән-көн китә бара. Шул шартларда Чистайга, алдан килешенү буенча булырга кирәк, Мөхәммәднәжип бине Хөсәен килеп төшә. Һәм, Казан губерна идарәсенең 1893 ел 18 гыйнварда бирелгән 77 нче номерлы таныклыгы нигезендә, Закир ишанның 1 нче мәхәлләсендә имам-хатыйп итеп билгеләнә, ягъни тулысы белән карт хәзрәтне алыштыра, чөнки ишан үз вазифасында саналса да, мәчеткә инде йөри алмый.

Февраль аенда Мөхәммәдзакир ишан фатихасы белән һәм канаты астында Мөхәммәднәжип илә ишанның тукалыннан (яшь хатыныннан) булган икенче кызы Камиләтөннисаның бик зур туге була. Чистай өяз ис-

правнигының Казан губернаторына хәбәр бирүенчә, туй мәжлесендә Казанның үзеннән, Казан вә Уфа губерналарының төрле өязләреннән бик күп муллалар, дәрәжәле шәхесләр, мәселман сәүдәгәрләр катнаша. Исправникның гоманынча, туй гадәти өйләнешү, никахлашу акты гына булмый. Биредә Россия мәселманнарының лини-милли мәнфәгатьләрен яклау өзеннән эчке эшләр министрына гына түгел, төрек солтанына да мөрәҗғәт кылу кирәклеген хакында карар кабул ителә (ТР ҮДА, 245-ф., 29-тасв., 38-эш, 39-43 б.).

Нәҗип хәзрәтнең кайнатасы белән аралары бик якыная. Болар туганлык җепләре, ягъни бабай-кияү буларак кына түгел, бәлки рухи яктан да нык берегаләр, нәтиҗәдә, яшь хәзрәт (ишан электән үк) Чистай мәселманнары тормышында күренекле роль уйный башлый. Үзенең мәхәлләсен киявенә "боерган" карт ишанның күңелә тыныч була - рухи варислык ышанычлы кулларга тапшырыла.

Боларны бер җепкә теркәгән сәбәпләрнең тагын да җитдирәге, мәһиме, күрәсен, икесең дә Нәкышбәнди мәзһәбе тарафдарлары булуындадыр. Ул гына да түгел, карт ишан кызы өчен лаеклы кияүне нәкышбәндиячеләр арасынан эзләгәндер һәм әлегә "таләп"кә тулысынча җавап бирүе белән "җирәбә" нәкъ менә Нәҗип мәхдүмгә төшкәндер.

Мәгълүм ки, Нәкышбәнди мәзһәбе, суфичылыкның киң таралган юнәлешләреннән берсе буларак, башка кайбер суфичы тарикатларыннан үзенең тормышчанлыгы, дөньявилык вә ахирәтнең үлчәмле һәм сыгылмалы кимәлдә булуы белән аерылып тора. Ул кеше табигатенә хас гамәлләрдән, ихтыяҗлардан, дөньявилыктан ваз кичмиңә яшәүне, ләкин шул ук вакытта күңел белән Аллаһе Тәгаләгә баглануны, аңа табынуны алга сөрә. Тарикаткә нигез салучы Мөхәммәд бине Мөхәммәд Баһаветдин ән-Нәкышбәнди (717/1318 - 791/1389) "әз-заһир ли-л-халк әл-батын ли-л-хакк", ягъни "тышкы яктан - башкалар кебек, ә эченнән - Аллаһе Тәгаләгә мәел бул", дип өйрәткән. Әйтергә кирәк, Закир ишанга лаеклы алмаш буларак, Нәҗип хәзрәт бу шигарьгә (девизга) гоме-

ренең азагына чаклы тугрылык саклай.

Ул арада ишанны сөрү мәсьәләсә төмам "өлгереп җитә". Югары даирәләрдә дә, халык арасында да бу чараның тиздән тормышка ашырылачагында шик калмый. Яраткан, изге дип йөрткән хәзрәтләрен аяу, коткару өзеннән Чистай мәселманнары Казан губернаторына прошение юллайлар. Юнусовны әхлаксыз, көнчә, коткычы, Габделваһаповны намуслы, тугрылыклы хезмәт кешесе дип бәяләп, алар җирле түрәдән кискен чара күрүдән баш тартуын үтенәләр. Үтенечкә Ә. Кәримов, Х. Хәмитов, Х. Уразгилдиев, барлыгы абруйлы 28 кеше кул куя.

Закир ишанны яклап Оренбург мәфтие Мөхәммәдъяр Солтанов та тел тибрәтә. Губернаторга язган үтенечендә ул, хосусан, болай ди: "Не найдете ли возможным не придавать значения доносу (астына без сыздык. - Р. Ә.) и оставить имама Вагапова в покое, снисходя к тому, что это - 80-летний старик, десятки лет служивший в должности имама безукоризненно и не сегодня-завтра имеющий выйти в отставку за дряхлостью" (ТР ҮДА, 1-ф., 3-тасв., 8321-эш, 35 б.).

Ләкин губернатор Полторацкий әлегә үтенечләргә колак салуны үзе өчен артык эш саны. Хакимият бөтәшкән картны, җиң сызганып, төньякка сөрүне оештырырга керешә. Тик аз гына өлгерә алмыйча кала... Урыс түрәләренә биниһая мәшәкатләр тудырган ишанның 1893 елның 28 маенда күзләре мәңгегә йомыла. Чиновникларның өсләреннән бастырык төшкәндәй була. Өяз исправнигы "куанычлы" вафат хәбәр ашыгыч телеграмма белән губернаторга, тегесә 29 майда ук эчке эшләр министрына җиткерә. Җеназа вакытында чуалышлар булмады, дип тө өстәргә онытмыйлар үзләре, чөнки ул-бу чыкмагае дип алдан кисәтеп куелган булалар.

1893 елда татар вакытлы матбугаты юк әле, ул 1905 елда гына барлыкка киләчәк. Шуңа күрә мәрсия (некролог) белән губерна башкаласындагы урыс гәзитләренә мөрәҗғәт ителә. Ләкин Казанның "Отдельный цензор" атамасын йөрткән А. Осипов дигән мәзмүре кулына кергән ике мәрсиянең берсен дә матбугатка

уздырмый. Сәбәпләре мәгълүм. "Мусульманин" имзасы һәм "Н. К." инициаллары белән язылган некрологларының гранкалары архив фондларында гына теркәлөп калган. Мәнә әүвәлгесеннән берничә юл: "Много найдется поклонников покойного ишана и в Казани, искренне оплакивающих кончину своего руководителя на пути достижения истины и стремления к святой жизни... Мулла Мухаммед-Закир был человек умный, честный, действовавший всегда по убеждению и искренне и потому достойный уважения... Мусульманское население в лице Мухамед-Закира лишилось одного из самых видных деятелей, которому не чужды были интересы и общие. Память об ишане Мухамед-Закире надолго останется в народе" (ТР УДА, 1-ф., 3-тасв., 8321-эш, 67 б.).

Икенче мәрсия дә ишан турында бик югары фикердә: "Значение его для мусульманского мира в России было очень велико. Он считался великим знатоком и истолкователем корана, поэтому слово или мнение, высказанное им, считалось мнением самого пророка. При жизни он почитался чуть ни "святым" и иначе не назывался как "святой мулла" (Шунда ук, 68 б.).

Бу уңайдан шуны да өстәү урынлы булыр. 1895 елда Казан университеты басмаханәсендә Казан сәүдәгәре Мөхәммәдшакир Мөхәммәдҗан угылының хәраҗаты белән, ягъни акчасына, "Мәрсияи демолла Мөхәммәдзакир хәзрәт әл-Чистаи" дигән 15 битлек хезмәтә нәшер ителә.

Закир ишан ахирәткә күчкәннән соң, аның гаиләсен беренче хатыны Бибиғасимәдән (1891 дә вафат) туган кызлары Бибиғәндәлип һәм Бибиһәдичә (икесенен дә ирләре инде үлгән була), тукалы Бибиғатыйма, аннан туган сигез кызы (икесе кияүдә: Әминә - Нәҗип Түнтәридә, Камиләтенниса - Нәҗип Әмирханида) һәм ике улы - Ибраһим (1876 елгы) вә Исмагыйль (1891 елгы) тәшкил итә. Мәрхүмнең васыятьләрен үтәүче (душеприказчик) Бөгелмә өязе крәстияны Исхак

Ильясов хисаплана, васыйлар (опекуннар) исә ишанның тол калган җәмәгәте Бибиғатыйма, кияве Нәҗип Әмирхани һәм Чистайның вакытлы сәүдәгәре ("временный купец") Хәснулла Хәмитов була.

Васыйлар, димәктән, Мөхәммәдзакир Камалов бик зур күләмле рухи васыять калдыра. Без биредә аның 16 һәм 17 нче маддәләренә (пунктларына) гына кагылырбыз. Патша мәзмүрләренен язмаларында дистәләгән мәртәбә төфтиш кылынган бу пунктларның кыскача эчтәлегенә түбәндөгедән гыйбарәт. Закир ишан үз карамагындагы мәдрәсәсендә дини фәннәргә 46 ел дәвамында үз хисабына укытып килүен раслый һәм вафатыннан соң да улы Ибраһимның вә башка җаваплы шәхесләрнең биредә, ишан исән вакыттагы кысалардан чыкмыйча, бары тик дини предметлар, татар, гарәп, фарсы телләре укытырга гына хаклары барлыгын васыять итә.

Күргәнебезчә, урыс теле укыту хакында бу рухи васыкәдә бер генә сүз дә булмый. Ишан вафатыннан соң иркен сулыш алган урыс администрациясе, инде урыс телен тоткарлыксыз керткә мөмкин булчак, дип кул уып торганда, яңа мәшкәтьләр килеп чыга. Чиновниклар васыятьнең әлегә маддәләрен инкяр итү юлына басалар, мәрхүмнең васыятен үтәүчедән һәм васыйлардан 16 яшькәчә булган мәдрәсә шәкертләрен урыс классына йөртү мәҗбүрияте турында йөкләмә кәгазе даулы башлылар. Исхак Ильясов үзе еракта яшәгәнлектән, васыятьне җиренә җиткерү хакындагы хокукны ышаныч кәгазе (доверенность) нигезендә сәүдәгәр Хәснулла Хәмитовка тапшыра. Хәмитов исә теге подписканы бирүдән баш тарта, эшнең үзеннән түгел, ата-аналардан торучы белдерә, мәдрәсәне ябасыз икән, укытучы аерым өйләрдә, хосусый хужалыкларда оештырачакбыз, дип өсти...

Дәвам ы бар.

ҮЗЕМ ТУРЫНДА ҮЗЕМ

Сугыш чоры малае, дип кәпрәя алмыйм, хәерсезне, чөнки туплар гөрелтесе тынгач дөньяга килгәнмен. Төгәле, кырык алтының тугызынчы гыйнварында. Урыны да мәгълүм: Ульянов өлкәсенең Иске Кулаткы район үзәге. Гонаһысына керер хәлем юк: жиһанга әлләни зур эшләр майтарырга дип килгән адәм түгел мин. Шулай да, туганда маңгасңа сыйфат билгесе үк булмаса да, “тарихчы” мөһере сугылган иде синең, диючеләр бар. Кеше нахак сөйләмәс.

Тәкъдирең шул булгач, нишләмәк кирәк, мәктәп, институт баскычларын үткәч, Балтач вә Питрәч районнары авылларында мөгаллимлек кыпырга да туры килде. Дәресләргә егылып китәрдәй үк бирмәсәм дә, аз-маз белем алган шәкертләрем булган ахры, чөнки хәзер, урам чатында туктатып, сәлам бирүчеләре бар.

Житмеш бернең көзендә, барлы-юклы, дигәндәй, кыюлыгымны вә сәләтемне укмаштырып, фән бусагасына басарга жөрҗәт иттем, ягъни Фәннәр академиясенең Тел, әдәбият һәм тарих институты аспирантурасына индем. Рәхмәт төшкере, шунда беленде: теге “тарихчы” келәймәсе маңгай шәрифләренә бик үк ялгыш, тиктомалдан гына чәпелмәгән икән. Шул көннән башлап, м... м... матбугат, мәгариф, мәдәният, милләт, милли-азатлык м... м... мәсьәләләрен иярләргә тырышам.

Өметсез - шайтан, дигәндәй, иртәме-соңмы докторлык диссертациясе якларбыз, дип торган булабыз. Тагын бер мөкатдәс хыялыбыз - жәмһүриятебез, халкыбыз тарихын яңа фәнни жирлектә яктыртуга кадәри хәл өлеш кертү, үзебезгә лаеклы алмаш хәзерләү. Фәрештәләргә “амин” дигән чагына туры килсә, белмәссен, берәрсенең тормышка ашып куюы ихтимал.

Равил ӘМИРХАН.

22/XI - 95.

РЕДАКЦИЯДӘН. Шунысын искәртик, гыйльми эшчәнлеген башлаганнан бирле Равил Әмирханның эш өстәленә тузан, каләменә тутык кунганы юк. Чирек гасырда Равил Госман улы төрле фасылдагы 327 (өч йөз егерме жиде!) фәнни хезмәт ижәт иткән. Алар арасында матбугат һәм мәгариф тарихын колачлаган әсәрләр илле бишкә житкән, вә Татарстан, Казан, гомумән, татар халкы тарихы буенча язылганнары житмештән үк ашкан икән!

...Һәм тагын бер сан - Равил Әмирханга илле яшь икән!
Юбилеең белән сине, Равил туган!

БИЮ ОСТАСЫ

С ОҢҒЫ елларда дирижер Фуат Мансуров житәкчелегендәге татар дәүләт симфоник оркестры концертларында Сания Хантимерова даими күренә башлады. Концертларны карап, алардан ләззәт алып кына калмый, магнитофон тасмасына да яздыра. Мин аңа сокланып туя алмыйм: балерина, танылган биюче музыканың иң катлаулы төре симфониядән башка яши алмый сыман! Әйе, дирижер белән балерина ижади бәйләнештә яши. “Алтынчәч” операсының яңа постановкасын эзерләгәндә Фуат әфәнде Сания белән гел киңәшәп эшләде. Милли горейф-гадәтләренә, татар хатын-кызларының киём-салымнарын, аяк атлап йөрешләрен Сания кебек нәзакәтле итеп белүчеләр сирәк шул. Дирижер өчен болар һәммәсә мөһим. Фуат Мансуров аның турында: “Сания Хантимерова - татар сәнгатеңең мәдәниятең үстерү өчен дөньяга килгән профессиональ осталарның яңа буын вәкиле”, - дип юкка гына әйтмидер.

Балерина турында танылган сәнгать осталарының фикерләренә тукталып үтсәк, балетмейстер Леонид Якобсон аның ижаты турында болай ди: “Бүгенге Сеембикәдән соң синең ыргылыш алга баруыңны һәм... үсүеңне таләп итәм”.

Рәсәйнең һәм Татарстанның халык артисткасы Нинель Юлтыеваның да фикере бик матур. “Ул үтә тырыш кеше. Алдына куйган максатына ирешүчән. Шуңа күрә аның уңышында туксан тугыз процент хезмәт, ару-талуны белмәү нәтижәсә бар. Сеембикә

Сания Хантимерова. 1981 елда төшкән фото.

партиясен ике репетициядә миннән отып алды һәм гомерә буе аны уңышлы башкарды. Ижат юлы башында ук мин аңа зур өметләр баглаган идем, ул аларны аклады”.

Рәсәйнең атказанган, Татарстанның халык артисты Камил Гайнуллин да аның турында олы фикердә. Алар бер-берсен яхшы беләләр. Ленинград хореография училищесында бергә укыганнар, сәхнәдә дә гел бергә. “...Ул барысына да үз хезмәте, тырышлыгы, сугышчан сыйфатлары белән иреште. Ул - көрәшчә хатын”, - ди Камил әфәнде сәхнәдәшенең хезмәтен бәһаләп.

Сөсмбикә - Сания Хантимерова сәхнәгә чыгар алдыннан. 1967 ел.

Сания Хантимерова сәхнәгә чыгуга һәркемнең игътибарын үзенә жәлеп итә. Аның уены дулкынландыргыч: образлары жанлы, тере. Һәр образның характеры, язмышы йөрәк аша кичерелгән. Шуңа күрә тамашачы сәхнәдәгә хәлне уен итеп түгел, чынбарлык дип кабул итә. Артистка табигать тарафыннан балет өчен яратылган. Романтик рух, гүзәллеккә, камиллеккә омтылып аның талантына нур өстенә нур өсти. Әмма язмыш дигән сәләтле бу бала үссен, дип тормый, әллә нинди каршылыкларын, сынауларын, авырлыкларын эзерләп куя. Язмыш аны да иркәләмәгән.

Авыр сугыш еллары. Этисе фронтта, әнисе көне-төне эштә. Тормыш болай да бик читен дими, хәсрәте-кайгысы сагалый. Тирән чокырга егылып, фажиғалә төстә энәкәше вафат була. Тамак туярлык ашарга юк, киём-салым турында әйткән дә юк. Әнә шул шыксыз көннәрнең берсе Саниягә, барыбер, шатлык алып килә.

Укытучылары балаларны театрға

алып бара. “Аккош күле” балетын карыйлар. Сания дөньясын оныта. Күңелә белән ул да сәхнәгә менә, аккош булып оча, хыял дәрәжәсində йөзә... Икенче көнне дә “аңына килә алмый”, һаман шул аккошлар күз алдыннан китми. Шулай хыялланып кайтып барганда, артыннан килеп кемнәрдер эндәшә: “Балакай, биисең киләме?” Йә, хода! Нинди сорау бирәләр? Өнме бу, төшме? Килә, билгелә! Аның биисе, бөтерелеп-бөтерелеп очасы һәм шушы хакта бар дөньяга аваз саласы килә!

Сорау бирүчеләр танылган театраль дирижер РСФСРның атказанган сәнгать эшлеклесе Х. В. Фазлуллин белән мәшһүр биоче һәм Ленинград хореография училищесы педагогы Н. П. Бажаева була. Алар Санияне урамда күрәп алып сайлап алу конкурсында катнашырга тәкъдим итәләр.

Тугыз ел... Иң югары дәрәжәле хореография училищесында укыган еллар бер мизгел шикелле узып китә. Ул тырышып укулар, ул репетицияләр, ничә йөз пар пуанты тузгандыр! Ул Ленинград шәһәренең мәдәни тормышына чуму - үзе бер могжиза: Товстоногов спектакльләре, бөек шөхесләр концертлары, күргәзмәләр, атаклы кешеләр белән очрашулар, архитектура истәлекләре, һәйкәлләр... болар барысы да яшь башкаручыда онытылмаслык тәэсирләр генә булып түгел, ә бәлки Саниянең эстетик һәм этик тәрбияләнүендә бик зур этәргеч булганнардыр. Укытучылары - Л. Якобсон, Н. Балтачеева, Балтачеев каршында үзен мәңге бурычлы итеп саный.

Аннары Казан сәхнәсе... Ниһаять, “Аккош күле” балетын - балачак хыялын сәхнәгә эзерлиләр. Күңел тула. Бер еллысы килә... Ярамый, ул беркайчан да төшенкелеккә бирелмәс. Ул горур һәм тыйнак, гади һәм принципиаль, ул кырыс һәм ягымлы. Жанында мең төрле каршылык! Әмма ул сыгылмас, үз дигәнә ирешер. Эшләр, эшләр, эшләр...

Театрда аңа барысы да сыена, ул һәркемгә жылы сүз таба. Кирәк чакта киңәшен бирә, кайгысын уртаклаша,

күңелен күтәрә. Үзе ут, яшен кебек. Аны театрда эзләп табар өчен бөтен бинаны берничә кабат айкап чыгарга кирәк. Әле генә монда иде, диләр. Ул инде әллә кайда! Тыйнаклыгына бер генә мисал: “Сез бит инде укытучы кеше, нишләп кыз чагындагы гримерныйдан һаман аерыла алмыйсыз, өч яшь балерина белән тыгылып ятасыз?”, дисәм, ул: “Халык белән бергә булырга кирәк, бергә яшәргә кирәк, шул вакытта гына алар сине, син аларны аңлайсың”, - диде. Нәкъ Суворовча әйтте дә куйды. Вәт сиңа артистка, вәт сиңа балерина!

Ә без аларны бик нәзберек, бик капризлы дип күз алдыбызга китерәбез, ашамыйча йөрөп, фигура саклыйлар дип уйлыйбыз. “Ашамасаң сикерергә хәл житми”, - ди Сания. Димәк, балерина спортчы шикелле: гел репетициядә, гел күнегүләр ясый. Бу һәркөн шулай, гомер буге шулай: иртәдән кичкә кадәр хәрәкәттә. “Кай арада кияүгә чыгып, бала табып, улыгызны үстереп өйләндердегез соң?” - дим. “Булды инде, аллага шөкер”, - ди ул.

Сания ханым егерме бер ел сәхнәдә биеде. Утыздан артык рольне уңышлы, үзенчәлекле итеп, истә калдырырлык итеп башкарды. Минем хәтеремдә уелганнары гына да дистәгә якын: “Шүрәле”дә – Сөембикә, “Су анасы”нда – Сәрви, “Ромео-Джульетта”да, “Жизель”дә, “Дон Кихот”та төп рольләрне уйна-

ды. Хәзерге заман әсәрләрендә дә зур теләк белән катнашты: Андрей Истровның “Сотворение мира” балетында үтә гротесклы Шайтан кызын классик һәм модерн алымнарын бергә бәйләп биеде. Морозовның балалар өчен язылган “Айболит” балетында докторның явыз сеңлесе, жәнлекләргә бер дә сөймәүче Варвараны яратып башкарды. “Мещанин во дворянстве” балетында оптимистик Никольнең роле истә калырлык. Болар барысы да Саниянең күпкырлы талант иясе икәнен раслый торган фактлар.

Баштарак спектакльләрдә аерым характерлы биоләрдән алып (“Травиата”да испан бикое, “Аккош күле”ндә мазурка) Сания Хантимерова адым саен югары үрләргә омтылды. “Пер Гюнт” исемле балетта исә Сания бер үк спектакльдә капма-каршы рольләрне аңлаешлы, йөрәккә үтеп керердәй башкарып чыкты (Анитра - Африканың ялкынлы гүзәле һәм күпне күргән Ана рольләре). Бу спектакльдә Сания Хантимерова бөтен хатын-кыз рольләрен үзләштереп бетерде. Кешелекле, мөлаем, чын күңелдән ярата белүче, саф Сольвейг һәм мәкерле Дувр ханбикәсе. Болар да балеринаның ижат чишмәсе бетмәс-төкәнмәслеген раслый торган мисаллар.

Тагын бер кызыклы мисал искә төште әле. Балерина сәхнә белән сау-

Әнвәр Бакировның
“Су анасы” балетында
Сәрви - Татарстанның
халык артисткасы
Сания Хантимерова,
Алмай - Россиянең
атказанган артисты
Камил Гайнуллин.

Он ытышмас мизгелләр. Спектакль тәмамлангач, балеринаны мәшһүр биюче Рудольф Нурисв котлый. 1993 ел.

буллашканда үзенң иң яраткан ролен - романтик Сильфида ролен башкарды. Бу - классик репертуар. Ә иртән ул балалар өчен Шайтан кызы булып бие-де. Бер көндә бер-берсенә охшамаган ике рольне башкар әле! Бу факт үзе генә дә Сания Хантимерованың югары профессиональеге турында сөйли.

Матбугатта гадәттә Хантимерованың милли образларны оста уйнавына басым ясыйлар, бигрәк тә Сәембикә роленң миллилеген тәкрарлыйлар. Әмма алай гына түгел, ул күпкырлы талант. Алда әйтелгән сыйфатларны чыт илләрдә булган (Европа-Азия) гастрольләре дә икърар итә. Бу гастрольләрендә Сания Хантимерова РСФСРның һәм Татарстанның халык артисты Ревдар Садыков белән чыгыш ясады. Саниянең уңышын чит ил гәзитләренең беренче битендә чыккан язмалар да раслый.

Сәхнә кешесенә котылгысыз рәвештә алдагы көн турында кайгыртырга

туры килә. Чөнки балет артистының ижат тормышы 20 ел белән чикләнгән. Егерме елдан соң ул нинди хәлдә кала? Сания бу очракта да үзен тапты. Со-листка вакытында ук педагоглык эше белән шөгыйльләнгән иде. Бүгенге көндә дә ул искиткеч матур итеп репетицияләр үткәрә, образларның ачылышын тагын да тирәнрәк итеп күрә белә. Концерт номерлары куя. Бу - бик житди хезмәт. Хәтта бөек осталар да зур уңышларга сирәк ирешә. Чөнки бу - ижатның яңа, тагын да җаваплырак төре. Монда яңа эсәр туа. Шуңа күрә үзең дә күп өйрәнергә кирәк.

Хәзерге көндә Сания Хантимерова бөтен барлыгын биреп яңа балет әзерли. Ул балет безнең тарихыбызның иң катлаулы вакыйгаларын, легендар шәхесләренң берсе ханбикә Сәембикә образын гәүдәләндерә. Сәембикә - ана да, патшабикә дә, көрәшче-сугышчы да, шул ук вакытта фәжигале язмышка дучар булган гүзәл хатын да. Либретто-

сын Рафаэль Мостафин язды, музыкасын остаз һәм шәкерт - бүгенге көндә икесе дә танылган композиторлар Анатолий Луппов һәм Мәсгүдә Шәмсетдинова иҗат итте. Бу балеттан бер фрагментны без инде Сания Хантимерованың бенефисында күрдәк, тыңладык һәм бик зур тәэсир алдык. Фрагментны Сания ханым үзе сәхнәгә куйды һәм төп рольне үзенең шәкерте Луиза Мөхәмәтвәлиевага ышанып тапшырды.

Болардан тыш бенефиста Сания ханымның үзе куйган тагын берничә әсәрә күрсәтелде. Яшь композитор Сергей Тарханов музыкасында куелган "Тәубә" дип исемләнгән хореографик күренеш тамашачыларда бигрәк тә көчле тәэсир калдырды. Минемчә, бу хезмәттә аның балетмейстерлык таланты бөтен тулылыгы белән ачылды.

Сүз башында каршылыклар турында да әйткән идек. Инде олуг дәрәжәгә ирешкән, балетыбыз тарихында үз эзен, үз йөзен тапкан Сания ханымга дөнья һаман да әле гел елмаеп тормый. Бу уңайдан жанымны тырнап торган бер хәлне әйтми үтә алмыйм.

Мәскәүдә татар әдәбияты һәм сәнгате көннәре булып үтте. Хантимерова бар йөрәк жылысын биреп иҗат иткән

бөтен репертуарны халыкка күрсәттеләр, хореография училищесының тулы бер классы катнашты анда. Әмма бер генә афиша, бер генә белдерүдә дә аның исеме язылмады, телгә алынмады. Ә бит баг-тык номерлар да искиткеч уңыш казанды. "Алтынчәч" тәге бөтен биоләрне ул куйган иде, бу хакта дәләм-мим, бер сүз юк.

Татар Дәүләт академия театрында милли балерина, югары белемле балетмейстер (алар жөмһүрияттә икәү генә - Юлтыева һәм ул) утыз ел тир түктә, иҗат итте. Инде менә "Ханбикә Сөембикә" дип аталган яңа милли балет туып килә, ягъни балет сәнгатеңдә тулы бер тарихи катлам ачыла, әмма боларның барысын күрмәмешкә салышалар.

Урысларда бер мәкаль бар: "Нет пророка в своем отечестве". Дөрес ахры, үз илендә кешенең кадерен белмиләр. Күрәсәң, Рудольф Нуриев, Сергей Рахманинов, Федор Шаляпин фажигаләре безнең көннәрдә дә кабатланырга мөмкиндер. Алар язмышы безнең Саниягә дә кагылмас микән дигән шөб-һә бар жанда.

Клара ТАҖИ,
музыка белгече.

ГЫЙБРӘТЛЕ ХЕЗМӘТ

Көнбатыш советологлары, ягъни Советлар Берлеген өйрәнүче галимнәр арасында Александр Беннигсен (1913-1982) күренекле урын тотты. Әйтүләренчә, ул Санкт-Петербургта, Дәүләт Думасы депутаты гаиләсендә туа, аның атасы безнең Садри Максуди белән дә яхшы таныш була. Беннигсен фамилиясе шведлардан килә, Александрның ата-бабалары Наполеон дәверендә үк язмышларын Рәсәйгә бөйләгән була. Октябрь революциясе байтак аксөякне Рәсәйдән аерылырга мәжбүр итә, жөмлөдән, Беннигсеннәр дә С.-Петербургтан күчеп китә, әмма нәсел язмышы Александрны да читләтеп узмый, Франциядә төплөнүләренә карамастан, ул урыс кызына өйләнә һәм гыйльми эшчәнлеген Рәсәйне, аның дәвамы СССРны өйрәнүгә багышлый. Озак еллар Парижда Ижтимагый белемнәр фәнни-тикшеренү югары мәктәбендә эшли, берара шуның директоры вазифаларын да башкара.

А. Беннигсен игътибарын бигрәк тә Рәсәйнең басып алган жирләренә, төрки-мөселман халыкларына юнәлтә, урысларның төркиләр белән, христианнарның мөселманнар белән мөнәсәбәтен тикшерүгә зур әһәмият бирә. "Рәсәйдә мөселманнар милли хәрәкәте. Татарстанда "солтангалиевчелек" (Париж, 1960. Каләмдәше - Ш. Келкеже), "Совет империясендә мөселманнар" (Лондон, 1986. Каләмдәше - Е. Вимбуш) дигән китапларында, "Солтангалиев" (1957), "СССРда колонияләштерү һәм колониясезләштерү" (1969) һәм башка күп кенә хезмәтләрендә совет идеологларының, шул исәптән татар "ефрейторларының" да кайеренә юлыккан фикерләр әйтә, мәгълүматлар китерә.

А. Беннигсеннең "төһәһларын" чамалау өчен безгә Мидхәт Абдуллин белән Салих Батыевның "Татарстан АССР: чынбарлык һәм буржуаз мифлар" (Казан, 1967) китабына күз салу да җитәр. Авторларның раславынча, А. Беннигсен түбәндәге фикерләргә өйтеп хаталана:

"1) 1917 елга кадәр татарларда үзара сыйныфый каршы тору юк. Татар хезмәт ияләре бары урыс милекчеләренә каршы күтәрелә. Татар пролетариаты Бакы, Себер, Донбасста барлыкка килә һәм ул анда урыс буржуяларына каршы көрәшә (35-36 бб.); 2) Казан большевиклары арасында татарлар аз була. Алар революциядә актив катнашмый, җитөкчелектә өвүәл бөтенләй булмый, соңрак та аңа берән-сөрән генә сайлана (67 б.); 3) Татарстан АССР составына миллионлаган татар кертелми кала (117 б.); 4) 1926 елда татарлар Казан халкының 19,4 процентын гына тәшкил итә. Урыслаштыру оясына өйләнгән бу шөһәрне ТАССР башкаласы итүгә күп татар каршы чыга (119 б.); 5) Солтангалиев Октябрь революциясен Азиягә юнәлтергә, аны шунда дәвам итәргә өндә, ләкин Сталин аңа гел каршы төшә (124, 131 бб.); Солтангалиевне контрреволюция белән бөйләнештә фаш итә

торган документлар ышаныч уятмый, алар чын түгел (134 б)".

Әлбәттә инде, Абдуллин белән Батыев бу фикерләргә адым арты адым батырларча кире кагалар һәм профессор А. Беннигсеннең советларга, компартиягә яла ягуын, совет милли сәясәте уңышларын күрәлмәгән ялгызланып фаш итәләр! Әмма хәзер инде хакыйкәтнең нәкъ менә француз галиме ягында булуы төмәм ачыкланды.

Галимнең "СССРда мөселманнар" (Париж, 1983) әсәре дә Көнбатыш советологлары традициясендә, югарыда китерелгән өзеңләргә рухында язылган. Бу әфәндегә безгә мөнәсәбәтә һи дәрәжәдә объектив, һинди күләмдә гыйльми булуын, әсәре белән танышкан, укучыларыбыз үзләргә дә бәйли алып дип уйлыйм. Әмма һини монда христиан Беннигсеннең мөселманнарға, француз галимнең төркиләргә һәм бигрәк тә татарларға ихтирам, хәтта мөхәббәт белән каравын, аларның үз асылларын саклау көрәшенә теләктәшлик күрсәтүен искәрти кала алмыйм.

Билгеле, бу теләктәшлик һәм ихтирам саф идеализм, тиктомал очраклылык жимеше генә түгел. Капитализмны жүрләгәгән кычкырып игълан иткән Октябрь революциясе тора-бара, чыннан да, гаять хәвәфле көчкә әйләнә барган СССРны төзүгә китерде, кешелексезлегә, әхлаксызлыгы һәм милли гаделсезлегә, аннан да битәр, икътисади перспективасызлыгы, сәйси вәхшилегә, гаделтән тыш агрессивлыгы белән демократик Көнбатышны бик зур куркыныч астына куйды. Бөтен дөньяны үзгә буйсындырырга омтылган тоталитар Совет империясен какшатты Көнбатышның беренчел бурычына әйләнде. Табиғый ки, советологлар шушы максатны күздә тотып, СССРның милли һәм дини багланышларын, каршылыкларын өйрәнүгә кереште. Монда инде Көнбатышны христиан теләктәшлигән онытып торырга, СССРның "монолог" бердәмлегән зәгыйфьләтер өчен мөселманнарның һәм төркиләргәң үзбилгеләнү хокукларын танырга һәм аларны хупларға язмыш үзә мәжбүр итте: тактик максатта СССР чирт ул мөселманнарның азатлык хәрәкәтен яклагән кебек, Көнбатыш та безнең көрәшнең табиғый һәм гадел икәнлегән исбатларға тотынды.

Ләкин Көнбатыш белән Көнчыгышның милли сәясәтләргәдә мөһим бер әерма бар иде: каршы "лагерь"дагы изелгән мөселманнарны яклау барышында СССР үз әчендәгә милләтләргә тизрәк йотып бетерергә бөтен көчән биреп, иң вәхши чараларны да файдаланса, Көнбатыш кайчандыр басып алган колонияләргәдә берәм-берәм бәйсезлегән кайтара, хәтта аларға аякка басарға да булыша башлады. Бу инде, әлбәттә, Көнбатыш демократиясегәң совет тоталитаризмы, урыс шовинизмынан бәхәссез әхлакый өстенлегә иде.

Аңлашыла ки, советологларның төрки-мөселман картасын уйнама башлавы совет житәкчеләргәдә басым ясар өчен дә файдаланылды. Мөселман дөньясының потенциалы мөмкинлекләргән, үсеш перспективаларын ачыклау Көнбатышның ерак киләчәккә күздә тоткан сәясәтгән формалаштыруға да хезмәт итте. Шу ул вакытта ул совет житәкчеләгән дә мөселман факторын күздә тотарға, аны йөгәнләү алымнарын камилләштерергә рухландырды. Димәк, советологлар "казынуы" әле аякка басып өлгөрмәгән совет мөселманнарын, авторлар телгә-юкмы, уялыгы арткан кодрәтлә көч - Көнбатышка ыргылырга торган аждаһа авызына жим итеп әтәргә. Төркиләргәң йотылуға карышуы СССРны әчтән какшатырга, шулай итеп тышкы дөньяны коммунизм яनावыннан ерагайтырга тиеш иде. Монда инде совет мөселманнарын кайгыртуның исе дә юк иде, әлбәттә!

А. Беннигсеннең "СССРда мөселманнар" китабындагы кайбер саннар бүгеннән ерак тарихны чагылдыра, фаразлары да искәргә яки актуальлегән

югалта төште. Бу - табигый, чөнки галимнең хезмәте язылганнан соң вакыйгаларга бай ундурт ел узды. Әмма, минемчә, бу хезмәтне татар укучысына тулысынча тәкъдим итү аклана: ул күпләрне ирекле дөнья галимнең фикер йөртү рәвеше белән таныштыра һәм теге яки бу хәлне, вакыйганы мөстәкыйль анализлау тәҗрибәсен бирә.

Дүрт гасырдан артык әсирлек шартларында яшәгән халкыбызның күпчелек өлеше бигрәк тә совет дәверендә милли идеалларын югалтты, хәтта туган теленнән һәм мәдәниятеннән, гореф-гадәтләреннән колак кага барып, төмам йотылып бетү хәвефе астында калды. Иң куркынычы - өметсезлеккә, төшенкелеккә бирелеп, милләт булып яшәүгә ышанычны жую. Андый рухсызлык, төшенкелекнең күңелебездә тамыр жибәрүенә һичбер жирлек һәм сәбәп юклыгын А. Беннигсен "СССРда мөселманнар" хезмәтендә бик матур һәм ышандырырлык итеп ачып биргән. Узган тарихыбызга, дөнъяның бүгенге барышына ултифатлырак карасаң, күлчәгебез, һичшиксез, өметле - озын караңгы төннән соң барыбер якты таң атар, гомеренен иң болытлы, мөшкел дәверендә дә мөселман халыклары рухи яңарышына сокланырлык өлеш кертә алган татарлар тормыш мәйданыннан тиз арада тавыш-тынсыз гына һич тә юкка чыкмаячак. Тик моның өчен безнең һәркайсыбыз үзенең кемлеген, ничек яшәсә генә, нәселен мәңгелек тәэммин итә алачагын белергә тиеш. Ягъни милләт булып яшәр өчен аны ярату, яратыр өчен аны яхшы танып-белү шарт. Безгә бу юлда татарның кемлеген басым ясап күрсәтә торган советологларның, жөмләдән, А. Беннигсеннең хезмәте белән дә танышу файдалы булчак.

Билгеле, аның "СССРда мөселманнар" китабында Тургенев, Карамзин, Державин һәм бүтәннәрнең чукуынын һәм урыслашуын "христианлыкның күп гасырлык гүзәл рухи культурасы" тылсымына бәйләвен елмая аша гына кабул итәргә мөмкин. Автор үзе үк искәрткәнчә, татарны йоту максатында - камчы белән кылыч та, мендәгән мәчетләргә яндыру һәм муллаларны туган жиреннән сөрү яки үтерү дә, тагын башка вәхи куркыту һәм жәзалау чаралары да бик күң кулланыла. Әмма без бу китапны француз укучыларына атап француз галиме язугын да онытып бетермик, аның христиан динен "гүзәл мәдәният" дип атавына да каш жыермыйк, шул ук вакытта ислам диненең һич тә аңардан кимрәк "гүзәл" булмавын хәтердә тотуыбыз, әлбәттә, - мотлак фарыз!

Мюнхенда очрашкан чакта Александр әфәнденең каләмдәше, галим-советолог, "Азатлык" радиосының директоры Е. Вимбуш әфәнде миңа:

- Остазым Беннигсен татарларны аеруча ярата иде, ул чынлыкта рухи белән яртылаш татар иде. Сезне фажигале язмышка очраган, ләкин коточкыч басым астында да яшәү дәртен жуймаган, үзен саклар өчен көрәшәргә көч тапкан каһарман халык дип исәпли иде, татарга булган мөхәббәтен миңа да сәңдерергә өлгерде, - диде.

Галимнең "СССРда мөселманнар" хезмәтен мин урысчадан тәржемә иттем һәм аны кайбер яңа мәгълүматлар, искәртмәләр белән тулыландырырга тырыштым. Мәдәни мирас милли кысалар белән генә чикләнеп кайтарылырга тиеш түгел. Чит илләрдә безнең хакта ниләр языла? Безне анда ничек күзаллылар, күлчәгебезне ничек юрилар?

Адәм баласы көзгегә карарга ярата. Әйдәгез, без дә үз чагылышыбызга бер күз салыйк өле!

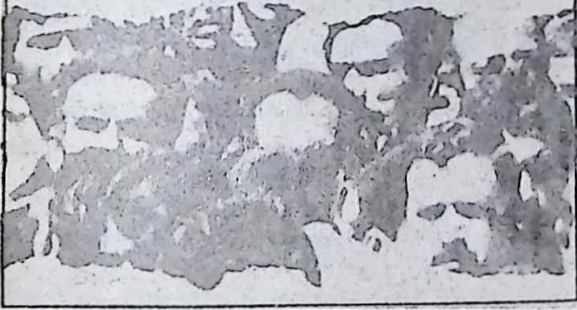
Тәүфикь ӘЙДИ.

СССРда МӨСЕЛМАННАР

ЧТО НУЖНО ЗНАТЬ О?

I

А. Бенисен
МУСУЛЬМАНЕ В СССР

1979 елгы жан исәбе алу буенча СССРда яшәүче 262 миллион кешенең 43,4 миллионы¹, ягъни һәр алтынчы илдәш мөселман иде. Билгеле, "мөселман" исеме саф диндәшләргә генә аңлатмый. Бу атама революциягә кадәрге ислам дөньясына кергән һәм бүген дә мәгълүм психологик, мәдәни, ижтимагый яклардан СССРның бүтән ватандашларыннан ниндидер дәрәжәдә аерылып торган халыкларны белгертә.

Ислам - төрле раса, тел һәм мәдәният ияләре яшәгән өч кыйтгада аеруча киң таралган бөтен дөнья дине. Аны тотучылар Коръәнгә һәм хәдисләргә² теркәлгән илаһи кануннарغا бәхәссез һәм шарт куймыйча буйсына, традиция һәм горәф-гадәтләр буенча яши.

Исламның нигезе - бердәнбер аллага һәм аның илчәсе булган пәйгамбәргә ышану, әмма, гадәттә, иманлылык яратучы һәм яратылучы арасындагы хосусый эш. Сөнниләр арасында бүтән

элементлар юк. Ягъни шәхси ышануның тышкы билгеләре канунлаштырылмаган. Мөселман җәмгыятең көнкүреше тышкы яктан гади: ислам кануннарын һәм йолаларын таныса, аларны бик үк төгәл һәм тулысынча үтәмәсә дә, мөселман булып кала.

СССРда милләт турында яңа - үзгәрүчән, ө кайвакыт ялган төшенчәләр традицион нигезгә, аны юкка чыгармыйча һәм хәтта җитди имгәтмичә, китереп ялгана. Мөселман халкы аңында милләт һәм дин төшенчәләре, гадәттә, аралашып, буталып бетә, шунлыктан дингә бәйлә йолаларны үтәү милли холык-фигыль күрсәткечәңә дә әйләнә: "мөселман гына үзбәк буда ала", "сөннәткә утыртылмаган икән, син мөселман түгел!" Аллага ышанучылар, хәтта Урта Азиянең атеист зыялылары арасында таралган өнә шундый иман СССР мөселман халыклары көнкүрешен бик ачык чагылдыра. Шәригать таләпләре, аксакаллар абруе, горәф-гадәт, йолалар аларның тормышында, күптән түгел читтән тагылган марксизм һәм бүтән яңа тәгълиматларга караганда, зуррак урын били һәм ныграк ышаныч уята.

Нәкъ менә, бер яктан, дини иман һәм шуңа нигезләнгән көнкүрешнең, икенче яктан, милли йөзнең үзара керешүе, аралашуы нигезендә барлыкка килгән аерым шәхесләр яки этник төркемнәр мөселман дип кабул ителәргә тиеш төинде.

Советлар Берлегендә бүген дә "аллага ышанучы мөселманнар" телгә алына, ниндидер татар яки үзбәк, компартия әгъзасы, ягъни рәсми атеист үзе турында: "Мин - мөселман", дип игълан итәргә мөмкин.

Мәскәү хакимияте менә инде 60 елдан артык әнә шул мәселман совет илдәшләреннән, нәкъ бүтән ватандашларына охшатып, бердәй марксистик-ленинчыл калыпта, бердәй рухи сыйфатлы һәм бердәй өметләр белән яшәүче "совет кешесен" барлыкка китерергә маташа.

Рәсми пропаганда раслаганча, ленинчыл (яки сталинчыл, яки брежневчыл) милли сәясәт тулы уңышка иреште, Урта Азия һәм Кавказ мәселманны - тулы хокуклы совет илдәшләре, алар, урыс, чуваш яки молдаван иптәшләре кебек үк, коммунистик оҗмахны коруда теләп катнаша. Дәрәсме соң бу? Алар чынлап та совет дөнъясына кушылып беттеме? Урыс соусы катылган марксизм-ленинизмның алтмыш елы уникаль гасырлык ислам мәдәниятен күмеп киттеме? Әллә алар һаман СССР тышында яшәүче 700 миллионлы³ дин кардәшләренә тугрылыклымы?..

САННАР СӨЙЛИ

Сугышка кадәрле (1926 һәм 1939) жан исәбе алулар СССРда мәселманның славян һәм бүтән халыклардан кимрәк дәрәжәдә артуын күрсәтә. Бала туу бердәй күп булса да, мәселманның үлем-житәм кичрәк таралган була. Бу хәл сугыштан соң тамырдан үзгәрә. Сугыш авырлыкларын нәкъ менә славяндар - урыслар, украиннар, белоруслар күтәрә һәм шул юлда иң авыр югалтулар кичерә, шунлыктан аларның табигый артуы да кискен түбәнәя, шул ук вакытта бу дәрәжә мәселманның ургылып өскә сикерә. Сугыштан соңгы өч жан исәбе алу бу хакта бик ачык сөйли.

1 таблица

Мәселман милләтләре үсеше (меңнәрдә һәм процентларда):

милләтләр	1959	1970	1959-1970%	1979	1970-1979%	1989
СССР халкы						
тулаем	208827	241720	16	262085	8,4	285689
Урыслар	114114	129015	13	137397	6,5	145072
Мәселманның						
тулаем	24380	35232	45	43395	23,2	55352
Үзбәкләр	6015	9195	53	12456	35,5	16686
Казакълар	3822	5299	46	6556	23,7	8138
Татарлар	4968	5931	19	6317	6,5	6915
Әзәрбайҗаннар	2940	4380	49	5477	25,0	6791
Тажиклар	1397	2136	53	2898	35,7	4217
Терекмәннәр	1002	1525	52	2028	33,0	2718
Кыргызлар	969	1452	50	1906	31,3	2331
Башкортлар	989	1240	25	1371	10,6	1449
Чечәннәр	419	613	46	756	23,3	958
Осетиннар						
(өлешчә мөс.)	413	488	18	542	11,0	598
Аварлар	270	396	47	483	22,0	604
Лезгиннәр	223	324	45	383	18,2	467
Кабардиннар	204	280	37	322	15,0	395
Каракалпаклар	173	236	36	303	28,4	423
Даргиннар	158	231	46	287	24,2	366
Комыклар	135	189	40	228	20,6	282
Уйгырлар	95	173	82	211	22,0	262
Ингушлар	106	158	55	186	17,7	238
Карачайлар	81	113	40	131	15,9	156
Кердләр	59	89	51	116	30,3	153
Лаклар	66	86	30	100	16,3	118
Адыглар	80	100	25	109	9,0	125
Терекләр	?	79	?	93	17,7	207

Абхазлар (өлөшчө мес.)	65	83	28	91	9,6	103
Табасараннар	35	55	57	75	36,4	98
Балкарлар	42	59	40	66	10,0	89
Нугайлар	39	52	33	60	15,4	76
Дүнгөннөр	22	39	77	52	33,3	70
Чиркәсләр	30	40	33	46	15,0	52
Фарсылар	21	28	33	31	10,7	41
Абазиннар	20	25	25	29	16,0	34
Татлар (өлөшчө мес.)	11	17	55	22	29,4	31
Рутулар	7	12	71	15	25,0	21
Цахурлар	7	11	51	14	27,3	20
Агуллар	7	9	34	12	36,4	20
Бөлүжилөр	8	13	62	?	?	?
Әфганнар	2	4	100	?	?	?

1970-1979 елларда барлык совет милләтләренең артуы күрөнө. Бу арту бигрәк тә урысларда (6,5 процент), украин һәм белорусларда түбәнрәк (6 проценттан ким) булу күзгә бәрелә. Мөселманнарның арту дәрәжәсе югары булып кала, бу хәлөттөн алгы сафта баручы халыклар белән чагыштырганда да, үзбәкләрнең (35,5%), тажикларның (35,7%) күрсәткөчләре гажәпкә калдырырлык. Советлар Берлегенең барлык тарафына сибелеп, саф урыс тирәлегендә нәни колонияләр рәвешендә яшәүче һәм йотылу хәвефен кичерүче Казан татарлары исә, урыслар шикелле, 6,5 процентка гына арткан.

Барлык совет һәм Көнбатыш демографлары исәбенчә, совет халкы арту тизлегә киләчәктә дә кимиячәк, хәтта бу кимү тагын да көчәйчәк, әмма бу нигездә славян халыкларына кагылачак, мөселманнар исә кызу тизлектә артуларын давам итәчәк. 2000 елга СССР мөселманнары 65-75 миллион тәшкил итәчәк, илнең бөтен халкы исә 300 миллион чамасы булачак⁴.

Мөселман һәм славян халыкларының тигезсез артуы совет житәкчеләре өчен иң житди мәсьәлә булып тора, аны бернинди, хәтта иң диктатор режим да үзгәртә алмый.

Икенче житди мәсьәлә Казан татарларыннан тыш башка мөселманнарның күчәненп йөрмәвеннән килеп туа. Сугыш беткәннән бирле, Кавказ һәм Урта Азия мөселманнары үз "мөселман" жирләреннән читкә китми.

2 таблица

Урта Азиядә яшәүче мөселманнар проценты:

милләтләр	1959	1970	1979
Үзбәк	97,2	99,2	99,3
Казакъ	87,2	99,2	91,9
Кыргыз	?	99	99,0
Тажик	?	99	99,2
Терекмән	?	96,8	97,8

Төп мөселман халыкларының тарихи мөселман дөньясына кергән жирләрдә туплануы белән бергә, СССРның мөселман республикаларында урыслар һәм бүтән "европалылар" өлешенең кими баруы да күзгә ташлана.

3 таблица

Кайбер мөселман республикаларында барлык халыкка карата урыс халкы өлеше (процентларда)⁵

республикалар	1959	1970	1979	1989	1959-1979 (югалту)
Әзәрбайжан ⁶	13,5	9,9	7,9	5,6	-5,6
Башкортстан	42,4	40,5	40,3	39,3	-2,1
Казакъстан	42,7	42,4	40,7	37,8	-2,0
Кыргызстан	30,2	29,2	25,9	21,5	-4,3

Таџикстан	13,3	11,9	10,4	7,6	-2,9
Терекмәнстан	17,3	14,5	12,6	9,5	-4,7
Үзбәкстан	13,5	12,5	10,8	8,3	-2,7

Кавказдагы республикаларда һәм автономияле өлкөлөрдә дә шундый ук хәл күзәтелә. Мисалга, Карачай-Чиркәс автономияле өлкәсендә урыс проценты 1970 елгы 52 дән 1979 елда 47,6 га төштә, Чәчән-Ингуш АССРда 38,9 дан 33,5 кә, Дагыстанда 18,8 проценттан 14,7 гә үзгәрдә, бары тик Татарстан АССРда һәм нәни Адыгәй автономияле өлкәсендә генә төп халыклар өлешә кимедә⁷.

Шулай итеп, без хәзер мәселманнар үз милли-тарихи җирләрен-авылларын да, шәһәрләрен дә мәселманлаштыра барган заманда яшибез. Инде 1970 елда ук Бақыда мәселманнар күпчелекне тәшкил итте, 1979 елгы мәгълүматлар әле тәмам игълан ителмәүгә карамастан, Урта Азиянең биш башкаласыннан өчөсөндә - Ташкент⁸, Дүшәмбе һәм Ашхабад шәһәрләрендә яңадан күпчелекне мәселманнар алуын фараз кылырга мөмкин. Алмата белән Фрунзе⁹ гына өлегә урыс күпчелеген саклап тора.

2000 елда мәселман халкы түбәндәгә саннарга җитәр дип исәпләнелә: Урта Азиядә - 50 миллион, Кавказда 16 миллион, Идел-Уралда - 9 миллионга.

Бу вакытта үзбәкләр 25 млн.лы иң зур төркемне тәшкил итәр, алардан соң казакълар - 11 млн., әзәрбайжаннар - 9 млн., Казан татарлары - 7,5 млн., таҗиклар - 5,5 млн., төрекмәннәр - 4 млн., кыргызлар - 3,5 млн., дагыстанлылар - 2,5 млн., башкортлар - 2 млн.¹⁰, чәчәннәр һәм ингушлар 2 миллионга җитәр дип уйланыла.

Егерме елдан соң урыслар һәм бүтән европалылар Урта Азия һәм Кавказ мәселман җирләрендә кечтеки утраулар булып кына калачак. Мәселманнар һәм урысларны үзара якынайту һәм кушу сәясәте эшкә ашмас хыялга әйләнәчәк.

Шик тө юк ки, мәселманнарның артык тиз, урысларның артык акрын артуы яқындагы егерме елда СССРның иң четереклә мәсьәләсенә әйләнә. Саф урыс һәм украин җирләрендә якин арада эш көче җитми башлаячагын барлык икътисадчылар да белә, Урта Азия һәм Кавказда исә авылларда артык эш көче туплана бара. Соңгылары тарихи ватаннарыннан күчеп китәргә дә теләми. Бу артык эш көчен Көнбатыш Себер һәм Рәсәйнең яңа сәнәгати төбәкләренә күчерергәме, әллә шәһәрләргә күчеп киткән урыслар җирендә мәселман колхоз-совхозларын корыргамы? Шушы юнәлештә 1978-1979 елларда чикләнгән күләмдә тәҗрибәләр ясалса да, ул эш киң колач алмады. Әллә соң сәнәгатьне Рәсәйдән Урта Азиягә күчерергәме? Күпләрне яңа җирләргә күчерү Сталин заманында мөмкин булса да, хәзер моны кабатлау бик хәтәр. Шул ук вакытта нәкъ Кытай чиге буенда Урта Азияне сәнәгатьле өлкәгә әверелдерү әле хәзергә йокымсырап яткан үзәктән качу көчләрен уятмас дип әйтү дә кыен.

Совет җитәкчеләре, бүгенгә кадәр, мәселман республикалары киләчәген кискен үзгәртә алырлык карарларны кабул иткәне юк һәм алар, мөгаен, тиз арада моңа алынмас та. Бу җөмһүрияتلәр әле һаман сәнәгате зәгыйфь үскән авыл тирәлегә булып кала бирә.

Икенче хәвеф - гаскәрнең "сарылана" баруы. Хәзерге вакытта хәрби хезмәткә чакырылучыларның 20-25 проценты европалылар түгел, күпчелегә - төзелеш батальоннарында файдаланыла торган Урта Азия мәселманнары. Ләкин гасыр ахырында инде Кызыл Гаскәрнең 40 проценты "азиат"лардан торачак, ул славян офицерлары кул астындагы колониаль рәвештәгә бер хәрби көчкә әвереләчәк.

Ниһаять, мәселман халыкларының кискен артуының өченче хәвефе - аларның СССРдан тыштагы кардәшләре белән тыгыз багланышларга керүе. Советлар Берлегенең көньяк чикләре әле күптән түгел ясалма рәвештәрәк үткәрелгән һәм һичбер географик яки милли нигезләргә корылмаган. Чикнең ике ягында да бер үк телдә сөйләшүче, тарихи традицияләре һәм мәдәни мираслары уртак булган халыклар яши. Мисалга, кайбер халыклар ике якка түбәндәгечә бүленгән:

милләтләр	СССРда саны(меңнәрдә) чит илләрдә	
Әзәрбайҗаннар	5500	Иранда 4500-6000
Терекмәннәр	2030	Иран, Төркия, Әфганстанда 1000
Тажиклар	2900	Әфганстанда 4000-5000
Казакълар	6500	Кытайда 500
Кыргызлар	1900	Кытай, Әфганстанда 100
Уйгырлар	210	Кытайда 5000
Дүнгәннәр	51	Кытайда 4000-5000
Кердләр	116	Иран, Гыйрак, Төркиядә 6000-8000
Бәлүҗиләр	13	Пакистан, Әфганстан, Иранда берничә млн.

Аңлашыла ки, бер үк милләтләрнең СССРда һәм Якын, Урта Шәрәккә илләрендә бүлгәленеп яшәве шулай ук кайбер мәсьәләләрне куертып җибәрә. Беренчедән, бу милләтләрнең сәяси һәм мәдәни үзәге кайда, ул кайда салмаграк? Икенчедән, СССРда һәм аннан тышта яшәүче милләттәшләрнең бүгенге һәм киләчәктәге элементләре һәм, нигаять, өченчедән, аларның теләктәшлек дәрәҗәсе ниндирәк?

СССРда бу өч мәсьәлә әлеге тикшерелми, Сталин "Марксизм һәм милли мәсьәлә" мәкаләсендә милли, дини яки тел теләктәшлеген җиңел генә кире кага һәм аларны пролетариатның сыйнфый теләктәшлеге белән алыштыра. Ягъни совет мәселманнына бердәнбер чын якын төркем рәвешендә "изелгәннәрне азат итәр өчен тырышучы, империализмга каршы көрәшүче, совет халыклары юлбашчысы" итеп урыс халкы танытыла.

Бу тәгълимат гадилеге белән отышлы, әмма ялгыш, чөнки инде ничәмә гасырдан артык урыс кул астында яшәгәнлектән, бу халыклар "теләктәшлек", "империализм" һәм "милли азатлык"ны марксизм идеологиясе төшендергәнчә түгел, төмам башкача кабул ителәр, дошманнарын да башкада күрәләр.

Ничек кенә булмасын, саннары, биологик хәрәкәтчәнлегә, шулай ук мәдәни, дини һәм кан кардәшлек бәйләнешләре белән чик артындагы мәселман халыкларына тоташканлыктан, һичбер киртәгә карамастан, совет мәселманны нәкъ менә Советлар берлегендә ят гонсер (элемент) булып торалар, һәм бу нәрсә торган саен тагын да көчәя бара. Урысларның әлеге "ят гонсер" эченә үтеп кереп, аны мәдәни һәм биологик яктан йотарга, аннары совет халыкларының барысына да уртақ идеологияне сәңдерергә кодрәте җитсә, алар һич тө пошынмас иде. Хакимнәр бу эшне иллә елдан артык гәмәлгә ашырырга маташа. Аның уңышлы төмамлану ихтималлыгын чамалау өчен мәселман халыкларының мәдәни һәм тарихи мирасын күздән кичерергә кирәк.

ТАРИХИ СЕРЛӘР

Советлар Берлеге мәселманны белән урыслар арасындагы катлаулы мөнәсәбәтләрне аңлар өчен революциягә кадәрге һәм совет режимының беренче елларыннан калган тарихи мәдәни-сәяси мирасын күздән кичерергә кирәк. Ул мирасын дүрт кыры бар.

1. Мәселман мәдәнияте

Кавказ, Идел буе һәм Урта Азия мәселман илләре ислам дөньясының ерак һәм онытылган төбәкләре түгел, хәтта, киресенчә, гасырлар дәвамында төрки-фарсы мәдәни үзәкләренең йөрәге булып тора.

Гарәп яулары алып килгән ислам VIII йөз уртасында Кавказ артына үтеп керә, IX гасырда инде Сырдарьядан көньяктагы бөтен Урта Азияне били. Хәрби көч ярдәмендә җәелгән беренче чордан соң, мәселманлык гарәп-фарсы сәүдәгәрләре һәм суфый мәзһәпләре тырышлыгы белән тыныч алымда канатын җәя. IX йөздә үк гарәп сәүдәгәрләре, Багдад хәлифе илчеләре исламны Идел буе Болгарстанына китереп җиткерә, X гасырда хәзерге татар халкы яшәгән

жирләрде бу дин шактый тирән тамыр жибәрә. Аннан мәселманлык XI-XII йөзләрде Урал буена, хәзерге Башкортстан төбәгенә тарала. Аннары, мәселман сәүдәгәрләре булышлыгында, ислам Сырдарья төньягындагы казакь далаларына да үтеп керә, әнә шулай Кыргызстан тауларына, Көнчыгыш Төркестанга да барып ирешә. XII йөзнең соңгы чирегендә ислам инде Идел буеннан Шинжәңгә кадәр жәелгән киң мәйданда көндәшсез дингә, бу жирләр исә ислам дөньясының иң дәрәжәле бер төбәгенә әйләнә һәм шул урынын XVI гасыр ахырыначә саклый. Моңа ышаныр өчен әдәби фарсы теленә Бохарада, Саманийлар сараенда формалашуын һәм Рүдәки, Дөкыйкый кебек мәшһүр шагыйрьләр тарафыннан данлануын искә төшерү дә җитә. Башка классик фарсы шагыйрьләре: Низами Ганжәви, Насыр Хосрау, Галишир Нәваи, Габдрахман Жәмиләр (танылганнарын санау белән чикләнәбез) Кавказда яки Төркестанда туалар һәм жирле патшаларның сарайларында яшиләр. Төрки телдәгә беренчә әдәби әсәрләр шулай ук Төркестанда яки Кавказда барлыкка килә - Әхмәт Ясәви, Галишир Нәваи, Фөзүли шигыйрьләре шуннан тарала. Ниһаять, бөек ислам фәлсәфәчесе Әбүгалисина Хәрәземдә дөньяга килә.

Мәдәни калкыну гадәттән тыш икътисади чәчәк ату, бөек сәяси куәт бәрәп чыгу белән бергә туры килә. Урта йөзләрде Кавказ арты белән Урта Азия зур көрван юллары кисешкән төбәккә әйләнә. Урта диңгез буеның көнчыгышын һәм Европаны Һиндстан, Кытай белән тоташтырган ефәк, тәм-томнар юлы, төньяк-көнчыгыш Рәсәйне һәм Көнбатыш Себерне Иран, Византия һәм гарәп илләре белән тоташтырган мөх юлы менә шушы якларда очраша.

Бу кодрәтле, чәчәк ата торган нурлы, зәвыккә дөнья, Аристотельне һәм астрономияне яңадан ачып, алгебраны уйлап чыгарып, үсешләрдән үсешкә бара һәм тоташ бер зур бөтенлек тәшкил итә. Аны һичбер сәясәткә, расага, телгә бәйлә киртәләр аерып тормый. Төркестанлы Әбүгалисина Каһирәдә һәм Мәдинәдә үзен өндәгә кебек иркен хис итә, Гранада гарәбе Әбу Хәмит әл-Гарнәти Идел буенда үзен һич тә ят кеше итеп санамый.

XIII йөз башында мәселман Урта Азия коточкыч бәлага юлыга - монгол яулары һөҗүмәнә дучар була. Мәмләкәт аркылыдан буйга бөлдерелә, беренчә монголлар арасында буддачылар һәм христиан-несторианнар да аз булмаганлыктан, яу мәселманлыкка каршы "тәрә походы" төсендә ала. Исламны бары суфыйлар мәзһәбә генә коткарып кала - алар динне гади игенчеләр үз итәрлек дәрәжәдә сәдәләштерә. Ислам бер гасырга якын дәвердә хакимнәр дине булудан туктап, гади халык иманына әвереләп яши.

Ләкин XIV йөз башында Алтын Урда һәм Чыгтай каганлыгы аксөякләре әле һаман тәрәккый итүдән туктамаган ислам динен кабул итә. Югарыдан этәргеч бирелгәч, исламның йогынтысы Кырымга, Кара диңгез буе далаларына һәм Көнбатыш Себергәчә барып җитә. Монголлар химаясендә Урта Азия, Кавказ һәм Идел буенда мәселман мәдәнияте XVI йөз уртасыначә көчәеп яши. Әмма моннан соң икътисади зәгыйфьләнү башлана, зур көрваннар йөргән ефәк юлын хәвефсез һәм арзангарак төшә торган диңгез юлы алыштыра. Тагын бер гасыр узгач Төркестан сәяси һәлакәт кочагына кереп чума - аны бүтән мәселман дөньясыннан Каспий диңгезе көньягында шигый шафавилар, Түбән Идел буенда - Мәскәү патшалыгы киртәли. Шул ук вакытта мәселман дөньясына Мәскәү һөҗүмнәре дә башлана, ул XIX йөздә Рәсәй империясә чикләре Памир таулары буендагы Һиндстан чигенә килеп җиткәч кенә төмамлана.

Икътисади һәм сәяси артка төгәрәү мәселман халыклары тарихының соңгы өч гасырында туктаусыз дәвам итсә дә, ул һәр тарафта мәдәният һәм укымышлылыкны юкка чыгармый. XVI йөздә чәчәк аткан Урта Азия, калган ислам дөньясыннан тулысынча аерылгач, рухи яктан аңгырая, кайчандыр бөтен мәселманнар арасында шөһрәт казанган гыйлем учаклары томаналык, хорафатлары тулы тар карашлы кадимчелек оясына әйләнә. Шул ук вакытта башка тарафлар, урыс явы килгәнчә үскән кебек, төрлө эзләнүләр тулы бай тормыш белән яши. XVIII-XIX йөзләрде һәм хәтта XX гасыр башында да Дагыстан, традицион дини мәғрифәт уагы, бүтән мәселман төбәкләренә

гарәби укымышлыларны-руханиларны өзерләп жибәрә торган мәркәз урынын тотуын дәвам итә.

XIX йөз уртасы мәселман дөньясын тетрәткән зур, киң колачлы ислах — үзгәреш хәрәкәтендә Казан татарлары бигрәк тә әһәмиятле роль уйный башлый. Казанда һәм бүтән татар шәһәрләрендә искергән гадәтләрдән кендеген өзгән һәм хәзерге техник тәрәккый заманда исламга яңа сулыш өергә тиешле чаралар, фикерләр белән коралландыра торган яңарыш хәрәкәте аякка баса. Аның юлбашчылары төсендә татар руханилары Шиһабетдин Мәрҗани (1818 - 1889), Габделкаюм Насыйри (1825 - 1902), Муса Ярулла Биги (1875 - 1949) һәм башкалар мәйданга чыгалар һәм исламның заманадан артка калуын аның гакылга, төрле карашларга юл бирүе белән бетерергә тырышалар. Аларның төп тырышлыгы катып калган, искергән канун, "хакыйкәт"ләренә фаш итүгә, борынгыларга тәнкыйтьсез карап, кадимчелек колы булуны кире кагуга хезмәт итә. Алар гарәпләр, төрекләр, фарсылардан яки һиндләрдән күпкә элгрәк, мәселман фикер ияләреннән беренче булып һәр мәселманның Коръәннән һәм хәдисләрдән сәясәи, иҗтимагый һәм дини рухтагы барлык сорауларга җавап эзләргә хокукы булуын игълан итәләр, күнегелгән абруйларга сукуларча иярүне хөкем кылалар. Аларның ислах хәрәкәте үсешенә йогынтысы Рәсәйдә генә түгел, бөтен мәселман дөньясында гадәттән тыш көчле һәм әһәмиятле була. Нәкъ менә аларның Гарептә яхшы мәгълүм булмаган, мәселман тарихчылары тарафыннан исә танылмаган эшчәнлегә нәтиҗәсендә, ислам тәрәккыйятыкә, алга китешкә киртә булудан туктый, телдәге, мәгарифтәге, сәясәи оешу һәм тагын бүтән өлкәләрдәге үзгәрешләргә юл ача. Ислах-реформаның икенче баскычы традицион мәселман мәдәниятен тамырдан үзгәртәргә алыну, әдәби телне яңарту, белем һәм тәрбия бирүне заманчалаштыру омтылышы төсендә була. Бу ислахка этәргеч бирүче Исмәгыйль Гаспралы катып калган кадимәи уку челтәрен, аның рәвешен башта Кырымда, аннары бөтен Рәсәй империясендә үзгәртәргә тотына. Аның һәм тарафдарларының тырышлыгы аркасында чагыштырмача кыска вакыт эчендә татарлар мәселман дөньясында иң алдынгылардан исәпләнгән җәдит мәктәп-мәдрәсәләре челтәренә ия була.

Шулай итеп, 1905 ел алдыннан, җәдитче ислахчыларның - яңалык яклыларның кайнар эшчәнлегә нәтиҗәсендә, Рәсәй мәселманнары мәдәни яктан гадәттән тыш югарылыкка күтәрелә. Казан, Уфа, Оренбург, Троицк, Бакчасарай һәм Баки шәһәрләре Димәшекъ, Бәйрүт, Каһирә һәм Истанбул белән көндәшлек итәрлек мәдәни үзәкләргә әвереләләр.

Революция алдыннан мәселман халыклары мәдәниятенәң нинди хәлдә торуын кыскача сурәтләгәннән соң, патша империясендәге урыс өстенлегә татарлар, кавказлылар һәм төркөстанлылар өчен авыр сынау булуын, аларның рухи һәм милли үзенчәлекләрен саклар өчен ясаган теләсә кайсы адымы туктаусыз көрәш шартларында атлануын әйтергә мөмкин. Алар бу сынауда бирешми, илбасар бу бөрелештә җиңелә. Корыч эскәнҗөгә кысылган ислам динә исә бу халыкларның мәдәниятенә һәм традицияләренә тулысынча кушыла һәм милли үзбилгеләнүләренәң чын асылын тәшкил итә.

Бу илнең мәселманнары, Рәсәй нинди генә язмышка очраса да, һәрвакыт ислам дөньясының әгъзалары булып кала.

ИМПЕРИЯ ТРАДИЦИЯСЕ

Европаны Ерак Көнчыгыш һәм Һиндстан белән бәйләгән төп юллар буенда урнашкан, исламның Багдад, Каһирә, Истанбул, Димәшекъ һәм Мәккә шикелле мәдәни мәркәзләре белән ансат багланышка керә алган хәзерге СССРның мәселман җирләре урысларның ата-бабалары әле вәхшилектән яңа гына чыга башлаган Урта гасырлар башында ук чөчөк аткан дәүләтләр - әүвәл фарсы, аннары төрки мәмлөкәтләр барлыкка китергән. Бохарадагы Саманийлар падишаһлыгы, Өргәнечтөгә Хәрәземшаһлар дәүләте, Кавказ артындагы Ширваншаһ солтанлыгы, Урта Иделдәге Болгар һәм аның дәвамы Казан

ханлыклары, Крым ханлыгы һәм бүтәннәр өнә шулар исәбенә керә. Аларның кайберләре империя дәрәжәсенә җитә, икесе исә бигрәк тә шанлы, куәтле тирән эз калдыра: урыс кенәзлекләре феодал таркаулык баскычында көн күргәндә, Алтын Урда XIII-XV йөзләрдә өч гасыр бие Русьны үзенә буйсындырып, Дунай буеннан Себер урманнарына кадәр җәелә; Урта диңгез буеннан Ганг үзәнлегенә кадәр сузылган Тимер империясе бөтен Көнбатыш Азиядә хакимлек итә.

Ата-бабалары хужа, урыслар исә нибары вассал, буйсынган илдөш кенә булган заман турында җанлы хатирәләр саклаган мәселманнар Советлар Берлеге шартларында да урысларга карата үзенчәлекле рухта яши: алар бернинди җитлекмәгәнлек хисенә, "колонияләштерелгән халыклар" комплексына бирелми. Татарлар, кавказлылар һәм бигрәк тә инде төркөстанлыларны һичкем урысларның игеләк ясагына, матди казанышлар һәм рухи мәдәният алып килүенә, аларны урта гасырчылык вәхшәтеннән йолкып чыгаруына ышанмый. Урысларның беренче мәртәбә хәзерге калыптагы идарә, дәүләт бирүләренә алар инде аеруча шөбһәләнә. СССР мәселманнарының барысы да урысларга рухи мәдәният һәм дәүләт төзелеше өлкәсендә бернинди дә бурычы юклығын яхшы белә. Урысларның алып килгән нәрсәсе - Төркөстанның тарихи бердәмлеген юкка чыгарган бүлгәләнү һәм иң тупас, иң ямьсез - марксистик-ленинчыл формадагы алласызлык.

“ГАЗАВАТ” МИРАСЫ

Советлар Берлегенә барлык мәселман җирләре корал көчә белән басып алына һәм Рәсәйгә кушыла. Кайбер якларда яулап алу җирле халыкның сәяси таркаулыгы һәм зәгыйфьлеге аркасында җиңеләя. Икенчеләрендә, бигрәк тә Дагыстанда, урыслар бик каты каршылык күрсәтүгә юлыга һәм өзлексез канлы бәрелешләрдә йөз ел узгач кына, үз хакимиятен урнаштыра. Һәр тарафта диярлек басып алганнан соң да, озак вакытлар баш күтәрүләр, тотрыксызлык хөкем сөрә - алар рәхимсез үч алулар, кан коюлар белән тәмамлана.

Мәселман җирләрен басып алу 1552 елда Казанны буйсындырудан башлана, әмма урыс хакимлегенә беренче ике гасырында фетнәләр туктаусыз күтәрелә торса, алар еш кына Крым ханнары һөҗүме һәм урыс караларының ризасызлык чыгышлары көчәйгән 1571-1572, 1574, 1584, 1608, 1610, 1678, 1705-1722, 1735, 1742, 1755 елларга да туры килә. Татарлар һәм башкортлар Степан Разин һәм Пугачев баш күтәрүләрендә аеруча актив катнаша. Татар-башкорт җирләрендә, XVIII йөз ахырында тәмам изеп-сытып ташлангач, баш күтәрүләр казакь даласына күчә - күчмә кабиләләр урыс хакимиятенә каршы 1824 - 1836, 1827-1829, 1837-1847, 1838-1839 елларда төрле төбәкләрдә кулына корал ала, бу хәрәкәт 1916 елда иң югары ноктасына җитә һәм урыс крестьяннарының кораллы отрядлары булышлыгында хәрби көчләр тарафыннан шәфкатьсез рәвештә бастырыла.

Төньяк Кавказда урыс һөҗүменә Нәкышбәнди суфыйлары оештырган һәм җитәкчелек иткән таулы мәселманнар батырларча каршылык күрсәтә. Кавказ сугышы 1783 елда башлана һәм 1859 елда Шамил бирелгәч кенә тәмамлана. Ләкин Кавказны ахыргача буйсындыру өле аннан соң да гамәлгә ашмый. 1877-1878 елларда баш күтәрү тагын кабатлана, аннары 1920-1921 елларда - бу юлы инде Совет хакимлегенә каршы - көрәш башлана, 1940-1943 елларда Чечәнстан янә баш күтәрә.

Урта Азиядә каршылык күрсәтү чагыштырмача зәгыйфь була, тик анда да 1898 елда Әндиҗан, 1881 елда Күк-Төпә бәйсезлеккә омтыла һәм, ниһаять, 1918 елда Төркөстанның утрак һәм күчмә халыклары бар җирдә диярлек Советларга каршы күтәрелә. “Басмачылык” дип аталган бу хәрәкәт егерменче еллар ахырына кадәр дәвам итә.

Ата-бабаларының урыс илбасарларына еш кына уңышлы каршылык күрсәтүе мәселманнар аңында бөек империяләре турындагы хатирәләрдән дә өһәмиятлерәк роль уйный һәм халык рухының аерылмас, сүрелмәс өлешен

тәшкил итә. Кавказлыларның Шамиле, башкортларның Пугачев көрәштәше Салават Юлаевы, 1837-1847 елларда урысларга каршы сугышкан Урта казакъ ханы Кинәсары Касыймов - алар барысы да, Аксак Тимер яки Алтын Урда әмире Идегәй кебек, СССР мәселманнына каһарманлык үрнәге генә түгел, милли символ буларак та кала.

МИЛЛИ-СӘЯСИ ХӘРӘКӘТ МИРАСЫ

1904 тән 1918 елга сузылган кыска гына дәвәр эчәндә Рәсәй мәселманны гаять җанлы һәм эзләнүчән тормыш кичерә. Теләсә кайсы караш тарафдарлары - диндар кадимчеләрдән алып марксист сулларга кадәр һәммәсе үз сәяси программаларын һәм автономия проектларын иркен рәвештә җәмәгатьчелек игътибарына тәкъдим итә. Кайбер өлкәләрдә, мисалга, Идел-Уралда, казакъ далаларында һәм Төньяк Кавказда мәселман юлбашчылары революция һәм ватандашлар сугышы вакытында, башлангыч формада булса да, үз хөкүмәтләрен коруга ирешә. Әзәрбайҗанда алар ватандашлар сугышын бәйсез җәмһүрияتلәрен төзәр өчен файдалана, тик ул 1920 елда юкка чыгарыла.

Барлык бу хәрәкәтләрнең уртак сыйфаты - исламны милли җирлек итеп сакларга теләү. Материалистик караштагы социалистлар да үз халыкларының дини үткәннән аерылырга җыенмый. Зуррак ирек алу өчен ватандашлар сугышы болганышын файдаланырга омтылып, ахыр чиктә алар уңышсызлыкка очрады. Бу үзгәрешләргә мәселманның әзерлегә җитмәвен әйтеп китү дәрәҗә булып. Коммунизмның иҗтимагый һәм сәяси табигатенә битараф караган, аklarның да, большевикларның да хәрби көчә алдында үзләренең зәгыйфьлеген тойган мәселманның, теләмәсәләр дә, элекке хуҗаларына кушылырга мәҗбүр булалар. 1920 елда ватандашлар сугышы тәмамланганда Русия империясенең бөтен мәселман җирләре яңа - Совет империясә тарафыннан тәмам үзгә беркетелә. Шуңа да карамастан, большевиклар җиңүе мәселманның бәйсезлеккә омтылуын һич тә киметми, хәзер инде ул егерменче елларда "милли мәселман коммунизмы" дигән хәрәкәткә әйләнә.

1917-1920 елларда татарларның, кавказлы һәм төркөстанлыларның күп кенә сәяси эшлеклеләре коммунистлар партиясә сафына керә. Аларның күпчелегә марксизм идеяләрен томанлы күзаллы, аның иҗтимагый тәгълиматы аларны кызыксындырмый диярлек. Аларның большевикларга кушылуы саф гамәли сәбәпләр аркасында гына була. Болар:

1. Аklar гаскәре юлбашчыларының сәяси җитлекмәгәнлегә, милли мәсьәләне һәм мәселманның тәләбен бөтенләй аңламавы;
2. Милләтләр эшә буенча халык комиссары Сталинның шәхси катнашуы аркасында милли хәрәкәтнең сул канаты юлбашчыларын үз ягына тарта алуы;
3. "Апрель тезислары"нда Ленинның мәселманның үзбилгеләнү хокукын һиндидер дәрәҗәдә вәгъдә итүе. Аннан тыш, мәселманның коммунистик революция "интернационализм"ының үзләрен урыслар белән тизрәк тигезләчәгенә ышануы;
4. Октябрь революциясә европалылар тарафыннан изелгән мәселман дөнъясын азат итүдә бары беренче адым гына дип өметләнү, коммунизм теләсә кайсы бүтән сәяси системадан әйбәтрәк, ул барлык колонизаторларны, шул исәптән, урысларны да җиңү өчен мөмкинлек бирә, дип ышану;
5. Ниһаять, 1917 елгы революция мәселман җирләрендәгә XIX йөз ислах — реформа хәрәкәтен дәвам итү булчак, дигән беркатлы ышаныч мәселман эшлеклеләрен большевиклар кочагына этәрә.

РКП(б)га язылган яңа мәселман тарафдарлары марксизмны үзләренең элекке милли омтылышларына комачауламачак бер рәсми "түшәм" итеп кенә карыйлар. Алар коммунизмны бәйсезлеккә, автономиягә яки, һич югы, тигезлеккә ирешергә рәхсәт бирә торган яңа мөмкинлек чарасы дип күзаллы. Партиягә керү алар өчен аның фәлсәфи яки икътисади тәгълиматын чын

күңелдән кабул итүдән бигрәк, бары сәяси тактика гына була.

Ничек кенә булмасын, хәтта урыс большевиклары белән капма-каршы фикердә торуга да карамастан, мондый мәселманның РКП(б)га кабул ителә һәм алар барлык мәселманның җәмһүриятләрендә элгәреге ун елда беренче рольне уйный. Аларның идея, теория һәм сәясәт программалары еш кына большевикларныкына каршы килсә дә, большевиклар, стратегик рухтагы сәбәпләр аркасында аларга түзеп торырга мәҗбүр була, шул ук вакытта аларның йогынтысын сүндерергә дә маташа. Бары 1928 елда гына Сталин аларны тулысынча юк итү мөмкинлегенә ия була.

Милли мәселманның коммунизмы программасын күп кенә юлбашчылар чагылдыра, алар арасында татар Солтангалиев һәм Галимҗан Ибраһимов, үзбәк Габдерәүф Фитрәт һәм Фәйзулла Хужаев, казакъ Торар Рыскулов һәм Әхмәт Байторсын, дагыстанлы Нәҗметдин Әфәндиев-Самурский һәм әзәрбайҗан Нәриман Нәримановлар иң күренеклеләрдән санала. Очраклы рәвештә үз түшәгендә үлгән соңгысын исәпләмәгәндә, алар барысы да 1928 - 1935 елларда Сталин тазартулары вакытында көчлөп һәлак ителә¹².

Аларның коммунизмга "мәселманның төсмере" бирергә тырышкан программалары түбәндәге дүрт мaddәгә нигезләнә:

1) Марксистларның гадәттәге "пролетариат капиталга каршы" дигән фикергә "пролетар милләтләрнең" (алар эчәнә барлык мәселманның кертелә) индустриаль дөньяга каршы торышы белән алыштырыла;

2) Пролетар милләтләр эчәндәге сыйнфый көрәш тулы бәйсезлеккә ирешкәнчә кичектерелә. Әнә шулай милли азатлык социаль-революциядән мотлак өстен куела;

3) Индустриаль милләт, хәтта социалистиккә әйләнсә дә (Рәсәй), колониаль изүчә булудан туктамай;

4) Димәк, Шәрәккәтәге коммунистик революция милли азатлык хәрәкәте рәвешендә булырга, ә коммунизм урыслар яки бүтән европалылар катнашыннан тыш, мәселманның үзләре тарафыннан төзелергә тиеш.

Милли коммунистларның сәяси программасы түбәндәге алты maddәдән гыйбарәт:

а) Ислам - зур мәдәни мирас. Дин буларак ул юкка чыгарылырга, ләкин аның әхлакый, иҗтимагый һәм сәяси кыйммәтләре сакланырга тиеш. Дингә каршы кампания, руханилар арасындагы консерватив шәхесләргә каршы көрәш, искергән йолаларны фаһ итү, демократик исламның сафлыгын гасырлар агышында бозган гадәтләргә, хөрәфәтләргә юкка чыгару белән чикләнәргә тиеш;

б) Барлык чаралар белән Европа (урыс) цивилизациясенә телгә, мәдәнияткә һәм башкаларга йогынтысына киртә куярга кирәк;

в) Мәселманның җирләре урыслар күчеп килеп урнашудан сакланырга, инде урнашырга өлгергән урыслар һәм бүтән европалылар моннан сөрелергә тиеш;

г) Мәселманның халыклары географик яктан берничә дәүләткә бүленсә дә, бердәм милләт төшкил итә. Ул дәүләтләрнең саны чикләнәргә - Идел-Урал, берләшкән Төркестан, берләшкән Төньяк Кавказ, Әзәрбайҗан гына калырга тиеш;

д) Мәселманның аерым сайлана торган Үзәк Комитеты белән үз автономияле компартиясә булырга тиеш. Ул нигездә большевиклар программасын тотса да, гамәлләрендә, бигрәк тә җитәкчеләр сайлап куяда, бәйсезлеккә ия;

е) Коминтерн Европада арынып, коммунистик революция хәрәкәтен Шәрәккә борырга тиеш. Төркестан Азия революциясенә башлангыч ноктасы булыр. Коммунизм Шәрәккә урыс коммунистлары тарафыннан түгел, мәселманның тарафыннан китерелергә тиеш.

Әгәр бу кыю программа кабул ителгән булса, совет мәселманның дөнья революциясә язмышын хәл иткән булырлар иде. Сталинның аны ни сәбәптән кире кагуы, 1928 елдан соң милли коммунизм тарафдарларын физик яктан юк итү өчен ни сәбәптән чаралар күрүе бик яхшы аңлашыла. Чынлыкта ун ел

дәвамьнда өзлексез алып барылган канлы тазартулар вакытында революциягә кадәр барлыкка килгән бөтен күренекле зыялылар диярлек һәлак ителде.

Безнең көннәрдә кайбер милли коммунистлар - Галимжан Ибраһимов, Фәйзулла Хужиев, Н. Нәриманов, Т. Рыскуловлар акланган, әмма аларның иң кыю әсәрләре тыелган килеш кала. Башкалары исә - Солтангалиев, Ә. Байторсыннар әле һаман рәсми яктан "халык дошманы", аларның теорияләре исә иң зарарлы контрреволюцион казыну дип исәпләнә¹³.

Марксизм-ленинизмны исламның тарихи, иҗтимагый һәм мәдәни таләпләренә яраклаштыру омтылышы әнә шулай кан диңгезенә батырып тончыктырыла. СССРда социализмның бер генә - урыс моделе генә рәхсәт ителә.

Шуңа да карамастан, мәселман коммунистларының Сталинга каршы көрәше турында хатирәләр һич тә тоныкланмый һәм Аксак Тимердән Шамилгә кадәр каһарманнарны колачлаган бүтән милли риваятьләр белән бергә, СССРның яңа мәселман зыялылары сыйныфының яшерен милләтчелегенең бер элементы булып яшәвен дәвам итә.

СОВЕТ ХАКИМИЯТЕ ҺӘМ МӨСЕЛМАННАР

ПАТША ИМПЕРИЯСЕ МИРАСЫ

Казан алынган 1552 елдан башлап урыс дәүләте "мәселман мәсьәләсе" белән йөзгә-йөз килә, моны кыскача аңлатканда, "бүтән цивилизациягә караган "ят тәнне" урыс православие дәүләтенә ничек кертергә?" - дигән сорау булып туа. Әйтергә кирәк, Мәскәү һәм Санкт-Петербург хөкүмәтләре беркайчан да ахыргача бердәм "милли сәясәт"не булдыра алмады. Аларның урыс дәүләте белән мәселманнар мөнәсәбәте турында гомум теорияләре эшләнмәде. Алар либераль-илтифатлы һәм гаять кырыс ике чик арасында тирбәлә. Шулай да урыс хөкүмәтләренәң мәселманнарга карата кулланган төрле сәясәи алымнары белән танышу мөһим, чөнки совет хакимияте мәселман мәсьәләсен үткәннән мирас итеп алды, ул кулланырга тырышкан алымнар һәм чаралар да патша хөкүмәтенекеннән аз аерыла иде. Революциягә кадәрге хөкүмәтләрнең мәселманнарга карата үткәргән сәясәтен - иң "йомшагыннан" алып иң "катысына" кадәр - нигездә өч зур категориягә бүлүргә мөмкин:

1. АКСӨЯКЛӨРНЕ ҮЗ ЯГЫНА АУДАРУ

Мәселман аксөякләрен: жир биләүчеләрне, сәүдә буржуазиясен һәм хәтта руханиларны ирекле рәвештә чукундыру зур саклык белән кыска вакыт аралыкларында үткөрелә. Явыз Иван Казанны алгач, Идел буе һәм Себер якларында, Икенче Екатерина Кырымны алгач, татарлар һәм казакь далалары аксөякләрен христианлыкка өндиләр.

Элгәреләреннән аермалы буларак, Икенче Екатерина исламны "акыллы дин" буларак хөрмәт итә һәм аны Азияне агартуда христианлыктан өстенрәк тә саный. Шулай итеп, императрица Анна һәм Елизаветаларның ят кавемнәренә урыслагытыру сәясәте туктатыла, Икенче Екатерина мәселман илдәшләре мөхәббәтән казану өчен тырыша. Чукундыру тәмам басыла, империянең бөтен мәселманнарына иман иреге бирелә. Татарларга Казанда мәчет төзүгә һәм Коръәнне өйрәнү мәктәпләре ачарга рәхсәт ителә.

Икенче Екатерина 1782 елда Оренбургта мәселман диния нәзарәте оештыра, соңрак бу нәзарәт Уфага күчерелә, эчке эшләр министрлыгы билгеләп куя торган мөфти элекке Кырым ханлыгын һәм казакь далаларын искә алмаганда, барлык мәселманнарны үз канаты астына җыя.

Үзек мәселман диния нәзарәтен төзү Россия мәселманнарына Истанбул солтан-хәлифенең йогынтысын чикли. Шушы көннән башлап Идел буе татарларының дини яңарышы һәм рухи үсешә җанлана башлый, Санкт-Петербург хөкүмәте исә мәселманнар тормышын тикшереп тотуның нәтиҗәле

чарасына ия була. 1942 елда Сталинның совет мөселманнарына дини бешмә бирергә ниятләвенә кайчандыр Икенче Екатерина уздырган сәясәт тәэсир итүен ышанып әйтергә мөмкин.

Ул сәясәт татар сәүдәгәрләренә аеруча зур файда китерә. Петр патшадан соң беренче булып икътисади якның өһәмиятен аңлаган императрица үзеннән элгәреге галиҗәнәпләрнең татарлар сәүдәсен чикләгән бөтен указларын юкка чыгара. Шуннан соң татар сәүдәгәрләре Башкортстан, Себер һәм казакъ далаларында сәүдә итәргә ирек ала. Ул патшалык иткән дәвердә татар диаспорасы элек күрелмәгән дәрәжәдә икътисади күтәрелеш кичерә: урыс хакимияте яклавына таянып, алар тиз арада яшә урыс капиталына арадашчы була, Төркестанга, Шинҗәңгә һәм Кытайның башка мөселман җирләренә барып керә.

Кая гына бармасыннар, татар сәүдәгәрләре мөселман миссионерлары ролен уйный, урыс дәүләтенә акчалата ярдәмә белән мәчетләр һәм дини мәдрәсәләр, мәктәпләр кора.

Нәкъ менә Икенче Екатерина заманында Казан татарлары муллалар һәм сәүдәгәрләр җитәкчелегендә Рәсәй исламының бөхәссез юлбашчыларына әйләнә һәм йөз елдан соң төрек-татар мөселман милләте калыплашып бетүен тәмин итә.

Шул чакта, XVIII йөзнең соңгы өлешендә ислам казакъ даласы күчмә кабиләләре арасында һәм Башкортстан тауларында тамыр җибәрә һәм төмам ныгый.

Аксәякләргә карата либераль (йомшак) сәясәт соңрак алышына. Моның иң төп сәбәбе Кырымга һәм казакъ далаларына урыс шәһәрләре һәм авыллары халкын күчереп урнаштыруны арттыруы, Санкт-Петербург хөкүмәтенә империядәге бөтен халыкларны һәм өлкәләренә бердәй итәргә тырышуы була.

Әмма кайбер өлкәләрдә бу сәясәт шактый уңыш казана: җирле Кабарда аксәякләре барлык өстенлекләре белән урыс дворяннары сафына кабул ителә, казакъ далаларының феодаль түрәләре, монголлардан килгән аксәякләр, формаль яктан урыс исәпләнмәсә дә, бай һәм йогынтылы, өстенлекле хәлән саклап кала. Аларның күпчелеге, җөмләдән, этнограф һәм язучы Чукан Вәлиханов һәм Чыңгыз токумының бүтән эшлеклеләре "гарәпчә" буларак дан казана - урыслар белән тыгыз хезмәттәшлекне якый, беркатлылыклары һәм хакыйкәтне белмәүләре аркасында, урыслар аларны комсыз татар сәүдәгәрләре һәм карагүһ Бохара муллалары йогынтысыннан аралап, алга җибәрер, дип ышаналар.

Кызганыч, урыслар һәм казакълар арасында күпне вәгъдә иткән хезмәттәшлек 1891-1892 елларда далага килеп тулган урыс һәм украиннар белән бәрелештә исән-имин дөвам итә алмый. Күченеп килүләр Беренче бөтендөнья сугышына кадәр дөвам итә, 1914 елда инде славяннар Казакъстанда бер миллионнан арта, бу хәл исә күчмә кабиләләр җирен хәвәфле күләмдә киметә һәм казакълар тереклегенә турыдан-туры куркыныч тудыра.

2. ИЗОЛЯЦИЯЛӘУ СӘЯСӘТЕ

Урыс хакимнәре Дагыстанда һәм Төркестанда капма-каршы сәясәт үткәрә. Алар җирле аксәякләренә кулга ияләштерүдән баш тарта һәм, киресенчә, бу җирләрне изоляцияләргә, теләсә кайсы йогынтыдан - урыс, төрек, фарсы яки татар тәэсиреннән киртәләп, икътисади һәм рухи торгынлыкка таяныч биреп, аларның "мәдәни геноцид" кичерүенә, тирән сәяси упкынга тәгәрәвенә юллар ача.

Йөз елга сузылган канлы бәрелешләрдән соң яулап алынган Төньяк Кавказны үзләштерергә омтылмыйлар - яңа кавем килеп урнашыр өчен таулар чамадан тыш фәкыйрь була. Урыслар биек таулар арасында берничә хәрби пост урнаштыра да җирле халык белән шунда багланышка керү белән чикләнә. Монда урыс миссионерлары бару тыела, таулыларның эчке эшләренә тыгылмыйлар, тынычлык һәм тәртип саклануга канәгатьлек күрсәтәләр.

Кабарда, Чиркәсстан, Осетия һәм Дагыстанның уңдырышлы жирләрендә яшәүче йогынтылы аксәякләр Романовлар төхетенә тугры калып, үз өстенлекләрен саклай, әмма алар урысларга дошман итеп карый. Динле мәселманныр, бигрәк тә төрле суфый мәзһәпләре¹⁴ узаманныр басып алучыларга бетмәс-төкәнмәс дошманлык саклай һәм 1917 елга кадәр кяферләргә яшерен карышу, милли булудан бигрәк дини нигездә көйри.

Жиңел басып алынган Төркестанда жирле халыкны урыслаштыру омтылышы көчле булмый, аларның европачыл цивилизация белән багланышка керүләре дә хупланмый. Урыс хәрбиләре Төркестанны теләсә нинди прогрессив йогынтыдан, бигрәк тә Казан татарлары тәэсиреннән киртәләп куярга тырмашалар, әмма бу юлда уңышка ирешә алмыйлар. Төркестанның беренче генерал-губернаторы Кауфман фикеренчә, Урта Азиядә урта гасырчыл торгынлык хәле сакланырга, басып алучыларга монда һичбер оешкан милли каршылык күрсәтә алмаслык шартлар тәэмин ителәргә тиеш була. Халыкны консерватив-кадимчел исламның иң архаик шәкелендә¹⁵ тотарга өндиләр, төркөстанлылар белән урыслар арасында багланышлар үсендерелми. Ике мең еллык шөһрәтле мәдәният мирасчысы булган төркөстанлылар революция бусагасында да гажәп рәвештә апартеидны¹⁶ хәтерләткән раса һәм дин буенча аеру сәясәтенә буйсындырылган иде.

3. АССИМИЛЯЦИЯ¹⁷

Патша Рәсәе үзендә яшәгән кайбер мәселман халыкларын системалы рәвештә йотарга омтылган бердәнбер Европа дәүләте. Бу сәясәт Казан татарларына карата чагыштырмача уңышлы, казакъларга карата уңышсызрак кулланыла.

Бу сәясәт Казан ханлыгын яулап алгач башлана, андагы мәселманныр Рәсәй ватандашы, әмма христианнар белән тигез хокуксыз, икенче сорт ватандаш булып кала. Мәселманнырга карата үткәрелгән сәясәтнең гомум принциплары бик гади:

- Мәселман аксәякләре түбәндәге язмышларны сайлап алырга мәҗбүр: а) чукуна һәм мал-мөлкәтен, дәрәжәсен саклап кала; б) чукинмый, икътисади бөлгенлеккә төшә; в) урыс хакимиятенә карыша һәм физик рәвештә юк ителә.

- Исламга катгый дошман мөнәсәбәт күрсәтелә. Мәчетләр җимерелә, руханилар шәһәрләрдән куып җибәрелә, ислам авыл дине генә булуга хәкем ителә.

- Гаммә (масса) дини йотылуга дучар ителә. 1555 елда көчлөп чукундыру сәясәте башлана. Яңа чукунучылар, урыслашмаган хәлдә дә, илнең бүтән ватандашлары белән бердәй хокукка өйләндерелә. Алар татар асылын, милли телен саклай (кириллицада укырга өйрәтелә). Православие дине гыйбадәтләре алар өчен татарчага төржемә ителә.

Мәселман мәсьәләсен хәл итүнең шушы беренче омтылышы өлешчә уңыш китерә. Күпләр чукундырыла, әмма үз иманына хыянәт итмәүчеләрдә Рәсәйгә һәм бөтен урыс кабиләсенә кайнар нәфрәт хисе бары тирәнәя генә.

Романовларның беренче буыны туктаткан бу сәясәт Анна (1738-1755) патшабикә заманында яңадан кулланыла башлай, һәм бу Казан татарлары өчен алар гомеренең иң фаҗигале дәверә була. Бу дәвердә чукундыру - тел һәм мәдәният ягыннан йоту чаралары белән бергә алып барыла. Идел буендагы барлык мәчетләр дә диярлек ябыла, вакыф милке дәүләткә тартып алына. Ислам тарихында беренче мәртәбә руханилар бөлгенлеккә төшерелә һәм тулысынча хәлдән тайдырыла. Моннан соң алар консерватив элемент булудан туктап, теләсә нинди ислах һәм революция хәрәкәтен җитәкләргә өзәр була.

Чукунган татарлар, мәселман кардәшләреннән аермалы рәвештә, солдат хезмәтеннән һәм салым түләүдән азат ителә. Казанда урыс миссионерлары яңа чукунган балалар өчен мәктәпләр ача, анда укучылар әнә шулай мәселман гаиләләреннән аерыла. Чукунучылар барлыкка килгән авыллардан мәселманныр сөрелә, ислам файдасына үгет-нәсихәт ясаучыга үлем җәзасы бирелә.

Рәсәйдә мәселман мәсьәләсен тәмам хәл кылырга юнәлтелгән шушы

кампания нәтижәсендә күпләр чукундырыла, әмма аларның байтагы исламга яшерен рәвештә тугры кала, форсаты чыгу белән, бигрәк тә 1905 елдан соң, алар өлешчә мәселманлыкка кайта. Көчләү сәясәте татар-башкортларның күп кенә баш күтәрүләренә, Пугачев фетнәсендә актив катнашуларына сәбәп була.

Нәкъ менә XVIII йөздә, эзәрлекләү дәверендә, мәселманлык төшенчәсе Казан татарларында милләт төшенчәсе белән кушыла һәм моннан соң динне саклау милли жәмгыятьне саклау кебек кабул ителә башлый.

Ниһаять, өченче, XIX йөз ахырында табылган иң акыллы омтылыш башкаларына караганда күбрәк уңыш вәгдә итә. Аны гамәлгә кертүче Николай Ильминский татарларны һәм казакъларны православиегә, урыс телен һәм мәдәниятен көчлөп такмыйча, ислам катламыннан тирәндәрәк яткан төрки мәдәният тамырларына таянып жәлеп итәргә мөмкин, дип исәпли. Ильминский Рәсәй империясенә начар яраклаштырылган жирле халык түгел, чын христианнар кирәк дип ышана, теле һәм мәдәниятте татар, дине христиан булган көчле төркем мәселман булып калган кардәшләрен дә хәзерге чын прогресс юлыннан ияртеп алып китәр, дип өметләнә. Урыслаштыру һәм көчлөдән баш тартып, Ильминский мәселманнарны ныграк үскән мәдәният белән кызыктырырга омтыла. Бу адым гажәеп уңышларга китерә. Өченче Александр дәверендә йөз меңләп татар-башкорт милли мәдәниятенә асылын, чиркәү хезмәтендә татар телен саклаган хәлдә чукуна. Әмма бу тәҗрибә 1905 елда жимерелә, үз жәмгыятенә янаган хөвәфне мәселман руханилары сизеп алу һәм аңа каршы куәтле чаралар күрүе аркасында түгел, православие чиркәвенә Ильминский алымын хупламавы аркасында яңа алым кире кагыла. Православие динендә булу, урыс булу дигән сүзгә күнеккән чиркәү әһелләре татар рухындагы православиегә бик авыр кабул итә.

СОВЕТ ХАКИМИЯТЕНЕҢ МИЛЛИ СӘЯСӘТЕ

1917 елның октябрендә мәселман мәсьәләсе әле һаман хәл ителмәгән була. Санкт-Петербург хөкүмәтләре бер-бер артлы кулланган өч сәясәт тә ниндидер дәрәжәдә уңышсызлыкка очрый.

- Мәселман югары катламы үз халкы белән бик нык бәйләнгәнлектән, үзәк хакимият коралына әйләнми.

- Дагыстан һәм Төркестанны хәзерге заман хәбәрләшү чаралары киң таралган чакта тышкы дөньядан аеру барып чыкмый.

- Ниһаять, чукундыру аркылы йоту мәселман халкының иң фәкыйрь катламына кагылганда гына берәз нәтижә бирә, югары катлам аңа бирешми.

Шушы мәсьәләне мираска алган Совет дәүләте үз нәүбәтендә хәл итү чаралары, алымнарының иң яңаларын эзли, чынлыкта исә шул ук иске тактик вариантларны - патша заманында нәтижә бирмәгән формаларны кабатлый башлый.

1. ИЗОЛЯЦИЯЛӘУ СӘЯСӘТЕ

Совет стратегиясенә иң үзенчәлекле ягы - СССР мәселманнарын икеләтә - чит илләрдәге диндәшләреннән һәм милли үткәннәреннән аерырга маташуы.

Диктаторлык режимы өчен географик яктан киртәләү чагыштырмача жиңел эш була. Кавказда һәм Урта Азиядә совет хакимияте урнашу белән үк бу жирләргә күрше мәселман мәмләкәтләреннән икеләтә тимер пәрде аера. Чикләргә ныклап ябыла һәм совет мәселманнарының тыштагы тел һәм кан кардәшләргә белән бөтен багланышлары тыела¹⁸. 1920 елдан соң Мәккәгә хажга барулар, әзәрбайҗан шигыйларының Иран һәм Гыйрактагы изге урыннарга сәфәр чыгулары туктатыла.

Сугыштан соң Мәккәгә бару яңадан юлга салына, әмма анда елына махсус бер генә тапкыр оча торган самолетка 30-40 хажы гына сыя, алар инде дүрт Диния нәзарәтеннән сайланма руханилар һәм диндарлар гына була.

Бик аз сандагы совет мәселманнары - булачак мөфтиләргә (елына 3-5 кеше)

Каһирә (Әл-Әзһәр) һәм Фец (Каравийин) ислам университетларына укырга жиһәрелә. Совет Мәселман җәмһүриятләре университетларында гадәттә чит ил мәселман студентлары укытылмый - аларны Мәскәү, Минск яки Харьковка жиһәрәләр (ләкин Ташкентка түгел). Совет мәселманның тышкы мәселман дөньясы белән бердәнбер бәйләнеш мөмкинлегенә дүрт Диния нәзарәтенә (Ташкент, Уфа, Баки һәм Махачкала) рәсми вәкилләргә аша гына гамәлгә ашырыла. Алтмышынчы елларда Кавказ һәм Урта Азия чит ил мәселман вәкилләргә өчен ачылды, алар Ташкент мөфтигә оештыра торган төрле конференцияләргә чакырыла. Соңгы унбиш елда йөзләп чит ил вәкиллегенә Кавказга һәм Урта Азиягә килә алды. Чит ил кунакларының Советлар Берлегенә дустанә карашлы кешеләр арасынан җентекләп сайлап алынуы, ул визит һәм конференцияләргә дингә һич тә катнашы булмаган һөҗүмчән пропагандага корылуы сер түгел.

Үз нәүбәтендә совет дин юлбашчылары да мәселман илләренә, бигрәк тә Көнбатышка багланган консерватив хөкүмәтләр Соғыд Гарәбстаны, Марокко, Иордания, Тунис кебек илләргә юл тоталар. Совет вәкилләргә җитәкчесе булып гадәттә Ташкент мөфтигә яки аның урынбасарлары жиһәрелә. Гаделлек өчен искәртү хажәт: совет руханилары гарәп телендә яхшы сөйләшә һәм дин кануннарын әйбәт белә. СССР мәселманның әйбәт көн күрүе хакында рәсми үгет-нәсихәт сүзләрен кабатласалар да, аларны чит илләрдәгә кардәшләргә игътибар белән тыңлый, мәрәҗәгатьләренә уңай җавап бирә.

Мәселман түрәләренә совет хөкүмәтенә эшләгән яхшылыкларын санаганда, аларның мәселман телләрендә - гарәпчә, фарсыча, төрекчә, пуштуча, урдуча радио аша туктаусыз лыгырдап торуларын да искә алырга кирәк. Алар чыгышы рәсми әңгәмәләрдән аерылмаса да, иң югары мәселман руханилары сөйләгәнлектән, мәгълүм йогынтыга ия. Бер яктан, совет хөкүмәтенә казанышлары һәм аның канаты астында яшәүче мәселманның бәхет хакында сөйләләр, икенчедән, исламның һәм СССРның күп санлы дошманнары - Америка империалистлары, Кытай шовинистлары, Израил колонизаторлары, Мисыр сатлыклары һәм, әлбәттә, явыз фанатиклар (әфган мөҗһидләргә) фаш ителә.

Тышкы ислам дөньясы белән багланышларны җитмешенчә елларда кабат тергезүгә дә карамастан, кавказлы һәм төркөстанлыларның чит илдәгә диндәшләргә белән элемтәсә берничә дистә ислам чиновнигының, пропаганда белгеченә эшчәнлегенә - аларның Советлар Берлеген мәселманны дустанә итеп гәүдәләндерүенә кайтып калды. 1920 елдагы кебек, бүген дә мәселман җирләргә тышкы дөньядан калын тимер пәрде белән аерылган.

Үткәннән аеру - яңа алфавит кабул иттерү аша эшләнде. 1928 елга кадәр СССРның бөтен мәселман халыклары гарәп хәрефләрен кулланып килде. Төрки әдәби телләр нигездә өйтелеш ягынан гына аерылганлыктан, гарәп язуында исә сузыкларның күпчелек өлеше белгертелмәгәнлектән, укымышлы әзәрбайҗан казакъ белән бик иркен аралаша, Казан татары исә ансат кына үзбәкчә яки төрекмәнчә укый ала иде. Шунлыктан, 1928 елга кадәр Советлар Берлеген мәселманның уртак мәдәнияткә ия булуы ачык чынбарлык иде.

1929 елдан башлап совет хакимияте гарәп алфавитын латинчага алыштырырга кереште. Мәскәүдән чыккан бу сәясәт бигрәк тә татарларның һәм төркөстанлыларның җитди каршылыгына очрады, әмма бөтенләй тискәре булмаганлыктан, мәселман зыялыларының бер өлеше аны хуплады. Ул чынлап та мәктәпләрдә укытуны шактый җиңеләйтте, Кәмал Ататөрөк Төркиягә дә латин¹⁹ язуына күчкәнлектән, төрек дөньясының мәдәни һәм психологик бердәмлегенә бозылмады. Илбасарлар таккан урыс алфавиты түгел иде ич әле ул. 1928-1938 елларда яңалифне барлык мәселман телләренә керттеләр. Бу алфавит наданлыкны бетерү көрәшен күпкә гадиләштерде һәм совет хакимиятенә мәселман халыкларының мәдәни байлыгын бик төгәл сайлап алырга мөмкинлек бирде. Мирас хәзинәнен социалистик рухта тәрбия бирергә һәм ислам диненә каршы көрәшкә яраклы әсәрләргә генә яңадан бастырып чыгарылды.

1939 елда инде яңалиф бөтен жирдә кириллица, ягъни урыс алфавиты белән алыштырыла. Мөселман халыкларын "өлкән туган" урыслар белән якынайту турындагы гомуми сүзләрдән тыш моны берничек тә аңлатып тормыйлар.

Бу юлы Сталин терроры шартларында, яңа алфавит кертү гаять җитди хәвеф тәшкил итсә дә, аңа ачыктан-ачык карышучылар табылмый. Яңа алыштыру аркасында тышкы төрек дөньясыннан аерылгач, үткән белән ара икеләтә ерагая, аннан да бигрәк, кириллицаны куллану әдәби мөселман телләрен урыслагызыруны җиңеләйтә, урыс телен өйрәнүне гадиләштерә, шулай итеп бу мөселман халыкларын урыс теле һәм мәдәнияте тарафыннан йотуга беренче адым була.

2. АЕРУ СӘЯСӘТЕ

Революциягә кадәр хәзерге мәгънәдә берәр милләт (татар, үзбәк, башкорт) вәкиле булу зыялылар өчен дә, халык өчен дә аерым роль уйнамый. Күпчелек үзен "мөселман", "төрөк", "төрөк-татар" дип атый. Төньяк Кавказда яшәүчеләр "таулы" дип атала. Мондый күмәк аңнан тыш күчмәннәрдә ыру-кабилә, утракларда җиргә нисби исемнәр дә яшәп килә. "Казанлы", "сәмәркандлы", "төкәле" - мөселманнар үзләрен әнә шулай да атап килә.

Зыялылар, укымышлылар арасында милләттән аерылган омтылышлар - консерваторларда (кадимчеләрдә) панисламчыл, прогрессчыларда (жәдитчеләр) пантөркичел төшенчәләр яшәп килә, чөнки аларның күпчелегә 1883 елда Кырым фикер иясе Исмагыйль Гаспралының "Телдә, эштә, фикердә берлек" чакыруына тугрылык саклый. XX йөз башында сәяси сәхнәгә чыккан беренче мөселман социалистлары да мөселман берлегенә ихлас бирелгән тарафдарлар була.

Хәтта Казан татарлары, империянең иң алдынгы мөселманнары да, үзләрен гадигенә "төрөк" яки "шималь төреге" дип атый, чөнки "татар" исеменә хурлау төсмере кушылган дип санылар.

Совет режимының беренче ун елында мөселман җәмгыятенә бердәмлеге яки төрлелеге иң күп тикшерелә торган мәсьәләгә әверелә. Теоретик яктан өч чишелеш күренә:

- бердәм милләтнең бердәм дәүләте;
- берничә дәүләткә аерылган бердәм милләт;
- милли дәүләтләр тезмәсе.

Октябрьгә кадәр мөселман сәяси юлбашчыларының барысы да Рәсәй мөселманнарын, этник төркемнәргә бүленсә дә, бердәм милләт тәшкил итә дип саны, географик яктан күп төркемнәргә ваклануына, төрлө, әмма үзара якын шивәләрдә сөйләшүче, ә иң мөһиме - бер үк тарихи, мәдәни һәм дини традицияләргә ия бердәмлек дип исәпли.

Патша хөкүмәте үз тарафыннан Рәсәй мөселманнары бердәмлеген таны. "Мөселман" атамасы әлеге халыкларның һәммәсенә карата кулланыла. "Татар", "төркестанлы", "бохаралы", "кыргыз", "төрөкмән" яки "таулы" исемнәре милләтне түгел, бары тик географик яки административ аерымлыкны гына аңлата. "Мөселман" атамасы милләтне, аның кораллы көчләрен (Мөселман Кызыл Гаскәре), үзәк идарәсен (Милләтләр эше буенча Халык комиссариатында Мөселман комитеты) һәм хәтта, кыска вакытта гына булса да, "Мөселман социал-коммунистлар (большевиклар) партиясе"н дә белдерә.

1924 елга кадәр яңа хакимият патша Рәсәеннән калган административ бүленешне дә саклай - ул бары исемнәрен генә үзгәртә, ә бу бүленешнең географик яки тарихи яктан гына ясалыуына, халыкның этник һәм тел аерымлыгына һич тә нигезләнмәвенә игътибар итүне уйлап та карамый.

Урта Азиядә, мәсәлән, хәзерге Казакъстан майданында урнашкан элекке дала генерал-губернаторлыгы Автономияле Кыргыз Жәмһүриятенә әйләнә, аның исеме генә соңрак Казакъка алыштырыла. Төркестан губернасы, чикләрен үзгәртмичә, Төркестан Автономияле Жәмһүриятенә әверелә, шул ук вакытта

Бохара әмирлеге һәм Хива ханлығы - элек урыс протектораты булган һәм дәүләтләр исемнәрен генә үзгәртеп, Бохара Халык Җәмһурияте һәм Хәрәзем Халык Җәмһуриятенә әйләнә. Шулай итеп, 1920 - 1924 елларда Ленин, Сталин кул астындагы большевик җитәкчеләр Рәсәй мәселманнына күп дәүләтләргә бүленгән бердәм милләт итеп карый.

Яңа хакимиятнең беренче елларында әһәмиятле роль уйнаган мәселман коммунистлары исә мәселман милләтенең уртаклыгына басым ясый һәм мәселман дәүләтләренең санын чикләүне яклый: Берләшкән Төркестан, Татар-Башкорт Җәмһурияте, Берләшкән Төньяк Кавказ... Алар мәселман әдәби телләрен дә шулай ук мөмкин кадәр азайтырга тырыша, Идел буенда - татар, бөтен Урта Азиядә - төрки чыгтай, Кавказда - төрки-әзәрбайҗан теле җитә диләр. Мәдәни һәм тарихи бердәмлек мәсьәләсе исә шик тө уятмый. Барлык СССР мәселманны өчен гарәп-төрөк-фарсы нигезе урта булмадымы икән әле?

Большевик юлбашчылары Ленинның һәм бигрәк тә Сталинның мәселманны бердәмлегенә ни өчен карышуын аңлату кыен түгел. Берләшкән мәселман милләте (хәзер илле миллион чамасына җиткән) үзәкләштерелгән дәүләт өчен хәвефле көндәш булуы ихтимал иде.

Совет мәселманнының бер яки күп төрлелеге мәсьәләсе 1924 елда бүлү рухында төмәм хәл ителә һәм Мәскәү Урта Азияне алты дәүләт-милләткә аеруга керешә: Казакъстан, Кыргызстан, Үзбәкстан, Төрөкмәнстан, Тажикстан һәм Каракалпакстан Сталин тарафыннан билгеләнгән мәйдан, тел, икътисад һәм мәдәният уртаклыгы принциплары нигезендә милли җәмһуриятләргә әйләндерелә.

Урта Азияне бүлгәләү СССР милли сәясәтендә чынлап та драматик һәм кискен борылыш тәшкил иткәнлектән, бу хакта күп санлы әдәбият барлыкка килә. Бүлгәләү моңа кадәр бердәм яшәгән мәселман җәмгыятен яңартуга һәм "советлаштыруга" юл ача. Беренче нәүбәттә, ыру-кабилә багланышларын, шул вакытта милләт кысасыннан чыккан дини, милли бердәмлек аңын тармар итү максатын куйган Мәскәү, ни тарихи чынбарлыкка, ни җирле төркөстәнлы зыялылар ихтияҗына таянмыйча, очраклы рәвештә төзелгән яңа дәүләтләрдә тар милләтчелек кәефләрен үстерергә омтыла.

Яңа дәүләт-милләтләр булдыру үз җәмһуриятенә сәясәти, икътисади һәм мәдәни эшләрен кайгыртырлык милли кадрлар табуны гына таләп итми, элекке чыгтай - Урта Азиянең французчасы - урынына яңа әдәби телләр, һәм тагын да катлаулырагы, һәр (ә алар алтау!) яңа милләт өчен бүтәннәрдән аерылып торган тарих, сәясәти һәм мәдәни традицияләр эзләп табарга кирәк иде.

Мәскәүнең төркөстәнлыларны таркату карарын җирле мәселман җитәкчеләре һәм укымышлылары тирән нәфрәт белән каршы ала, чөнки алар бу адымда хаклы рәвештә "бүлгәлә һәм хакимлек ит" сәясәтен күрә. Төркөстәнның коммунист җитәкчеләре ачыктан-ачык диярлек бу бүлгәләүгә, яңа әдәби телләр барлыкка китерүгә каршы чыга. Аларның күпчелеге 1937 елдан соң "пантөрөкче" милләтчелегендә гаепләнә һәм Сталин тарафыннан юк ителә.

1924 елгы бүлгәләүдән соң совет милли сәясәте әллә ни үзгәрми. Еллар буге давам иткән мәселманны бөлгәләү егерменче елларда иң югары ноктасына күтәрелә һәм күп кенә хыялый милләтләр, аларның корама әдәби телләре барлыкка китерелә.

Бүген СССР мәселманны 29 әдәби телдә сөйләшә торган 29 милләткә һәм халыкка аерылган, аларның иң күп санлысы үзбәкләр дә 12 миллионнан күпкә артык түгел²⁰. Совет хәкүмәте элекке бердәмлекне бүлгәләү юлы белән мәселман мәсьәләсе төмәм хәл ителде, дип раслый. Шулай микән соң? Соңгы бүлектә без моңа шик белдерәчәкбез.

(Ахыры киләсе сәңдә)

ТӨРЖЕМӘЧЕ ИСКӘРМӘЛӘР:

1. 1989 елгы мәгълүматлар буенча, 285,7 миллион СССР илдәшенең 55,4 миллионы, ягъни һәр бишенче кешесе мөселман иде.
2. Мөхәммәт пәйгамбәрнең сүзләре һәм эшләре турында риваятьләр.
3. Хәзер 1,5 миллиард чамасы исәпләнә.
4. Таблицага 1989 елгы саннар - дүртенче жан исәбе алу мәгълүматлары төржемәче тарафыннан өстәлдә. - Т. Әйди.
5. Кайбер галимнәр 310 миллионны фараз итә иде. Әмма СССР таркалды, үсеш тизлегә элекке СССР чигендә була алмады, Россия Федерациясендә исә үлчеләр саны туучылардан (1993 елда - 805 меңгә) артыграк була башлады. - * 1989 елгы мәгълүматлар төржемәче тарафыннан өстәлдә. - Т. Әйди.
6. "Йени форум" ж. (Анкара, 1992, N 283) язганча, Әзәрбайжанда урыс өлеше 1992 елда 3,9% тәшкил итте.
7. Татарстанда урыс өлеше 1959 да - 43,9%, 1970 тә - 42,4%, 1979 да - 44,0%, 1989 да 43,2 процент тәшкил итте.
8. Ташкентта мөселманнар 1959 да - 42%, 1970 тә 46,9% иде.
9. Фрунзе шәһәренең хәзерге исеме Пешпәк.
10. Автор рәсми статистика "башкорт" дип санаган халыкның яртысы чынлыкта татар булуын тикшерми.
11. Автор СССРда 1979 елда яшәүчеләрне түгәрәкләп санаган, яңарак мәгълүматны 1 таблицадан карагыз. Чит илләрдәге саннарны хәзер инде ике мәртәбә арттырып күрсәтү хакыйкәткә якынрак булыр.
12. Г. Ибраһимов - 1938 елда, Солтангалеев 1940 та үтерелә.
13. Хәзер инде бу шәхесләр дә акланды, әсәрләре укучыларга кайтарыла.
14. Мәзһәб - дини агым.
15. Архаик шәкел - борынгы, искергән форма.
16. Апартеид - кешеләрне расасына карап бүлү, хокукларын чикләү сәясәте.
17. Ассимиляция - охшашландыру, йоту.
18. Рәсәй Тажикстанда шушы сәясәттен әле дә дәвам итә.
19. Латин язуы "яңалиф" (яңа+әлиф) дип тә йөртелә. Әлиф - гарәп әлфавитының беренче хәрефе.
20. Хәзер 19 млн. чамасы.

ТАТАРЛАР - ДӘҮЛӘТ КОРУЧЫЛАР ТОКЫМЫ

Тарихи-этимологик тикшеренү

ИЛ, ИЛӘМӘН, ИЛДАР

Ил сүзе (нәкъ татарча яңгырашта) безнең эрадан элекке Үзәк Азия һуннары теленнән үк билгеле. һәм шул чакта ук "төзек дөүләт, тыныч юл" мәгънәсендә булган. Татар сөйләшләрендәге ил "тынычлык, иминлек" мәгънәсе (дөнья хәлләре турында "илме - яумы?" дип сорау һ.б.) Урхун язуларындагы ил такы (тагы) ил болды жәмләсендә чагылыш таба. Татар сөйләшләрендәге ил-көн "илдәге барча кешеләр жәмләсә (население)", ил-күз "илдәге барча эшче көче (салым түләүчеләр)", ил-сү "дөүләтнең цивилиз халкы һәм армиясе" сүзләре дә борынгы төрки дөүләтләреннән килә. Болардан тыш, татар һәм башкорт телләрендә илү "волость, урта зурлыктагы административ берәмлек", иләү "жәмәга (община)" һәм монгол теленнән кәргән ил-ат (дәресе илят, илат - монголча "илләр") - "илдәге барча халык" һ.б. дөүләтчелеккә даир сүзләр бар.

Иләмән (илүмән) сүзе "актив граждән, ил эшләре белән шөгыльләнүче" сүзе илү яки иләү сүзеннән ясалган булса кирәк. Бу сүз илү, иләү кебек үк Идел-Урал регионнда гына актив кулланыла.

Мән: биредә "кеше" мәгънәсендәге кушымча (бу кушымча хәзер казакъларда һәм төрекъләрдә киң кулланыла).

Татар телендә фарсы кушымчасы дар ярдәмендә илдар "иле булган кеше, ил граждәны" сүзе ясалган. Шундый эчтөлекле сүзне, кызганычка каршы, рәсми кулланышка һаман кертәп жибәрмибезд.

Борын-борыннан килгән илче сүзе кайбер чорларда "идарәче" мәгънәсендә дә йөргән. Аның төп мәгънәсе - "тынычлык яклы, тынычлык урнаштыручы". Бу сүздән илчелек һәм илчеханә сүзләре ясалган.

Гомумән, сүз ясагыч нигез буларак, ил, эл төрки телләренң барысында да киң кулланыла. Бу сүз үзе төркиләр белән күрше булган бик күп халыкларга (шул хисаптан күршебез мариларга)

Дәвамь. Башы журналыбызның 1995 елгы 7-8, 9-10 һәм 11-12 нче саннарында.

үтеп керткән, һәм аның турында исәпсез күп мәкаләләр язылган.

Иң борынгы язмаларда ил, эл озын сузык белән килә. Бу хәл ошбу сүзнең әүвәле озынрак бер сүздән кыскарып хасил булганлыгына ишарә итә кебек.

Һиндстанның көньягында яшәүче дравид халыклары телендә ил "әй, йорт" дигән сүз. Ләкин бер генә иҗекле булуы сәбәпле, аның төрки ил белән бердәйлегенә инануы читен. Төрки халыкларның төп Ватаны Инд дәрәҗәсе буендагы Хараппа цивилизациясе (б. э.к. 3-2 меңьеллыклар) булган, шуннан анда һинд-европалылар бәрәп керткән, төркиләр төньякка качкан, дип уйларга мөмкин, әлбәттә. Хараппалылар шумерлар белән кардәш булган. Төрки-шумер сүз уртаклыклары шул юл белән аңлатыла ала. Ләкин болар барысы да - фараз гына...

ИМАНА

Имана - "йорт башыннан патша хөкүмәтенә түләнгән салым" сүзен барча тикшеренүчеләр (Л. Будагов, Г. Әхмәров, Ә. Ахунжанов, И. Абдуллин һ.б.) беравыздан, русча имяна сүзеннән, дип баралар. Кайбер рус сөйләшләрендә имена ("исемнәр, исемлек") имяна дип әйтелә - сүзнең татарча һәм башкортча яңгырашы шуннан килә.

ИНАК ҺӘМ ИНАН; ИНАН-МАК

Әле чагыштырмача күптән түгел - XVII-XVIII гасырларда гына - татарларда «старшина» мәғнәсендә инак яисә инак-талиб сүзе кулланылган (Ф. М. Хисамова. Функционирование и развитие старотатарской деловой письменности в XVI-XVII веках, Казан, 1990; 72, 137). Бу сүз VIII гасыр Урхун уйгурлары язмаларынан ук билгеле: инак, йынак "министр, вәзир".

Шул ук мәғнәдә VII-VIII гасыр руник язмаларында инанч сүзе кулланылган.

Борынгы төркиләрдә Мәхмүт Кашгарый заманнарында тагын инал "хан кызының гади кешедән туган баласы; асылзат; халык өстеннән күзәтүче, назир" сүзе булган.

Бу сүзләр, бик аңлашыла ки, татарча һәм гомумтөрки инан-мак фигыле белән тамырдаш. Шунысы игътибарга лаеклы: китерелгән сүзләрдә сингармонизм сакланмый - алгы рәт авазы и-дән соң кинәт а - килә (-ә түгел!). Димәк, боларның нигезендә бер сүз түгел, ә ике сүз ята: ин а-мак дигән фигыль булган, шуның кайтым юнәлеше ин ан (төрөкчә ан - "искә алу, уйлау, дип белү") "ин дип бел-мәк"; шуннан ук ин а-к һәм ин а-л. Ин үзе, күрәсең, "күңелдән ышану, ышанычлылык" мәғнәсендә булган, а-фигыле (а-мак) исә "уйда тору" кебегрәк мәғнәдә аңлашылган.

ИНЧЕ

Этимологларның һәм тарихчыларның башын катыра торган

сүзләрнең берсе - татарча инче, инчек "хатынның үз ата-анасы тарафыннан бирелгән һәм гомер буе үз милкендә исәпләнгән аяклы малы; гомумән, нәсел башы итеп калдырылган аяклы мал" (ТТАС I, 401), бүтән төрки телләрдә инжи, инг, ингү, энчү "ата мирасы, мирас өлеше, мирастагы өлеш", борынгы төрки язмаларда инчү "нәселдән килгән". Шул мәгълүматларга таянып, бу сүзгә атаклы алман тюркологы Г. Деррер, кытайча йин "көлөш" сүзеннән, дип, ө рус галиме - уйгур тарихын тикшерүче Д. Д. Тихонов, кытайча инь "кияүгә чыгу" сүзеннән, дип карыйлар. Япон тикшеренүчесе Казиһико Сирайва энчүне, монголча эмчү "үзеңнеке" сүзеннән үзгәргән, дип уйлый (бу авторның шул хакта махсус мәкаләсе бар). Ләкин монгол теленең үзгәргән инжү "бирнә; бирнә кол" борынгы уйгур теленнән алынган. Л. Будагов һәм Г. А. Федоров-Давыдов тикшеренүләренә караганда, борынгы Иранда, Хорезмда һ.б. инжү, йенжү "патшаның һәм вәлиәхет булмаган патша уыллариның шәхси утары, сарай хужалыгы, сарай юллари" мәгънәсендә булган.

Инжү сүзгә Иранда һәм аңа күрше дәүләтләрдә Чыңгыз империясенә чаклы ук булгач, аны борынгы мәдәният сахибе булган фарсылар монголлардан алган, дип уйлау - абсурд дәрәжәдә ышандырыксыз. Якут телендә иння, эння "инче; жиңелгән батырның контрибуциясе; бирнә кол", кыргызда еншиләс "мираска хақы булган законсыз уылы" һ.б. кайбер сүзләр инче сүзгә, төрки телләрдә ниндидер ин тамырыннан -че (чи) кушымчасы ярдәмендә ясалган, дип уйларга нигез бирәләр (Э. В. Севортян фикере).

Ләкин, безнеңчә, бу фарыз да яңа дәлилләр сорый.

ИРӘВЭЛ, ИРАВЫЛ

Татарча, чыгтайча, кыргызча һ.б. иравыл, ирәвел "алдынгы отряд, разведка отряды", күп кенә хәрби терминнар кебек, монгол теленнән килә. Борынгы монголча ирагул "гаскәр, ил тарафыннан массакуләм кырылышны булдырмау өчен дошман белән бәхәснә бермә-бер көрәштә хәл итү өчен сайланган батыр" мәгънәсендә булган (шушы мәгънәдә төрки телләрдә дә берничә сүз бар). Бу сүзгәң тамыры гомумтөрки эр, ир "ир; батыр; сугышчы" барлык монгол, тунгус һәм сино-тибет телләрендә, шулай ук шумер телендә дә очрый.

ИРӘК

Татар гади сөйләмендә ирәктән еракны күрмәк, усалның ирәгә яхшы кебек мәкаль-әйтемләрдә очрый торган ирәк, әрәк сүзгә тарихи документларда, төрек телендә һ.б. "идарәчә торган жир, яубашы торган урын (ставка), кремль" мәгънәләрендә очрый. Бу сүз борынгы төрки эриг (эриг йэр, эриг-урнаг) "ханның тукталыш жире" дигәннән (шуннан ук татарча ирү "привал, гаскәри тукталыш, ял урыны" сүзгә килә). Нугайча ийрәк "ат араны" да шуннан.

Бу сүзләрнең тамыры борынгы эрмәк “барып житү, ирешү, булу” фигыле булса кирәк (Э. В. Севортян һ.б. фикере).

ИШТӘК

Себер татарларын һәм гомумән татарларны кайбер Себер кавемнәре иштәк, үштәк дип тә атаганнар. Ләкин күбрәк бу сүз башкортларга бағлана: иштәкләр башкортларның борынгы бабалары (С. Миржанова материаллары), калмыкча иштәг яки иштәг мангыт “башкорт”. Шара мангыт “ак мангыт” - татар. “Кара мангыт” - казакъ, димәк, иштәг ниндидер төснә белдергән, дип уйларга мөмкин. XVIII гасырда Себердә булган швед галиме Ф. Сталенберг буенча, сары иштәк дип башкортларны атаганнар, димәк, иштәк “сары”? Казакъча да үштәк - “башкорт” һ.б.

Күпчелек тикшеренүчеләр (А. Каннисто дигән фин галименә иярәп) русча остяк сүзенең хантларны белдерүеннән чыгып бу сүзнә, хантча Асйах “Обь-Иртеш кешесе” тәгъбиреннән, дип карыйлар. Хантча АС/Ос “Обь елгасы”, Катен ас “Иртеш” - татар Обе (катен “татар”-башкортларның, катый кабиләсеннән, төптә борынгы төрки кытань, русча кидань - Кытай сүзгә дә шуннан - борынгы бер монгол кабиләсе).

Иштәк/Үштәк/Остяк сүзенең тагын берничә аңлатмасы билгелә. Шуларның берсе - бу сүзнә Себер татар диалектындагы үзгәртәк “хөҗжәтә (еллык салымы) тәк (буш, тиген)”, ягъни “салым түләүче” дигән сүздән дип аңлату.

Бу этимологиядән чыгып фикер йөрткәндә, ханты-мансиларга һәм, ихтимал, башкортларга да, татар дәүләтләрендә салым салынмаган.

ЙОМЫШ

Төрки телләрдә “жәмәгать (жәмгыять) эше” мәгънәсендәге иң борынгы сүзләрнең берсе татарча-башкортча йомыш, жомыш, йомош, гомумтөрки йумуш (шуннан казакъча жұмыс, хакасча нымыс һ.б.) чувашча счымыл, счумыл (хас чуваш хәрәфләре булмагач, шулай язабыз), мари́ча самыл, самылка, сомылка. Сүзнең йомыш һәм йомыл/жомыл (чуваш-мари вариантлары шул жомылдан) яңгырашлары - аның барча төрки теллеләр бергә яшәгән заманнардан калганлыгына дәлил.

Йомышның төркөлгән мәгънәләре күп: “көмдер кушкан эш”, “илчелек”, “мәҗбүри хезмәт”, “мескен, бахыр”, “хезмәтче” һәм хәтта “фәрештә”, “пәйгамбәр сүзгә” (Этимологический словарь тюркских языков М., 1989: 251 һәм башка чыганаclar). Тикшеренүчеләрнең барысы да, бу сүзнең тамыры йум, дип уйлыйлар, тик сүзнең тарихи эчтәлегә генә табышмаклы булып кала.

Безнеңчә, йомыш борынгы йом-мак<йум-мак “ат өстендә чапмак” фигыленнән =ыш кушымчасы ярдәмендә ясалган исем (йом-ыш); ул йом-мак фигыленең татарчадагы тагын бер

чагылышы йомыл-мак, үзбәкчә йумул-мак - "бар көчкә чап-мак". (Йом-мак "чапмак" фигылә үзе икенче бер йом-мак "капла-мак, көплә-мәк" фигылә булганлыктан, кулланыштан чыккан). Элекке төркилектә барча йомыш-юллар, жәмәгать-дәүләт эшләре ат өстендә чабып башкарылган.

Йомыш сүзенең курпыларыннан татарча диалекталь йомша-мак, кыргызча жумша-, уйгурча диалекталь йомзу, хакасча нымза - һ.б. ш. "йомыш үтөтмәк; йомыш куш-мак, файдалан-мак" сүзе кызыклы. Удмуртча юмша - "язгы сайранга чыгу, күңел ачу, бәйрәм итү" дә шуннан, әмма йумша - фигыләнең борынгы "(язгы) чабышка, бәйгегә чыгу" мәгънәсеннән булса кирәк.

Элекке йомышлы ("служилый") сүзе русчадан күчерелмәгән, ә борынгы дәүләтләр чорыннан килсә кирәк.

ЙОРТ

Татарча һәм башкортча йорт, жорт, чувашча счурт, марица сурт, удмуртча журт, гомумтөрки (әмма кайбер телләрдә юк) "әй, йорт; тирмә; яшәү урыны" сүзенең төп мәгънәсе - ыруга яисә кабиләгә күченү өчен билгеләнгән кишәр (участок) булса кирәк һәм ул борынгы йорыт "йөрү, күченү урыны" сүзеннән килә (А. Н. Кононов. Родословная туркмен, М. 1958: 79). Бу фикергә, беренчедән, якутча сурт "жәйгә торгак, жәйләү, иске торак эзләре, уба" сүзе, икенчедән, татарча йорт-жир, йорт-йер, чувашча счурт-йер, удмуртча журтжәр "ихата, утырыш" - төптә "жәйгә күченү жире" сүзе дәлил. Өстәвенә удмуртча диалекталь йуртла - "күченеп утыру" һәм тувача чурта-, чүртта-, алтайча дюрта-, "яшәп яту, яшәп тору" сүзе шул юнәлештә гуаһлык итә.

Йорт сүзе Казан дәүләте заманнарында "Ватан" мәгънәсендә кулланылган. Әлегә мәгънәнең "кабиләгә бирелгән жәйләүлек" мәгънәсеннән килеп чыгуы бик табигый.

ЙОРЧЫ

Төрки дәүләтләрдә VIII гасырдан бирле йурчы, йугырчы "идари контролер; эчке агент, шпион" сүзе билгеле. Этимологиясе бик үк ачык булмаган бу иске сүз Урал һәм Себер татарларында йорцы "туй алдыннан егет белән көләш арасында хәбәр-сер ташып йөрүче малай яисә кызчык" дигән юмористик мәгънәле сүздә чагыла.

Дәвам бар.

Шәүкәт АБДУЛЛИН

ШАЯН ТӘГЪБИРЛӘР СҮЗЛЕГЕ

К

Конституция - һәр хөкемдарның үз буйсынына таман итеп, яңабаштан тегелүче рәеш киеме.

КПСС - жәмгыятьне һәлакәт чытырманлыгына китереп керткән бүгенгә чор Сусанины.

Куштан - башлыкның ипиенә май ягып торучы кече күңелле кеше.

Куышу - бәндә дөнья артыннан чапканда, әжәлнең бәндә артыннан чабуы.

Кыз - "ир" дип аталучы качыр муены өчен әзерләнгән өр-яңа камыт.

Кызыктыру - аласы әйбернең алтын булып күренүе.

Көлү - авызны колак артына элү.

Көнкүреш - тәгәрмәч эчендәге тиен кебек бер урында чабу.

Көнләшү - күршенең тавыгы каз, хатыны кыз булып күренү.

Күп - байның алачагы, ярлының бирәчәге.

Л

Лаеклылык - үзең сарык булгачтын, көтүчең Сарбай булганга үпкәләүнең нигезсез булуы.

Лыгырдык - авызына теле, теленә сүзе сыймый торган бытбылдык.

Ләкин - барча өметләнү-ымсынуларны юкка чыгарып ташлый торган сөйкемсез сүз.

Ләкләк - өлкәннәр үз азгынлыкларын сылтап калдырырга ярата торган карусыз кош.

М

Мактанчык - башын югары тотучы буш башак.

Марафончы - дистәләрчә еллар дәвамында якты киләчәккә таба юыртучы элеккеге совет халкы.

Мирас - кешенең жирдәге эзе; шәхес никадәр олпатрак булса, ул калдырган эз дә шулчаклы тирәнрәк, саллырак була.

Мәгънәсезлек - дөядән инә саплату.

Мәкаль - юлөргә әйтсәң, мәгънәсен дә аңлатып бирергә кирәк булган хикмәтле сүз.

Н

Наданлык - надан белән бәхәсләшү.

Начарлык - бер сыерның тизәгенә ун сыерның таеп егылуы.

Нәзберек - суны саф чишмәдән генә эчүче корчангы кәжә.

Нәфислек - суыкның матур хатын эзләве.

О

Оешканлык - бер түрәгә дау килгәндә, башкалары сөенешсә дә, күп түрәгә дау килгәндә, түрәләренең берерүе.

Онык - әби белән бабай кулында азынучы жанлы уенчык.

Осталык - бии белмәүче майданга сыеша алмаганда, бии белүчегә бер идән тактасының да житүе.

Охшаулы - сай су болганчык булган кебек, сай акылның мактанчык булуы.

Оятсызлык - ямау белән генә каплап булмый торган рухи шәрәлек.

П

Паспорт - синең дөя түгеллегенә раслаучы документ.

Дәвамы. Башы журналның 1995 елгы 1-2, 5-6, 7-8, 9-10, 11-12 нче саннарында.

Перспективалылык - ярлының киләчәккә ышаныч белән каравы: аның инде бөләсе юк, байыйсы гына бар.

Пошмас - бернәрсәсә янмый да, көйми дә, өшеми дә, пешми дә торган кайгы-хәсрәтсез кеше.

P

Рәпорт - тавык күкәй салганга өтәчнен арты ертылу.

Ризалык - "ташы кызган" ир-ат кыз-хатыннан сорарга еш кына оныта торган нәрсә.

Рәнжү - күңелдәге кары китсә дә, бозы китми торган кыш.

Рәхмәт - тәнне жылытмаса да, жанны жылытучы кадерле сүз.

Рәхәтләнү - тоз күленә төшкән ишәк кебек оеп китү.

C

Саран - баш төзәтү өчен акча бирми торган кәй кеше.

Сизгерләнү - саткан вакытта бер күз дә җитеп торса, алган вакытта ике күзгә дә ачып карау.

Соңгару - җил койрыгын тотып калу.

Сәясәт - хакимиятне бүлешүче "сакаллы сабийлар" бик хирысланып уйный торган комарлы уен.

Сөяркә - шәтаттан тыш булса да, бик тә сөекле-кадерле булган күңел юаткыч.

T

Тамаша - исерекбаш айныгач йә ярлы баегач башланып китүче акчасыз кәмит.

Тау - менәр өчен сәләт, төшәр өчен сәбәп кирәк булган биеклең.

Тел - үзе кечкенә булса да, сүзгә дөньяга сыймый торган кыбырсың зат.

Тиеш - суга сәнәк белән язылган фәрман.

Тутый - сөйләшәргә өйрәнсә дә, кеше була алмыйча, теле аркасында читлеккә эләккән кош.

Тәвәккәлләү - "ни булса ул булыр, ул булмаса кыз булыр" ысулына таянып эш итү.

Тәҗрибәсез - кеше йодрыгын татымаганлыктан, үз йодрыгын гөрзигә санаучы беркатлы кеше.

У

Узыну - "ләббәйкә" дип, йон уңаена гына сыпырып торучының башына таш булып төшүче "изгелек".

Урату - сүзгә Нух пәйгамбәр заманыннан башлау.

Ут - кем тотса, шуның кулын пешерүче ялкын.

Уяулык - айгырның алдыннан, ишәкнең артыннан, ахмакның исә һәр ягыннан сак булу.

Уңайлы - ерактан арба белән китергәнче, якыннан капчык белән китерү.

Ахыры бар.

Балалар

УЕННАР АЛДЫР ЧИШМӨ

Балалар, икегә бүленеп, бер-берсеннән 20-30 метр ераклыкта тезелеп басалар. Уйнаучылар бер-берсе белән кулга-кул тотынышалар. Беренче яктагылар икенче яктагыларга кычкырып такмакльйлар:

Алдыр чишмә тамчыльй,
Ал кирәк, гөл кирәк,
Бездән сезгә кем кирәк?

Каршы яктагылар жавап бирәләр:

Алдыр чишмә тамчыльй.
Гөлдәр чишмә тамчыльй.
Ал да кирәк, гөл дә кирәк,
Роза матур кыз кирәк.

Исеме чыккан уенчы каршы яклар сафына йөгереп барып чылбырны өзеп чыгарга тырыша. Өзә алса, бер уенчыны ияртеп үз ягына кайта, өзә алмаса, шул якта кала. Уен шул тәртиптә бер якта уенчылар беткәнчә дәвам итә.

УТЫР, УТЫР, МӘЛИКӘ

Балалар түгәрәккә басалар, берәү күзен бәйләп түгәрәк уртасына утыра. Балалар кулга-кул тотынып түгәрәктә жырлап әйләнәләр.

Утыр-утыр, Мәликә, алмагачның төбенә,
Кем утырган каршыңа, әйтеп бирче тиз генә.

Берәү аның кырыена килеп утыра. Уртадагы бала аны капшап танырга һәм исемн дә әйтергә тиеш. Әгәр белмәсә, аңа жәза бирелә. Уен шул рәвешчә дәвам итә.

ТАКМАЗАЛАР

ӨЧ ПАТШАНЫҢ БЕР УЛЫ

Бар иде, ди, өч патшаның бер улы,
Икесе сукыр иде, берсе күзсез.
Болар беркөнне кош тотарга чыгып киттеләр, ди.
Икесе бара, ди, юлның читеннән,
Берсе бара, ди, юлның кырыеннан.
Бара торгач, болар життеләр, ди, бер сазга,
Күрделәр, ди, ике чүрәкәй, бер үрдәк.
Өчәүсә дә аттылар, ди, төзәп,
Икесенекә тими китә,
Берсенекә буш китә.
Үрдәкне алырга болар сазга барып керде, ди,
Икесе чыга алмый, берсе сазга батып үлде, ди.

БУЛГАН, ДИ, БЕР КЕШЕ

Борын-борын заманда бер кеше булган,
Яланаякка балта кигән, ди.
Билбавына өч чаңгы кыстырган,
Урманга барган да юкә янында бау
каезларга тотынган.
Анда бар икән, ди, өч үрдәк,
Ул үрдәктә күлләр йөзеп йөргән,
Бу кеше аны күргән.
Өч таяк кисеп алып аткан.

Берсе барып житмәгән,
Берсе үтеп киткән,
Берсе үрдәкләргә тигән, ди.
Үрдәкләр бик каты курыккан:
Берсе алды белән,
Берсе аркасы белән очкан,
Берсе арты белән күлгә чумган.
Күл очып киткән дә
Агач башына кунган, ди.

ЙОЛАЛАР

НАРДУГАН БӘЙРӘМЕ

Бу бәйрәм бигрәк тә керәшен татарларына хас йола һәм, гадәттә, 20 декабрьдән 7 январьга кадәр уздырыла. Бәйрәмнең шулай ук татар-мишәрләрдә булуы турында да мәгълүматлар бар. Йола исеменең мәгънәсе кояш тууны аңлата.

Нардуган бәйрәме яшьләрнең жылып өйдән-өйгә йөрүләре белән башланып китә. Алар төрлесе төрлечә киенеп һәр ишегалды сасн бие оештыралар, тамаша куялар. Араларында ике төп образ - Нардуган Анасы һәм Нардуган Атасы аерылып тора. Гадәттә бу персонажларның икесен дә ир-ат уйный һәм алар авышны йөрөп чыкканчы бәйрәмне әйдәп баручылар, оештыручылар, халыкның күңелен ачучылар булалар. Алар озын киёмнәр: күлмәк, пальто яисә тун кияләр. Нардуган Атасы житен яки тиредән сакал аса, ә Нардуган Анасы зур яулык ябына, йөзенең корым яисә иннек сөртә.

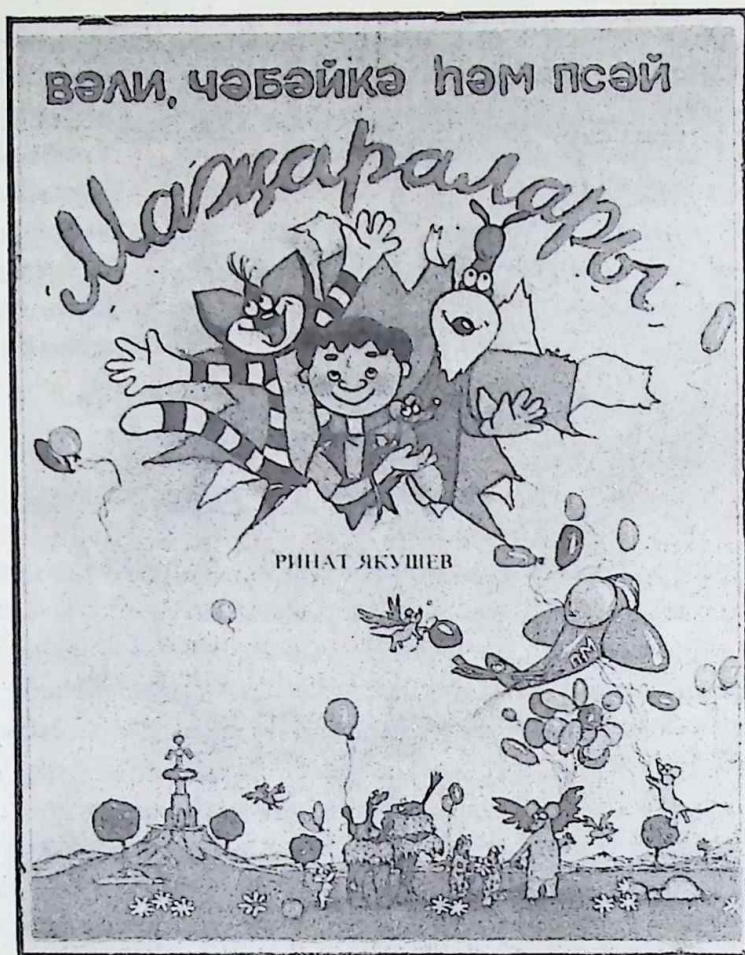
Нардуган йоласының тагын бер үзенчәлекле шарты бар: кызлар иртән, кояш туганчы ук чишмәдән “таң суы” алып кайталар. Өйгә кайтып житкәнче суның бер тамчысын да жиргә төшерергә ярамый. Кайтып житкәч суны идән уртасына куялар һәм шул чиләккә балдакларын салалар. Аннан чиләк тирәсенә тезеләп утырып барысы бергә җырлыйлар. Бер куплет тәмамлангач, уенны алып баручы кыз, судагы бер балдакны алып, аның кемнеке булуын белә. Балдак кемнеке булса, җыр да шуңа багышлана. Уен соңгы балдакны судан алганчы шулай дәвам итә. Ә кичен яшьләр урамга чыгып төрле уеннар уйнаганнар, күңел ачканнар.

Нардуган бәйрәмендә җырлана торган җырларның кайберләрен тәкъдим итәбез:

Нардуган, Нардуган,
Нардуган, хужалар,
Котлы, мөбарәк булсын,
Тормыш түгәрәк булсын,
Мал-туарыгыз артсын,
Колыннарыгыз чапсын,
Игеннәрегез уңсын,
Күкәй кебек тук булсын,
Нардуган, Нардуган.

Өйдәме, өйдәме,
Өйдәме, хужа?!
Нардуган!
Теләйбез шатлык,
Бәхетле дөнья!
Нардуган!
Өйдәме, өйдәме,
Өйдәме, түтәй?!
Нардуган!
Теләйбез туклык,
Бир, каз, күкәй,

Нардуган!
Ай, иртәләде кучатлар,
Кычкыралар:
нар туган!
Нардуган!
Кучатлардан да иртәрәк
Хужабикәләр торган:
Сый-хөрмәтләрен
куйган,
Нар туган.
Нардуган!

Яңа ел алдыннан гына редакциябез өчен тагын бер куанычлы вакыйга булды - Татарстан китап нәшрияты балалар өчен Ринат Якушның "Вәли, Чәбәйкә һәм Псәй мажаралары" исемле китабын бастырып чыгарды. Төсле рәсемнәр белән бизәп, яхшы кәгазьдә басылган бу китапны татар балалар әдәбияты өчен бөтенләй яңа күренеш дияргә мөмкин. Хикмәт китапның көнбатышта киң таралган комикс рәвешендә эшләнүендә генә дә түгел. Автор Вәли исемле малай белән аның эте Чәбәйкә һәм Псәй атлы мәчесе кичергән мажаралар тукумасына кызыклы башваткычлар һәм мәсьәләләргә дә бик уңышлы үрәп бирә алган. Нәни укучылар космик корабта галәм кинлекләренә мавыктыргыч сәяхәттә катнашып кына калмыйча, аның уңышлы барып чыгуы өчен теге яки бу мәсьәләгә дә чишәргә тиеш булалар. Шулай итеп, алар үзләре дә шул сәяхәттә катнаша башлыйлар.

Хезмәттәшебез Ринат Якушны без өлегә компьютерчы галим, күпсанлы гыйльми һәм публицистик мәкаләләр авторы буларак белә идек. Һәм менә ул безнең өчен, хәер, безнең өчен генә түгел, ә бәлки журнал укучылар өчен дә бөтенләй яңа ягы белән ачылды. Аңа гыйльми эшчәнлегендә һәм балалар өчен китап иҗат итү кебек игелекле хезмәтендә яңадан-яңа уңышлар телик.

Мин исә ышанып әйтә алам, бу китап соңгысы булмас! Каләмдәшем, дустым һәм хезмәттәшем буларак та яхшы беләм: Ринатның тормышка ашырасы бихисап уйлары, иҗат планнары бар. Аларның да чынга ашуын күрергә насыйп булсын иде!

Флүс ЛАТЫЙФИ.

САГЫШ, МОҢ АГАЧЫ

Каен халык теленә,
нигәдер, сагыш, моң
билгесе булып кәргән.

*Сыгыла-бөгелә серен сөйли,
Ялгыз каен күлләргә;
Ялгыз каеннарда ялгыз,
Мин бүгенге көннәрдә.*

*Көзләр салкын килгәнгәме,
Каеннар яфыраксыз;
Бу илләрдә кошлар гына
Кайгысыз, хәсерәтсез.*

Халкыбызда каен ту-
рында риваятьләр дә бар.

Борын-борын заманда
ерып үтмәслек карурман
эчендә яшәгән, ди, бер
яшь болан. Моның мөгез-
ләре имән ботакарыдай
тармаклы, көчле икән.
Маңгаеның нәкъ уртасын-
да агы да бар икән. Шуңа
күрә аңа Ак Кашка дип
исем биргәннәр. Ак Кашка
кешеләр янына килгәңдә
курыкмаган. Малайлар
белән куыш уйнаган, алар-
ны аркасына атландырып
йөрткән.

Таубәк исемле үсмер
белән болан аеруча дус
булган. Көннәр буе алар
карурман ешлыкларында,
аллы-гөлле чәчәклә ала-
нарда, көмеш сулы күл
буйларында йөргәннәр.
Берзаман карурманда
кыргый этләр ишәйгән.
Болар куаклар артында по-
сып торалар да болан-
нарның нәни бозауларын
буалар икән. Таубәк бу
оятсыз ерткычларны куып

жибәрергә ниятләгән. Жә-
ясен, угын алган да урман
куелыгына киткән. Чәчәклә
аланга барып житсә, анда
яшь боланнар утлап йери
икән. Шул мәлне Таубәк
кыргый этләрне шәйләп
алган. Алар да Таубәкнең
күлүен сизгәннәр, тиз
генә куаклар артына пос-
каннар. Үсмер жәясен ки-
ереп, угын атып жибәргән.
Ук, куак артында гамьсез
йоклап яткан, Ак Кашканың
маңгаена туры килгән. Ку-
аклар артында күлгәдә
жан дустаның йоклавын
белмәгән шул ул! Эчкерле
кыргый этләр Таубәкнең
дустаны Ак Кашка артына
поскан булганнар.

Кайгысыннан үсмер
нишләргә дә белмәгән -
көн-төн елаган, күз яшь-
ләре чышмадай аккан. "Йә,
Ходаем, бу кайгыдан мине
ничек булса да арала!" -
дип күккә карап ялварган.
- Ак Кашкадан башка мин
барыбер мәңгә ялгыз!"

Күк аның әче хәсрәтен
Тәңрегә житкәргән. Пакь
күңелле, ачык йөзле, якты
уйлы Таубәкнең хәлен
аңлаганнар... аны Ак
Каенга өверелдергәннәр.
Каеннардагы якты сагыш,
өңә шул үсмер Таубәк
күңеленнән килә имеш...

*Безнең тормышта каен
- ягулык, төзү материалы,
күп төрле дарулар өчен*

*чимал. Элеккеге Советлар
Союзы территориясендә
аның йездән артык төре
үсә. Медицинада иенке
һәм бедрә (кара) каеннар
гына файдаланыла.*

Каенның көүсәсе дә,
бөреләре, яфраклары,
суы, гөмбәсе дә дөвәләү
үзлегенә ия. Активлаш-
тырылган күмер каен кү-
мереннән әзерләнә.
Вишневский, Вилькинсон
майларын ясаганда каен
дегетә файдаланыла. Каен
бересе, яфрагы эфир май-
ларына, флавоноидларга
һәм витаминнарга бай.
Бере тентәмәсен бавел, үт
кудыру, тир чыгару өчен
эчәләр. Яшь яфраклар
ваннасы буыннарда тоз
утырганда, ревматизм
белән интеккәндә тәкъдим
ителә. Радикулит булган-
да, буыннар ялкынсыган
чакта яшь яфракларны
тәңгә ябу бик файдалы.

Каен согы туберкулез-
дан дөвалый. Ә инде каен
гөмбәсе рак авырулары-
ның кайбер төрләренә
каршы тора ала.

Каен бересен кыш ахы-
рында, иртә язда жыялар.
Агачларны сындырмас,
аларга зыян китермәс өчен
бу эшне урман хужалыгы
белән киңәшеп, рехсәт
белән башкару зарури.

Яфракларны май аенда
жыеп ачык һавада, күл-
гәле урында киптерәләр.

БӨДРӘКӘЙ

Кардан арынган урын-нарга кояш нурлары төшүгә жир яшәрә, яшел хәтфә күзләренә иркәли. Язгы беренче үләннәрнең берсе - чирәм чыга. Чирәм шыгуа бала-чага, кош-корт кинә-нә инде. Жир шарында ул үсмәгән берәр урын бар микән? (Билгеле инде, ком далаларын, Антарктиданы санамыйбыз). Һәр халык аңа үзенчә исем биргән. Татарча да чирәмнең әллә ничә исеме бар: каз үләне, бәбкә үләне, чыпчык аягы, күк буын, кош кабызлыгы, чирәм һ.б.

Кайда ничектер, бел-мим, әмма безнең авылда бәбкә үләне турында мондый риваять бар. Алдан ук әйтеп куям: бу риваятьне мин ишеткән чакта авылыбыз урамна-рында аяк йөзән күмәрлек булып бөдрә чирәм үсә иде. Иртәгесен печәнгә төшсә кичне егетләр шул чирәмнәрне чабып чалгы-ларының үткенлеген сынап карыйлар иде. Әйе, бар иде заманалар...

Риваять сөйләмәкче идем бит. Безнең авылда Бүрә елгасы бар. Әйе, әйе, анда әле хәзер дә бүреләр гаиләсе яши, имеш. Ул шул тиклем тирән елга, төбенә күз салганда башлар әйләнеп китә. Ә инде иң борынгы

заманда елга төбендәге куышлыкта убырлы карчык яшәгән, ди. Көн саен иртә таң белән тау башына менеп, адәми затлар белән аралаша икән. Егетләрен юлдан яздыра, кызларны аздыра, деньяны болгата, ди. Көн саен күп итеп үлән йолкып капчы-гына тутыра, ди. Шулай беркөнне үлән тулы капчы-гын сөйрәп куышлыгына кайтып бара икән бу. Елга төбенә төшөп житәрәк, агач күлгәсәндә ял итәргә утырган. Шул мәлне нин-дидер кыштырдау тавы-шына борылып караса, мо-ңа Бәбкә Үләне ияргән икән.

- Син кая барасың, Бөд-рәкәй? - дигән Убырлы, тавышын мөмкин кадәр йомшак итәргә тырышып.

- Синең янга, - дип күз-ләрен чөлт-мөлт китергән тегесе.

- Нишләп?

- Кешеләр мине чүп үләне дип йолкып ыргыта.

Тамыр жибәрүем генә була, килеп сукалыйлар. Син әнә кадерләп жыясың, капчыгыңа тутырасың. Янында гына үсимче.

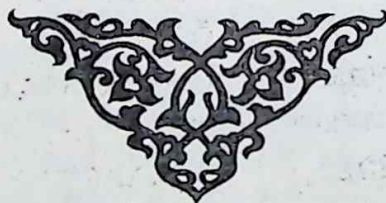
- Сукалыйлар дисеңме? Ә син курыкма, жиргә ныграк ябыш, - дип киңәш биргән карчык. - Мин яши торган урын тоташ таш бит. Анда үсә алмыйсың. Бар, кешеләр янына кайт, - дигән. Үлән йөгәрә-

йөгәрә кайткан да, бак-чаларда, юл буйларында, урамнарда үсә башлаган. Тамырларын жиргә ныграк жибәргән, уңдырышлырак урыннарны сайлаган.

Чирәм составындагы матдәләренә белгәч, ис-акыл китәрлек: һәр йөз грамм чирәмнең 2,5 проценты шикәр, 150 миллиграмм С витаминны. Лимондагына караганда С витаминна еч тапкырга баерак дигән сүз бу! Аның составында тагын К витаминны, эфир майлары, каротин, аксым, протеин һәм башка матдәләр бар. Халык медицинасында бәбкә үләннән бизгәк, туберкулез авыруларын, шешләренә дөвалауда кул-ланалар. Чирәм төнәтмәсе кан басымын төшерә, кан-ны куеландыра. Төнәт-мәне нервлар какшаган, хәлсезләнгән чакларда эчү дә бик файдалы. Болардан тыш чирәм тән температу-расын төшерү, бөвөл куды-ру, эчәк суалчанына каршы-тору үзенчәлегенә дә ия.

Чит илләрдә чирәм тө-нәтмәсен бавыр, бөөр ял-кынсынуын, сидек юлла-рыннан ташны кудыру, аш-казанының лайлалы катла-мын дөвалауда фәйда-ланалар.

С. ЗЫЯТДИНОВА
өзерләде.

Виктор Анютин:

“СЫНЛЫ СӘНГАТЬ - РӘССАМ ЖАНЫ БЕЛӘН ЧЫНБАРЛЫКНЫҢ БЕРДӘМЛЕГЕ”

АНЮТИН үзенә тышкы кыяфәте белән борынгы һөнәрче грекны хәтерләтә, аңарда мәңгелеккә, тотрыклылыкка омтылу бар. Рәссамның холкына тыйнаклык, хыялый уйчанлык хас. Ул аның эчке халәтен билгели.

Рәссам (монолог): Мин Рязань өлкәсенә Ока елгасы ярында урнашкан Марьино-Заречное авылында туганмын. Каршы як ярдан урман аркылы гына күп санлы чиркәү һәм мәчет манараларын ялтыратып, 1152 елдан ук билгеле борынгы Касыйм шәһәре күренеп тора. Мин үзем гади крестьян гаиләсендә дөньяга килгәнмен. Без гаиләдә биш бала үстек. Әнием бөтен гомерен колхоз эшенә бирде. Әтием, сугыштан кайткач, авылда мәдәният йортын житәкләде, соңрак карьердан ак таш чыгару белән шөгыльләнде. Эти профессиональ музыкант булмаса да, төрле музыка коралларында бик оста итеп уйнарга ярата иде. Безнең өйдә гармун, мандолина, думбра, баян кебек халык музыка кораллары бар иде. Этигә ияреп мин дә иң элек гармунда һәм гитарада уйнарга өйрәндем. Әгәр дә мин шәһәрдә туган булсам, бәлкәм музыкант та булып киткән булыр идек. Тик рәсем ясауга да мин бик иртә тартылдым. Әтиңең шәһәрдән энекәш белән икебезгә рәсем ясау өчен күп итеп карандашлар, альбомнар, буяулар алып кайтуын әле дә яхшы хәтерлим...

Виктор 15 яшендә Рязань сәнгать училищесында укый башлый, аннан соң (ике елын армия хезмәтенә биреп кайткач) Мәскәү Югары промышленность училищесына “Шәһәр мохитен бизәү һәм проектлау” бүлегенә укырга керә. Виктор вакытын бер дә бушка уздырмый. Белгечлек буенча белем алу белән беррәттән, ул рәсем ясау эшен дә оңытмый. Студент вакытында төрле рәсем конкурсларында катнашып һәрвакыт беренче урынны алып килә.

Сиксәнәнче еллар уртасында Виктор Анютин милли теманы күтәрәп, бөек татар шагыйренә 100 еллыгына багышлап Г. Тукай образын иҗат итә. Тукай образын иҗат итүдә әллә ни зур яңалык табалмаса да, ул шагыйрьнең эчке кичерешләрен, уйчанлыгын аерым бер осталык, тирәнлек белән бирүгә ирешә.

Чынбарлыкны үзенчәлекле итеп тасвирлау юлларын тапкан рәссам, бу дөньяда үзен барыбер чит һәм ялгыз итеп сизә. Авылны сөйләп, сагынып искә төшерергә генә кала, ә шәһәр дөньясын рәссам бөтен

күңеле белән дә кабул итеп бетерә алмый. Шәһәрнең ыгы-зыгысы, кешеләрнең бер-береннән читләшүләре аның “Лифт”, “Шәһәр”, “Комплекс” исемле картиналарында ачык чагылдырылган. Аңютинның ижатына шундук бик табигый булып балалар темасы да килеп керә. “Яңа шәһәрдә”, “Саф һавада йөрү” әсәрләрендә зәгыйфь, яклаучысыз калган бала образлары бирелсә, авыл циклында алтын балачакларын онытырга теләмәгән яшүсмерләр ижат ителгән.

Рәссам (монолог): Авыл циклы - үткәнне сагыну. Авылымны, балачагымны, авылдан һәм шулай ук дөньядан киткәннәрне сагыну ул...

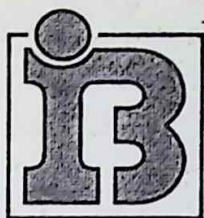
Авыл циклында Аңютин өчен бер үк сюжет мотивларына омтылу хас. Ташландык йортлар, бакчалар аның һәр әсәрендә күзгә чагыла. Ләкин берүк теманы кабатлау Аңютин өчен тар әйләнеш тирәсендә әйләнеп йөрү генә дип аңларга кирәкми, ул иң элек дөньяның, галәмнең, табигатьнең мәңгелек көч икәннән аңлау билгесе дә. Шуңа күрә дә аның әсәрләрендә кеше төп герой була алмый. “Авыл мотивы”, “Авыл киче”, “Сентябрь”, “Марьино һәм космос” картиналарында Кеше зур бер Галәмнең микроскопик кисәкчеге итеп кенә кабул ителә. Ялгыз калган, ләкин туган йортларын ташламаган авыл карчыклары (“Юл буендагы йорт”, “Кичен” һ.б.) кызгану хисен уяталар. Рәссамның авылга багышланган әсәрләре барысы да диярлек сагыну, кызгану хисе белән сугарылганнар.

“Шәһәр читендә” дип исемләнгән картина Аңютин ижатында иң зур урыннарның берсен алып тора. Монда авыл һәм шәһәр темасы композицион рәвештә бергә кушылган. Алгы планда без бетон конструкцияле төзелеп бетмәгән йорт фрагментын күрәбез. Шул йортның уемы аркылы янтайган иске йорт һәм аның тәбәнәк ишегеннән кереп баручы карчыкны камап алган, шау чәчәктә утырган бакча күренә. Бу инде һич кенә дә шәһәрне авыл белән капма-каршы кую түгел, бу тормышның ачы фажигасен тулы итеп ача алу. Чөнки яңа тормышка аяк басучы кешенең үткәне юкка чыгып бара, ләкин әле яңа йорт салынып бетмәгән һәм аның киләчәктә нинди булуы да мәгълүм түгел.

Рәссам (монолог): Мин үземнең эшемдә бай төсләр палитрасына, катлаулы композицияләргә омтылмыйм. Мин иң элек гади леккә омтылам, барысын да әйтеп бетерергә ашыкмыйм. Картиналарымны кире кулыма алып, аларны яңадан дәвам итәргә булыр иде. Тик күбрәк пейзаж жанрында ижат итсәм дә, тормыш фажигаләреннән һич кенә дә читтә кала алмыйм. Шуңа күрә дә мин үземнең әсәрләремдә хәзерге авыр заманны, шушы заманда адашкан кеше жанын, кеше гомерен тасвирларга тырышам.

Вера ЦОЙ,
Татарстан Республикасы
сынлы сәнгать Дәүләт
музееның сәнгать бүлеге
мөдире.

*Рәссамның кайбер эшләре белән
журнал тышлыгында танышырга мөмкин*

МЕЖКОМБАНКның Казан филиалы

МЕЖКОМБАНК турында информатсион белешмә

МЕЖКОМБАНК 1990 елның 5 июнендә ябык типтагы пай җешмасы буларак теркәлдә. Бүгенге көндә төп күрсәткечләр - активлар һәм кредит операцияләренең күләме, шәхси капитал һәм керемнең зурлыгы буенча МЕЖКОМБАНК Россия банклары арасында алдынгы урыннарның берсен били. Башка эре сәүдә җешмалары белән янәшә төзелгән МЕЖКОМБАНК, универсаль кредит институты буларак, тышкы сәүдә, валюта операцияләре һәм халыкара исәп-хисапларын хезмәтләндерү буенча специальләшә. МЕЖКОМБАНКның төп клиентлары - 400 дән артык тышкы сәүдә берләшмәләре, уртак предприятиеләр һәм чит ил фирмалары, мәсәлән, Авиаэкспорт, Гаммахим, Союзхимэкспорт, Техмашимпорт, Техмашэкспорт, Кока-Кола, Мәскәү-Макдональдс, Нефто-Аджип, Филипс һәм башкалар.

1994 елдан МЕЖКОМБАНК юкка чыга баручы хайваннарны саклау программасын яклый. Банк заказы белән үткәрелгән тикшеренүләр күрсәткәнчә, бүгенге көндә Уссури юлбарысы һәм Себер торнасының язмышы аяныч хәлдә.

Казанда МЕЖКОМБАНКның филиалы 1994 елның сентябреннән эшли башлады.

Исәп-хисап-касса хезмәтләндерүе.

МЕЖКОМБАНКның Казан филиалы клиентларга исәп-хисап ясауны хезмәтләндерә; аерым алганда, клиентларның исәп-хисап счётын алып бара; клиент кушуы буенча исәп-хисап уздыра; клиент теләге буенча аккредитив операцияләр алып бара; кирәк очракларда клиентларга консультация бирә; клиентларга касса хезмәте күрсәтә.

Клиентларны хезмәтләндерүдә Татарстан өчен гадәти булмаган гамәлләр дә башкарыла; мисал өчен МЕЖКОМБАНКның Казан филиалы үзенең даими клиентларына исәп-хисап счётында акчаларын саклаган өчен түләү җештыра. Банк тарафыннан тәмин ителгән, Мәскәү аша уза торган тизләтелгән түләүләр дә клиентларны үзенә тарта.

1994 елның азагында Казан филиалында компьютер чөлтәре "Банк-Клиент" төзелде. Ул банк клиентларына түләүләр уздырырга һәм аларның счётларының торышы турында информация алырга мөмкинлек бирә.

МЕЖКОМБАНКның Казан филиалы үзенең даими клиентларына үзләренең исәп-хисап счетларын саклаган өчен түләү дә оештыра.

Валюта операцияләре.

МЕЖКОМБАНКның Казан филиалы дөньяның теләсә нинди илендә үз клиентларының исәп-хисапларын тәмин итә ала. Үл 200дән артык чит ил банклары һәм БДБ илләренең 120 банкы белән турыдан-туры элемтәдә тора; башкару һәм чит ил партнерлары белән контроль буенча түләүне кире кайтару гарантияләре бирә; ММВБга чит ил валюталарын сата һәм сатып ала; валюта алмаштыру операцияләрен башкара; чит ил валютасын депозитка ала.

МЕЖКОМБАНКның Казан филиалы юл һәм коммерция чеклары белән бәйле барлык операцияләргә башкара, EUROCARD/MASTERCARD - MEZHCOMBANK һәм AMERICAN EXPRESS пластик карточкаларын тәкъдим итә.

Кредит бирү.

Бу - банклар өчен традицион эшчәнлек төре. МЕЖКОМБАНКның Казан филиалы төрле срокларга кредитлар (сумнар һәм валюталар) бирә, шулай ук "кыска акча базары"нда эшли, банкара кредитлар бирә.

Кыйммәтле кәгазьләр белән операцияләр.

МЕЖКОМБАНКның Казан филиалы кыйммәтле кәгазьләр базарында, аерым алганда, кыска сроклы дәүләт облигацияләре, эчке валюта займы облигацияләре, казначей кәгазьләре, депозит сертификатлар, саклау займы облигацияләре белән актив эшли.

Яңа төр хезмәтләр.

МЕЖКОМБАНК, заман белән бергә атлап, клиентларга күрсәтелә торган хезмәтләргә даими рәвештә киңәйтә бара. Хәзер МЕЖКОМБАНКның Казан филиалы финанс менеджменты кебек яңа төр хезмәт күрсәтә башлады.

МЕЖКОМБАНКның

Казан филиалы адресы:

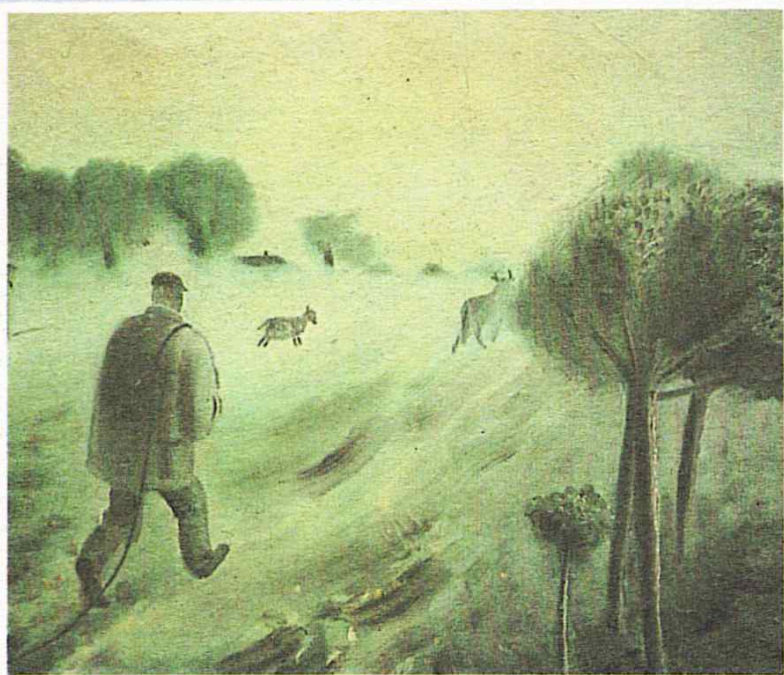
420066,

Казан шәһәре,

**Красносельская урамы, 51 нче
йорт.**

Тел. 43-87-42, 43-87-32.

Факс (8432) 43-87-62.

“Томанлы иртә”

1990 ел, 65х75 к.м.б.

Виктор АНЮТИН

“Август”

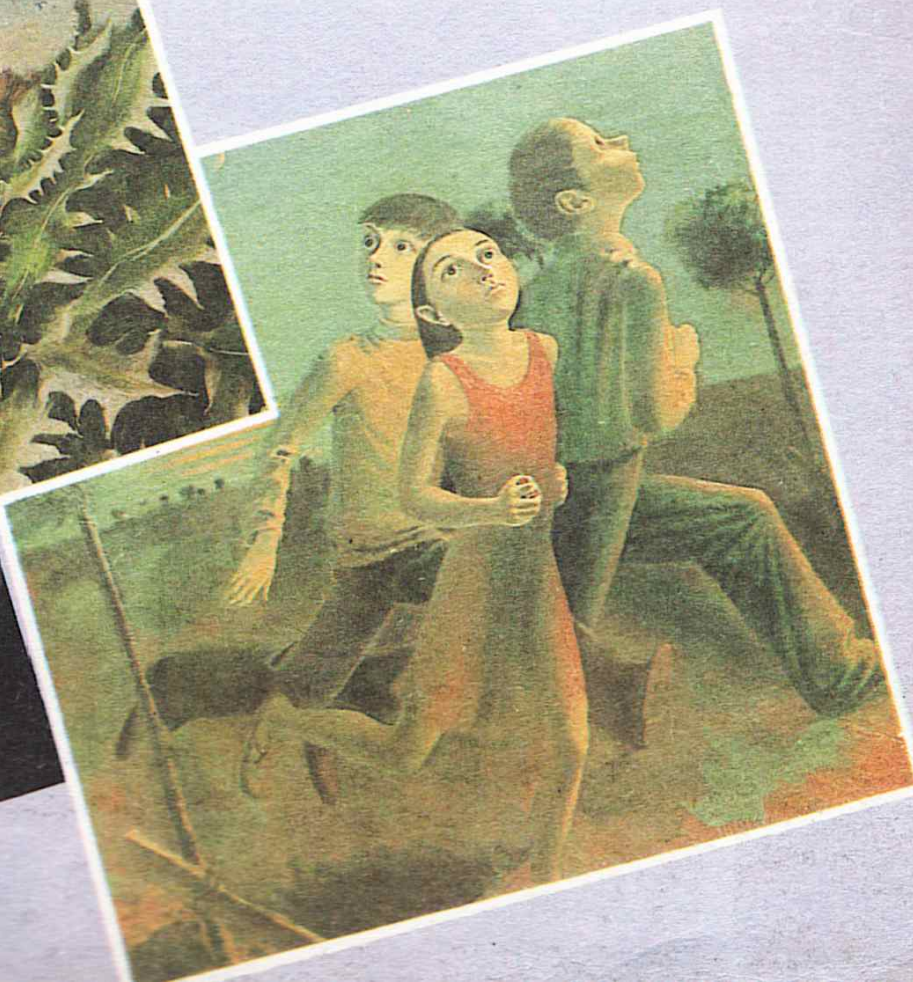
1994 ел,
65х75 к.м.б.

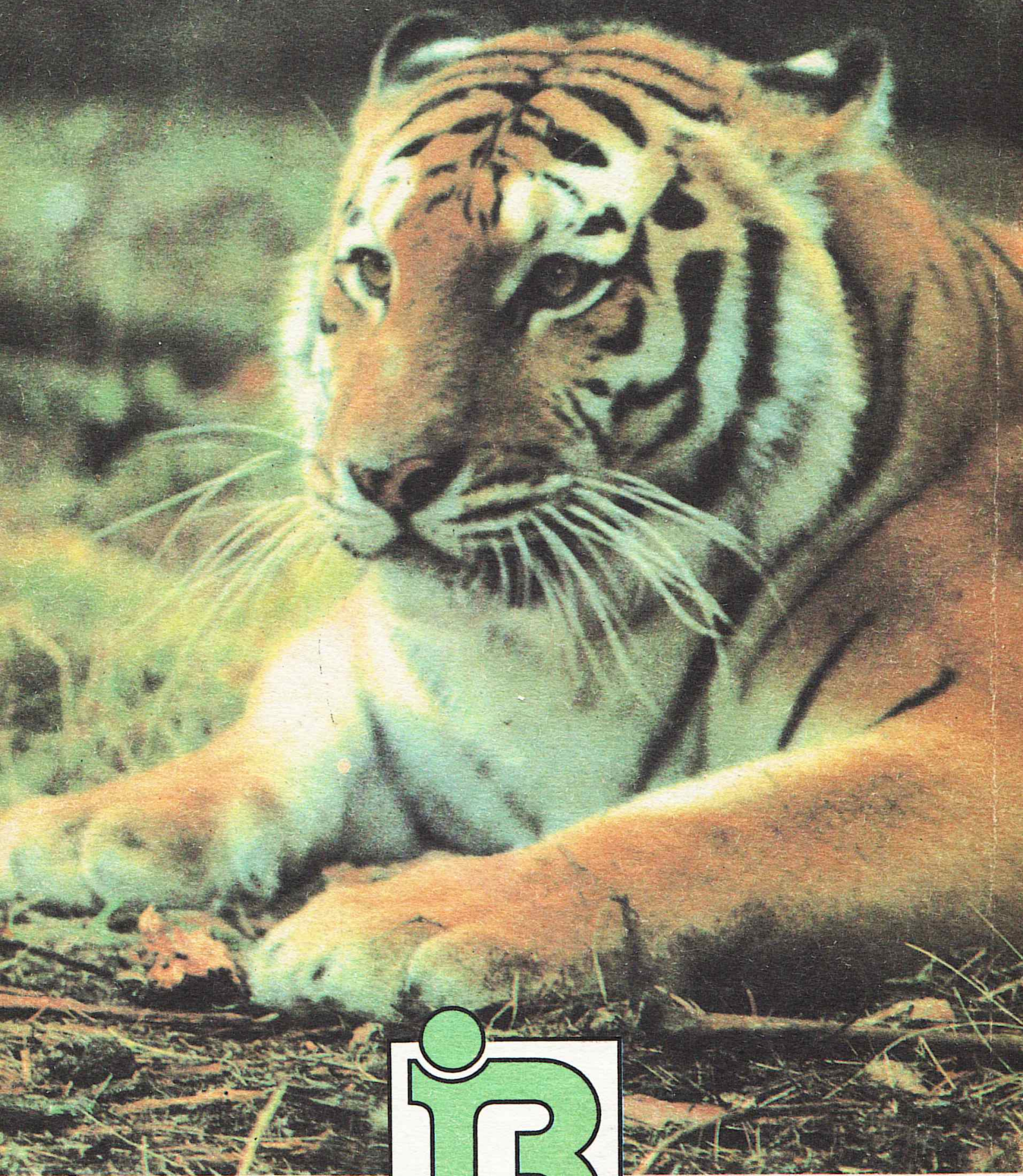
“Юл буенда”
1994 ел,
65х75 к.м.б.

“Май коңгызын
эзләгөндә”
1991 ел, к.м.б.

Бәясе ирекле. Татарстан. 1996, № 1, 1-96. Индекс 73377.

МЕЖКОМБАНК